

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

90

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредништво
Др Ђорђе БУБАЉО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2014

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

90

НОВИ САД
2014

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Александар З. Савић
ДАРОВИ СА НИЛА: НОВИ ПОГЛЕД
НА СУСПРЕТ СВЕТОГ САВЕ
СА ЕГИПАТСКИМ
СУЛТАНОМ	Aleksandar Z. Savić
GIFTS FROM THE NILE: A NEW
PERSPECTIVE ON ST SAVA'S
ENCOUNTER WITH THE SULTAN
OF EGYPT
7–35	

Владислав Пузовић
УТИЦАЈ ДУХОВНОГ
РЕГУЛАМЕНТА (1721) НА
СВЕШТЕНИЧКА И МОНАШКА
ПРАВИЛА МИТРОПОЛИТА
БЕОГРАДСКО-КАРЛОВАЧКОГ
ВИЋЕНТИЈА (ЈОВАНОВИЋА)	Владислав Пузовић
ВЛИЯНИЕ ДУХОВНОГО РЕГЛАМЕНТА
(1721) НА СВЯЩЕННИЧЕСКИЕ И
МОНАШЕСКИЕ ПРАВИЛА
МИТРОПОЛИТА БЕЛГРАДСКО-
КАРЛОВАЦКОГО
ВИКЕНТИЯ ЙОВАНОВИЧА
37–54	

Нино Делић
СТАНОВНИШТВО ВОЈНЕ КРАЈИНЕ
1831. ВЕРСКА СТРУКТУРА,
НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ,
НУПЦИЈАЛИТЕТ	Nino Delić
THE POPULATION OF
THE MILITARY FRONTIER 1831.
RELIGIOUS STRUCTURE, NATALITY,
MORTALITY AND NUPTIALITY
55–69	

Кристиан Јерић
НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ НА
УГАРСКОМ САБОРУ ОД 1861.
ДО 1868. ГОДИНЕ	Kristian Jerić
NATIONAL QUESTION IN
THE HUNGARIAN PARLIAMENT
FROM 1861 TO 1868
71–99	

ГРАЂА и ПРИЛОЗИ
MATERIALS and CONTRIBUTION

Милорад П. Радусиновић
НИКОЛАЈ ХАРТВИГ У
ДНЕВНИКУ ДОКТОРА
ВУЧЕТИЋА 1912–1913. ГОДИНЕ	Милорад П. Радусинович
ДОКТОР ВУЧЕТИЧ В СВОЕМ
ДНЕВНИКЕ О НИКОЛАЕ ГАРТВИГЕ
ОТ 1912–1913 ГГ.
101–109	

Александар Стојановић
ОСТАВКА КОМЕСАРА ЗА ЦЕНЕ И
НАДНИЦЕ ДР ГОЈКА ГРЂИЋА ИЗ
АВГУСТА 1941. ГОДИНЕ: ПРИЛОГ
ИСТРАЖИВАЊУ КОЛАБОРАЦИЈЕ
У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ
СВЕТСКОГ РАТА	Aleksandar Stojanović
RESIGNATION OF DR GOJKO GRĐIĆ,
THE COMMISSIONER FOR PRICES
AND WAGES IN AUGUST 1941:
CONTRIBUTION TO RESEARCH
OF COLLABORATION IN SERBIA
DURING THE SECOND WORLD WAR
111–119	

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

- Марија Андрић
Maria Pia Pedani, *Venezia porta d'Oriente*, Bologna: Il Mulino, 2010, 334 pg.
121–123

- Александар З. Савић
Les Ottomans et le temps (sous la direction de François Georgeon et Frédéric Hitzel),
Brill, Leiden–Boston 2012, xii, 387 p.
123–125

- Јелена Илић Мандић
Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*,
Београд: Историјски институт, 2014, 382 стр.
126–129

- Михаел Антоловић
Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Сјорења и сагласности*,
Београд: СЛЮ, 2013, превела са енглеског Ксенија Тодоровић, 226 стр.
130–132

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
133–134

Александар З. Савић

ДАРОВИ СА НИЛА: НОВИ ПОГЛЕД НА СУСРЕТ СВЕТОГ САВЕ СА ЕГИПАТСКИМ СУЛТАНОМ

САЖЕТАК: У свом *Житију светиоџ Саве*, Теодосије Хиландарац даје листу поклона које је, наводно, египатски султан даровао Сави приликом његове посете Каиру. Овај прилог представља покушај да се свака појединачна ставка са тог списка растумачи и постави у шире оквире размене поклона на средњовековном Медитерану, али и настојање да се ти артикли схвате као целина, као својеврстан „каталог” поклона, јединствен у корпусу наративних извора српског средњовековља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Свети Сава, султан, Египат, балсам, алојево дрво, индијски аромати, шећер, урме

Боравак Светог Саве у Египту, током његовог другог путовања на Исток, посведочен је како у Доментијановом тако и у млађем, Теодосијевом житију, с тим да се у двема приповестима читују концепцијске и стилске особености које иначе карактеришу њихове ауторе. Из обају извора сазнајемо да је том приликом организована аудијенција код египатског султана, који је препознат у лику ејубидског владара Ел Малика ел Камила (*al-Malik al-Kāmil Nāṣir ad-Dīn Abu'l-Ma'ālī Muḥammad*, 1218–1238), братучеда прослављеног војсковође Саладина. Но, ток Савине посете код старијег животописца описан је сасвим сумарно – пошто је примљен уз све почести, одморио се у митрополији, поклонио се каирским светињама и недуго затим наставио пут ка Синајској гори.¹ Као што то неретко бива, Теодосије пружа детаље којих у делу његовог претходника нема. Међу њима је и екскурз о Савиној посети пустињским пребивалиштима Светог Антонија Великог и Светог Арсенија Великог, непосредно пре него што је наставио даље, за Синај.² Ипак, оно што нас овде највише занима јесу описи почести које је султан указао Сави, посебно списак поклона који су му уручени на поласку из Каира. Теодосије ту сцену описује на следећи начин:

¹ Доментијан (1988), 207–208.

² Теодосије (1988), 242.

А султан, спремивши људе који ће га пратити до Синајске Горе, снабде га довољно свима потребним стварима за пут, јер га веома заволе. Јер беше разумео да је син оца самодршца и да је западни архиепископ, и даде му у почаст балсамовог уља и велики трупцац изабранога ксилалога, и благовоне аромате индијске, сахара и финика да узме колико треба.³

Овако детаљан попис несвакидашњих поклона јединствен је у српској средњовековној књижевности. Даривање и размена поклона као такви нису специфичност ове епизоде Теодосијевог житија, па ни тог дела у целини – напротив, размена дипломатских дарова помиње се врло често и у најразличитијим ситуацијама. Међутим, овај конкретан опис по много чему се да сматрати посебним. Квалитативно, султанови дарови се могу поделити у две групе – најпре га је опскрбио свима *по потребним стварима за њу* (**всѣмъ въ поуть потребными**), што ће рећи водом, намирницама и другим потрепштинама неопходним за савладавање тако дугог и исцрпљујућег путовања, док му је остатак даровао у *почаси* (**въ почьсть**), у складу са његовим пореклом и достојанством. Сами термини, прилагођени српскословенском језику, али очигледно страног порекла, као и специфична комбинација тих необичних ставки, формирају својеврстан „каталог” поклона који се не среће у другим делима српске литературе тог времена. Упркос томе, Савини дарови са Нила – као и феномен размене поклона уопште – у српској медијевистици су спорадично проучавани. У делима Андре Гавриловића и Станоја Станојевића – по мишљењу Симе Ђирковића јединим „правим научним монографијама о Сави” – ова проблематика је сасвим маргинализована; у првом, јер је аутор био начелно скептичан према подацима о Савином итинерару,⁴ а у другом због пишчеве жеље да поткрепи сопствену теорију о сврси Савиног путовања, игноришући детаље који с његовом основном намером немају директне везе.⁵ Разменом дарова није се позабавио ни Димитрије Витковић у својој изврсној расправи, која представља значајан напредак у изучавању другог Савиног путовања.⁶ У делима у којима се султанови поклони пак помињу, најчешће се свде на ниво куриозитета, и неретко се парафразирају.⁷ Извесну пажњу египатским поклонима подарили су тек приређивачи превода Теодосијевог житија на савремени српски језик,⁸ а Бојан Миљковић је недавно, у својој студији о Савиним житијима, овом проблему посветио једну прилично информативну и корисну фусноту.⁹ На трагу досадашњих

³ *Исѣо*. Изворни текст је дат у *Прилогу бр. 1*.

⁴ А. Гавриловић, *Свети Сава. Преглед живота и рада*, Београд 1900, 194.

⁵ Ст. Станојевић, *Свети Сава*, Београд 1935, 77–92.

⁶ Д. Витковић, „Друго путовање св. Саве по источним светим местима: Критичко посматрање података Доментијана и Теодосија”, *Брасиво* 20 (1926), 1–16.

⁷ Вид. примера ради М. Милићевић, *Стефан Немања и свети Сава*, Београд 1913, 49: „Тамошњи га султан тако исто лепо дочека [...] и још му поклони индиских (sic!) мириса и других скупоцених дарова”.

⁸ *Ситаре српске биографије*, I (прев. М. Башић), Београд 1924, 230, нап. 18–22; Теодосије (1988), 362.

⁹ Б. Миљковић, *Житија светиоџ Саве као извори за историју средњовековне уметности*, Београд 2008, 165, нап. 577.

истраживања, настојаћемо да проширимо опсег знања о датој тематици, премда је најпре потребно осврнути се на одређена методолошка питања, у првом реду она која се тичу карактера нашег извора и података које из њега црпимо.

* * *

Ако имамо на уму генеричку везу која постоји између дела Доментијана и Теодосија, збуњује чињеница да се ови редови налазе код потоњег, а да у спису првог, који је можда био и пратилац Савин на путовањима, о томе нема ни помена. Тако се поред недоумице због чега се код Теодосија јављају врло специфични подаци којих нема у старијем житију, намеће и друга, вероватно још важнија – одакле их је Теодосије преузео, ако не од Доментијана? Да ли је умесније говорити о некаквој усменој традицији о Светом Сави, било светогорске, било дворске провенијенције, или пак, водећи се размишљањима Николе Радојчића,¹⁰ о писаним сведочанствима насталим током Савиног путовања, а данас изгубљеним? Како нема никаквих назнака о пореклу Теодосијевих података из његовог главног извора, а о осталим не можемо са сигурношћу ни говорити, његов опис поклона може се оправдано довести у сумњу. Иако ћемо због специфичне природе исказа избећи да га окарактерисемо као житијни *locus communis*, све остале опције су релативно прихватљиве, почев од претпоставке да је он производ Теодосијеве уобразиље и литерарног заноса,¹¹ „романтични налит Теодосијев”, како је сматрао Светислав Вуловић,¹² преко домишљања да је преузет из неког непознатог извора, до става да је изданак профилисане традиције, или општих литерарних тенденција епохе. Велико је питање и колико се историчним овај пасус сме сматрати. Теоријски, испод слојева хагиографског наратива, сусрет и размена поклона могли су се одиграти по основној схеми Теодосијевог описа, али с друге стране, може се радити и о потпуно фиктивној епизоди. Међутим, и поред свих ових недостатака изворне основе и ограда које треба заузети када се овом проблему приступа, чињеница да је овакво сведочанство сачувано не сме се занемарити. Све и да опис поклона које је Сава примио не одговара историјској реалности, он и даље може указати на неке досад непримећене књижевне узор у српској средини, на ширину ерудиције или обавештености аутора, можда чак и постепено интегрисање у литерарне, културне и друштвене токове Средоземља.

Осим непознанице коју представља Теодосијев извор, на опрез при проучавању пасуса о султановим даровима упућује и само издање из којег

¹⁰ Н. Радојчић, „Свети Сава”, *Годишњица Николе Чујића* 44 (1935), 44–45.

¹¹ Д. Костић је Теодосијеве податке о другом путовању којих нема код Доментијана поделио на „оне којима се лако могао и сам домислити” и „стварне појединости”, које је вероватно налазио у другим писаним изворима. Султанове поклоне је, очекивано, сврстао у прву групу (Д. Костић, „Је ли Доментијан био ученик Савин и сапутник му по светим местима?”, *Гласник Јужнословенског професорског друштва* 13 [1933], 941–942).

¹² С. Вуловић, „Из старе српске књижевности, I, По нешто о биографијама српским XIII. века”, *Годишњица Николе Чујића* 7 (1885), 114–115.

га ишчитавамо. Добро је познато да је издање Ђуре Даничића из 1860. године, које је касније послужило за преводе на савремени језик, засновано на једном једином, и то релативно позном, рукопису. Да ствар буде гора, предложак са ког је израђено био је, по свој прилици, врло сумњивог квалитета. Сам Даничић у предговору своје књиге каже да рукопис није био комплетан, да је страдао од физичких оштећења и од влаге, те да је неретко текст био нечитак.¹³ Још већу сумњу буди и признање приређивача да је текст самостално допуњавао, преправљао, чак мењао и граfiјску структуру речи када је то нашао за сходно.¹⁴ Разуме се, ове околности нису могле промаћи Даничићевим колегама и потоњим истраживачима, који су овај рукопис сматрали изразито лошим.¹⁵ Није ли оправдано, стога, запитати се колико је постојеће издање релевантно за нашу тему? Да ли је овај списак поклона посведочен у рукописној традицији Теодосијевог дела, или је до нас у овом виду стигао због специфичности рукописа или пак Даничићевих редакторских критеријума? Да критичко издање *Житија Свѣтоѡ Саве* постоји, свака сумња била би излишна. Али, како опаска Ђорђа Трифуновића из 1973. године да га „нећемо ускоро добити”¹⁶ и даље стоји, били смо усмерени на проучавање појединачних рукописа који се чувају у Београду. Реч је о рукописним књигама из збирки Народне библиотеке Србије (РС017, РС-054 и РС-070)¹⁷, Архива САНУ (РС-446 и РС-508), Библиотеке Српске патријаршије (РС-058, РС-128 и РС-132) и Музеја Српске православне цркве (Грујић 91).¹⁸ Изводи из помених рукописа, као и из недавно објављеног фрагмента руског *Лейѡисноѡ лицевојеѡ свода* (*Лицевой летописный свод*)¹⁹, дати су у следећој табели:

¹³ Теодосије (1860), III.

¹⁴ *Исѡ*, III–V.

¹⁵ Н. Радојчић, „Прво издање Теодосијева Житија Св. Саве”, *Српски књижевни гласник* 30/7 (1913), 528; Ђ. Трифуновић, „Теодулов препис Теодосијевог ‘Житија светог Саве’”, *Хиландарски зборник* 4 (1978), 101.

¹⁶ Ђ. Трифуновић, „Уз поновљено издање *Живоѡа свѣтоѡа Саве*”, у: Теодосије Хиландарац, *Житије свѣтоѡа Саве* (изд. Ђ. Даничића, прир. Ђ. Трифуновић), Београд 1973, 06.

¹⁷ Поред ова три, постоји још један релевантан рукопис Теодосијевог *Житија свѣтоѡ Саве* из прве четвртине XVI века, РС-032, који није узет у разматрање јер се текст прекида непосредно пре Савиног доласка у Египат (вид. Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Ј. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, I, Београд 1986, 62–63, № 33).

¹⁸ Наведеним институцијама се најтоплије захваљујемо на уступању рукописа за потребе овог истраживања.

¹⁹ Реч је о фототипском издању дела које се односи на личности и догађаје из српске историје, *Свѣти Сава у руском царском лейѡису* (прир. М. Витезовић), Београд 2012.

Прилог бр. 1: Преглед анализираног места кроз доступну рукописну традицију

№	фонд	сигна-тура	језик/ редакција	време настанка	текст	бр. фол.
1.	НБС	РС-017 ²⁰	српско-словенски	друга половина XIV в.	дасть же кмоу въ почьсть, варсамо елеу. и ксилалогта избранна, троуъпъ великъ. и ба(а)говонныхъ аромать индискыхъ. сахара же и финики, елико потрѣбова възети.	234 ^v
2.	Даничићев рукопис (НББ РС-026) ²¹		српско-словенски	XV/XVI в.	дасть же емоу въ почьсть варсамоелеу и зѣлалогта избранна троуъпъ великъ и благо-вонныхъ аромать индискыхъ, захара же и финики елико потрѣбова възети.	192
3.	ПБ	РС-128 ²²	српско-словенски	XVI в.	дас(тъ) же емоу въ почьсть, варсамо елеу. и ксил'логта избранна, троуъпъ великъ. и ба(а)говонныхъ[ъ] аромать индискыхъ[ъ]. сахара же и финики, елико потрѣбова възети.	365 ^r
4.	МСПЦ	Грујић 91 ²³	српско-словенски	середина XVI в.	дас(тъ) же кмѡ въ почьсть варсамоелеу и ксилалогта избран'на трѡпъ великъ. и ба(а)говон'ныхъ[ъ] аромать, ин'дискыхъ[ъ]. сахара же и финики, елико потрѣбова възети.	187 ^r
5.	Лицевой летописный свод ²⁴		рускосло-венски	друга половина XVI в.	даде емоу варсамо елеу и псилалогта (sic!) изб'ран'на троуъпъ великъ. и ба(а)говон'ныхъ[ъ] аромать ин'дискыхъ[ъ]. сахар' же и финики.	111
6.	НБС	РС-054 ²⁵	рускосло-венски	середина XVII в.	даст[ъ] же емоу в[ъ] почест[ъ] варсамоелеу и ксилалогта избран'на трѡпъ великъ и ба(а)говонныхъ(ъ) аромать[ъ] ин'дискыхъ[ъ], сахара же и финики веліко (sic!) в[ъ] потребоу в'зети.	210 ^r
7.	АСАНУ	РС-508 ²⁶	рускосло-венски	почетак XVIII в.	дасть же свѣтомѡ саввиѡ, салтанъ в' почестъ варсамо елеу и к'силалогта избранна трѡп(ъ) великъ, и ба(а)говонныхъ[ъ] аромать индискыхъ, сахара же, и финики елику треба в'зати.	266 ^r 266 ^v
8.	НБС	РС-070 ²⁷	српско-словенски	прва половина XVIII в.	дасть же почьсти ради томѡ, варсамо елеу, и ксилалогъ, трѡпъ великъ. и ба(а)говонныхъ[ъ] аромать индискыхъ[ъ]. сахара же и финики, елико вьсхоте.	177 ^v

²⁰ Љ. Штавланин-Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа*, 28–29, № 18.

²¹ Даничић је мислио, „по писму и по правопису”, да рукопис потиче из XV stoleћа, док га је Љ. Стојановић сматрао тековином средине XVI века. Д. Богдановић је преузео ово решење, иако сам није могао погледати рукопис који је страдао априла 1941. године (Исти, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 195). У недостатку изворника, текст дајемо према Даничићевом издању.

²² *Инвентар рукописа Библиотекe Српске Патријаршије*, 42, № 126.

²³ Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији*, 105, № 1520.

²⁴ Како у издању нема оригиналне фолијације, овде је дат број странице у издању, а не листа у рукопису.

²⁵ Љ. Штавланин-Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа*, 120–121, № 55.

²⁶ За археографски опис рукописа вид. Н. Синдик, „Још један препис Теодосијевог Житија светогa Саве”, у: *Свјуденица и византијска уметност око 1200. године: међународни научни скуп њоводом 800 година манастира Свјуденице и свјогодишнице САНУ* (ур. В. Кораш), Београд 1988, 107–124.

²⁷ Љ. Штавланин-Ђорђевић и др., *Опис ћирилских рукописа*, 154–155, № 67.

9.	ПБ	РС-132 ²⁸	рускосло- венски	друга половина XVIII в.	ДАДЕ ЖЕ ЕМѢ И ДАРИ Б' ПОЧЕСТ[ѣ]. ВАРСАМО ЕЛЕУ, И К' СИЛАЛОГА ИЗБРАННА ТРѢПѢ ВЕЛИКЪ, И БА(А)ГОВОННЫХЪ АРОМАТ[ѣ] ИНДИСКИХЪ. САХАРА ЖЕ И ФИНИКИ ЕЛИКО ПОТРЕБОВА ВЗАТИ.	98 ^r (ЧЙ)
10.	ПБ	РС-058 ²⁹	рускосло- венски	друга половина XVIII в.	ДАСТѢ ЖЕ ПОЧЕСТИ РАДИ ТОМѢ, ВАРСАМО ЕЛЕУ И КСИЛАЛОГИ ТРѢПѢ ВЕЛИКЪ. И БА(А)ГОВОННЫХЪ АРОМАТЪ ИНДИСКИХЪ. САХАРА ЖЕ И ФИНИКИ, ЕЛИКУ ВОСХОУТѢ.	162 ^v (РѢВ)

Сумирајући приложене податке, може се констатовати да је епизода са поклонима ипак посведочена и у другим рукописима, као и да се она доследно преносила. Логично је да је од најстаријег сачуваног, Таха Марковог рукописа, до преписа руске редакције XVIII столећа, долазило до различитих ортографских и граfiјских промена, али се садржај суштински није мењао. Иако смо у овом текстолошком огледу обухватили тек фрагмент изузетно богате заоставштине теодосијевске редакције *Житија Свѣтѣоѡ Саве*, верујемо да овај узорак чини сасвим задовољавајући методолошки ослонац за централни део овога рада – анализу сваког од дарова као средства размене на источном Средоземљу XIII века.

БАЛСАМОВО УЉЕ

У време Савине посете Египту, балсам је већ дуго био традиционално заступљен у свакодневици медитеранских друштава, још од времена када је, према предању – које на свој начин одсликава материјалну размену између Средоземног басена и Црвеног мора – краљица Од Сабе донела ову драгоцену биљку у Јудеју.³⁰ Балсамово дрво се експлоатисало на више начина – коришћени су његови плодови (*карѣобалсам*), гране (*ксилобалсам*), па чак је и његов пепео (*лахобалсам*) имао одређену тржишну вредност.³¹ Ипак, његов несумњиво највреднији дериват правио се од опобалсама, течности која се цедила из самог стабла, а који Теодосије назива **варсамоелеу**.³² Због широког спектра употребе, квалитетно балсамово уље је и изван Медитерана остало

²⁸ *Инвентар рукописа Библиотеке Српске Патријаршије* (ур. З. Недељковић), Београд 2012, 42, № 130.

²⁹ *Исѣо*, 37, № 57.

³⁰ „Balsam”, у: *ЕЛ*, III, 95 (J. Feliks).

³¹ M. Millwright, „Balsam in the Mediaeval Mediterranean: A Case Study of Information and Commodity Exchange”, *Journal of Mediterranean Archaeology* 14/1 (2001), 5.

³² Термин **варсамоелеу** (или као две речи, вид. *Прилоѡ бр. 1*) је кованица настала од грчког *βάλσαμον* (вид. Skok, I, 102) и *ἐλαιον*, одакле *βάλσαμῆλεον* (лат. *oleum balsaminum*), што може означавати балсамово уље, али и силфијум (Liddell–Scott, 305, уп. Sophocles, 296). Арапски назив је (*duhn al-balasān* (Lane, I, 248) или *balsam* (Muftić, I, 274). Овде се треба осврнути и на специфичну граfiју српскословенског назива који се јавља у тексту житија. Миклошић је евидентирао речи **валѣсамѣ** и **валѣсамелео** (Miklosich, 55), што би била дословна транскрипција грчког изворника. Код Теодосија је, међутим, група **лъ** замењена са **р(ѣ)**, и то не само у Даничићевом издању, већ и у свим рукописима који су нам били на располагању, што значи да та појава највероватније није последица позније преписивачке делатности. Замена ова два гласа представља честу појаву у средњовековном грчком, а под тим утицајем среће се и у словенским споменицима.

изузетно цењено све до дубоко у XIX век, када су легенде о чувеном балсаму из Галада, области источно од реке Јордан, за коју се сматрало да има чудотворна својства, и даље походиле свест оновременика.³³

Врло истакнуто место балсамово уље имало је у средњовековној медицинској пракси. У *Хиландарском медицинском кодексу* препоручује се за проблеме у трудноћи, код обољења уринарног тракта, стомачних болести, отока и рана.³⁴ Наравно, овим се не исцрпљује списак здравствених проблема за чије се лечење уље користило – арапски лекари њиме су лечили, али и превентивно јачали, срце, плућа и друге виталне органе; сматрало се да успорава старење и да делује као јак противотров, а осим самосталне употребе, коришћено је и као састојак сложених медикамената са најширим спектром деловања.³⁵ Са овим у вези је још једна битна карактеристика балсамовог уља, која га је учинила траженим и изван уско медицинских кругова. *Хиландарски медицински кодекс* каже: „И ако не желиш да леш иструли, ти га намажи балсамом; и тако хиљаду година може остати у нераспаднутом стању”.³⁶ Смола неких врста дрвета, попут тамјана, измирне или балсама, испуштала је при сагоревању довољно интензиван мирис који је могао неутралисати задах тела у распадању, тако да је још од антике коришћена и у погребним ритуалима. Међутим, балсамово уље је специфично јер може не само да прикрије већ и да одложи процес пропадања материје. Ово је од посебног значаја јер је од средњевизантијског периода пракса балсмовања земних остатака људи постала необично битна, у првом реду у процесу стварања светачких култова чији је врхунац био излагање нетљених моштију у кивотима, а како су култови врло ретко имали само сакралну димензију, овим је балсмовање постало важан чинилац у идеолошком и политичком смислу. Притом, уколико је ова пракса у држави Немањића ухватила корена у првој половини XIII века, како сматра Даница Поповић,³⁷ Ел Камилов поклон Сави се да сагледати из једне сасвим нове перспективе.

Осим у погребним обредима, балсамово уље било је заступљено и у другим аспектима црквене праксе, посебно у литургији. Наиме, челници Цркве с краја IV века, дакле у формативном периоду како доктринарних тако и

³³ М. Millwright, „The Balsam of Matariyya: An Exploration of a Medieval Panacea”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 66/2 (2003), 194.

³⁴ *Хиландарски медицински кодекс* N. 517 (прир. и уводну студију написао Р. В. Катић), Београд 1989, 112.

³⁵ Врло исцрпно о лековитим дејствима балсама, вид. Е. Lev, Z. Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Leiden 2008, 349–352 и М. Millwright, „The Balsam of Matariyya”, 198–204, са напоменама.

³⁶ *Хиландарски медицински кодекс*, 112.

³⁷ Д. Поповић, „Светитељско прослављање Симеона Немање: Прилог проучавању култа моштију код Срба”, у: *Под окриљем светлости: Култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 31. Први српски владар чије је тело балсамовано био је Стефан Првовенчани, што ауторка објашњава харизматским деловањем архиепископа Саве у новој констелацији снага после 1204. године, а у време смрти његовог брата и чињеницом да је Српско краљевство имало све елементе државности неопходне за овакав политички чин. Међу потоњим српским владарима, краљеви Милутин и Стефан Дечански, краљица Јелена, као и кнез Лазар, такође су били балсамовани. Из сличних разлога, радило се и на очувању посмртних остатака појединих старешина Српске цркве, почевши од самог Саве (*Истио*, 35–40).

практичних оквира хришћанске вере, имали су тенденцију да се одвајају, у мери колико је то било могуће, од рецидива јудаизма. Међу њима је био и „божји парфем”, мешавина мириса која је приношена у Храму, а која се састојала од измирне, цимета, иђирота и маслиновог уља. Упркос његовим библијским коренима, хришћани, иначе суревњиви према јеврејским жртвеним обредима, одлучили су да створе нови ароматични амалгам, на основу стиха из Књиге пророка Јеремије: „Нема ли балсама у Галаду? Нема ли ондје лекара? Зашто се дакле не исцијели кћи народа мојега?” (Јер. 8: 22).³⁸ Алудирајући на Христа који је исцелитељ душе и тела, балсамово уље је постало основни састојак светог мира, течности која је преносила благодати Светог духа на особу или предмет који је њоме помазан.³⁹

О разлозима који су навели водеће црквене кругове да прихвате балсамово уље може се још дискутовати. Поред старозаветног утемељења и његове заступљености на простору Палестине, сва је прилика да је овом избору допринео његов пријатан и веома цењен мирис, што је у директној вези са хришћанским схватањем божанског присуства.⁴⁰ Разуме се, потребу за ароматичним супстанцама имали су и световни кругови изван Цркве, који су то себи могли да приуште. Квалитетно балсамово уље било је омиљен састојак парфема, а његову цену различити аутори су кроз векове изражавали у односу на сразмерну количину злата и других племенитих метала.⁴¹ О овоме посредно говоре и чести случајеви шарлатана који су продавали лош балсам помешан са терпентином, али и читав методолошки поступак утврђен за раскринкавање оваквих превара.⁴² Дакле, сумирајући досадашњу аргументацију, може се закључити да је балсамово уље било сасвим прикладан поклон за једног високог прелата и племића. Па ипак, ту је још једна битна околност коју треба размотрити.

Прича о бекству Свете породице од одмазде цара Ирода добро је позната епизода из друге главе *Јеванђеља по Матеју*.⁴³ Пошто се анђеоло јавио Јосифу у сну и упозорио га на масакр који је спремао владар Јудеје, он се са женом Маријом и новорођеним Исусом склонио у Египат, не би ли на тај начин спасао дете. По Иродовој смрти, анђеоло се поново објавио, „а он уставши, узе дијете и матер његову, и дође у земљу Израилеву” (Мт. 2: 21). Иако о самом повратку новозаветни наратив ћути, неки детаљи легендарног карактера посведочени су у изворима друге провенијенције. С краја VII века датира предање да се Света породица зауставила у близини Аин Шамса (*ʿAyn Šams*),

³⁸ Наводи из Светог писма према синодалном издању СПЦ из 2010. године (прев. Ђ. Даничић и В. Караџић).

³⁹ B. Caseau, „Le parfum de Dieu”, 6–7 (у штампани, нама доступно љубазношћу ауторке). Други разлог који Казо наводи за одбацивање првобитне мешавине јесте забрана помазања људи (вид. 2 Мој. 30: 32–33).

⁴⁰ B. Caseau, „Le parfum de Dieu”, 7.

⁴¹ E. Lev, Z. Amar, *Materia Medica*, 351; M. Millwright, „Balsam: A Case Study”, 7.

⁴² M. Millwright, „The Balsam of Maṭariyya”, 199; *Хиландарски медицински кодекс*, 111–112.

⁴³ Мт. 2: 13–23. Теодосије алудира на ову причу када каже да је Сава посетио митрополитско седиште у Цркви Пресвете Богородице, где је пребивала Света породица, а помиње и чудотворну икону Марије и Исуса коју је Бог преобразио у „црни вид египатски”, по угледу на палог Адама у аду, Теодосије (1988), 241.

античког Хелиополиса, где је мали Исус сломио Јосифов штап и оставио комадиће на земљи, из које је избио извор воде пошто ју је додирнуо Син Божји. Из натопљеног тла изникло је мирисно дрвеће.⁴⁴

Ова приповест везује се за почетак узгајања балсама у месту Ел Матар-ија (*al-Maṭariyya*), неколико километара северно од Каира, а данас предграђу египатске престонице. Иако су муслимански аутори врло рано наглашавали предност овог балсама у односу на, примера ради, онај који се гајио у Арабији, Европљани су за овај феномен почели интензивније да се интересују у XII веку, од када су путописци и ходочасници постепено развијали представу о једином „правом балсаму” који је растао на том светом месту. Разуме се, владарима Египта није промакла чињеница да је балсамово уље из Ел Матар-ије задобило велик углед међу хришћанима, и док су га они сами врло ретко користили у свом церемонијалу, тежили су да га за спољни свет учине што траженијим и ексклузивнијим. На психолошком плану, сакрална аура места послужила је као одлична основа за његову потпуну табуизацију – церемонији сакупљања балсамовог уља присуствовао је сам султан, а процес финалне обраде обављао се иза дебелих зидова дворске ризнице. Недостатак информација узбуркао је додатно машту Европљана, остављајући их у уверењу да би их поседовање тог чудесног балсама увело у извесне езотеријске домене људског знања.⁴⁵ Први корак у извлачењу конкретне користи из балсамовог уља био је његово подвргавање државном монополу. Све до пропасти вртова у другој деценији XVII столећа, у њих су највише улагали – али и из њих добијали – Ејубиди и рани Мамелуци, што значи да се Савина посета може хронолошки сместити у период највећег успона производње балсама у овој области. Па ипак, упркос свим напорима, скроман годишњи принос и даље је био ограничавајући фактор – са плантаже која се простирала на три до пет хектара није се могао снабдевати читав хришћански свет, тако да су, поред малих количина које су пуштане у слободну продају, залихе углавном одлазиле на дипломатске дарове.⁴⁶ Ова скупа, луксузна роба, обавијена једним мистериозним набојем, савршено се уклапала у европски концепт крунисања, обреда који је подразумевао и помпу и светост, обе оличене у балсамовом уљу, које је долазило у контакт са личношћу владара чином миропомазања. Управо због тога су, како примећују муслимански савременици, „хришћански краљеви Абисиније, Грка и Франака” у замену за своје дарове од египатских султана желели једино балсамово уље из Ел Матар-ије.⁴⁷

Савин случај је интересантан и у овом смислу. Наиме, балсамово уље у функцији поклона углавном је било намењено моћном високом племству и крунисаним главама, док је Црква, с друге стране, морала да га купује, и

⁴⁴ M. Millwright, „The Balsam of Maṭariyya”, 205; B. Caseau, „Le parfum de Dieu”, 10.

⁴⁵ M. Millwright, „Balsam: A Case Study”, 15–16.

⁴⁶ M. Millwright, „The Balsam of Maṭariyya”, 208–209.

⁴⁷ A. Cutler, „Gifts and Gift Exchange as Aspects of Byzantine, Arab and Related Economies”, *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), 257. Премда је балсам био посебно значајан у светлу дипломатских контаката са хришћанским владарима, то не значи да није био заступљен и у односима са другим муслиманским државама – средином XV века Мамелуци су у два наврата слали балсамово уље као поклон османским султанима, најпре 1440, а потом 1453. године, уз честитке на освајању Цариграда (E. I. Muhanna, „The Sultan's New Clothes: Ottoman-Mamluk Gift Exchange in the Fifteenth Century”, *Muqarnas* 27 [2010], 194).

то по нимало приступачним ценама. Иако на основу овога не треба изводити било какве далекосежне закључке, чини се да Сава, иначе представник и једне и друге групације, овде наступа, и према њему се опходе, пре као према „сину оца самодршца” него као према „западном архиепископу”. У прилог тој тези ишла би чињеница да је Сава од Ел Камила примио нешто највредније чиме је ејубидски владар могао да обдари угледног посетиоца из хришћанског света.

КСИЛАЛОГ

Друга ставка на списку Савиних поклона јесте *ксилалоџ* (**ксилалогъ**/**ксилалого**),⁴⁸ чијој ће идентификацији бити посвећена посебна пажња. Миливоје Башић је написао да је то „алое, лековито и миришљаво дрво”, Димитрије Богдановић је ово преформулисао као „алое, миришљава и лековита биљка”, а његов коментар дословно је преузет у последњем издању житија на савременом језику.⁴⁹ У покушају да разлучимо шта се тачно разуме под овим термином, кренућемо од филолошке анализе. Како је приметио Богдановић, реч је о српскословенској варијанти грчке речи ξυλαλόη, сложенице која садржи речи ξύλον и αλόη, у западним изворима сасвим дословно латинизирание као *lignum aloës*.⁵⁰ Интересантно је да је у српскословенски језик, поред позајмљенице из грчког, ушла и верзија изведена из латинског – у *Хиландарском медицинском кодексу* помиње се синтагма **алоешѣ лигнѡ**,⁵¹ што није чудно, с обзиром на то да је овај сегмент *Кодекса* преузет из чувеног *Liber de simplici medicina* Матије Платеарија.⁵² Још једном, као и у случају речи **ксилалогъ**, фраза страног порекла није преведена већ је само прилагођена

⁴⁸ Термин се код Теодосија јавља само једном, те су ови облици реконструисани на основу генитива једине, који се махом завршава наставком -а, али у два случаја и на -ѡ/и (*Прилоџ бр. 1*, № 8 и 10). Грчко ξ заменили смо групом **кс**, као што стоји без изузетка у анализираним преписима. Даничић, *Рјечник*, I, 517 између додаје и једно **ѡ** (**ѡксилалогъ**) које ми сматрамо излишним, премда пајерак јесте посведочен у два рукописа која смо имали прилику да погледамо (*Прилоџ бр. 1*, № 7 и 9), па га је можда било и у Даничићевом предлошку. Међутим, ово нам не помаже да схватимо транскрипцију из издања (**ѡксилалого**), ако је већ истина да је пазио да пренесе све као што стоји у рукопису (Теодосије [1860], V). Све и да се овај облик са ξ заправо налазио у коришћеном препису, против чега говори доследност у другим рукописима, парадоксално је да је након свега три године (1863) у свом *Рјечнику* овај термин транскрибовао као **ѡксилалогъ**. На све то је, у издању Доментијана две године касније, напоменуо да је разрешавао и грчке графеме ξ, ψ и φ. Ова „техничка” неконзистентност редакционе праксе XIX века разлог је више да се ради на новим издањима извора.

⁴⁹ *Сѡаре срѣске биоѡграфије*, 230, нап. 19; Теодосије (1988), 362; *Сѡефан Првовенчани, Домениѡјан, Теодосије* (прир. Љ. Јухас Георгиевска), Нови Сад 2012, 368.

⁵⁰ C. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, I, Lugduni 1688, 1022; Sophocles, 791. У ботаничкој номенклатури јавља се и *Aloëxylon* (Симоновић, 24).

⁵¹ *Хиландарски медицински кодекс*, 294. Облик је изведен је од лат. *lignum* у аблативу – *ligno* – јер је фраза оригинално била у наслову поглавља који је гласио *De aloës ligno*, тј. на српскословенском **ѡтѣ** **алоешѣ лигнѡ**. У истом виду се јавља и у даљем тексту, иако би по логици ствари требало да буде у другом падежу.

⁵² P. В. Катић, „Српски превод *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans Matthaeusa Plateariusa* из *Хиландарског медицинског кодекса* бр. 517”, *Зборник Маѡице срѣске за књижевност и језик* 25/2 (1977), 199.

новој језичкој средини, алудирајући сама по себи на порекло извора из ког је преузета.

Јасно је, дакле, због чега је Башић првобитно дефинисао ксилалог као *ало*, али не и шта то подразумева, односно о којој је биљци реч. Ова недоумица последица је термилошке компликације која се не јавља само у српском већ и у другим европским језицима. Наиме, термин *ало* неодољиво подсећа на назив рода у оквиру породице љиљана (*Liliaceae*), на које упућују релевантни речници. У *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика*, који додуше Башић није могао консултовати у време издавања житија, као прво значење речи *ало* наводе се „тропске и украсне биљке” из породице *Liliaceae*, а затим и смола која се из њих добија.⁵³ Оваква објашњења компатибилна су са концептом „миришљаве и лековите биљке”, али у суштини не упућују на прави пут. За почетак, размотрени називи, ξύλον и *lignum*, недвосмислено указују на биљку са дрвенастим стаблом. Ово је снажан аргумент против алоја-љиљана, међу којима доминирају зељасте врсте. Богдановић је, дакле, парафразирајући Башића и замењујући „дрво” речју „биљка”, уопштио и, рекло би се, додатно закомпликовао целу ствар.

Заправо, реч је о дрвету карактеристичном за шире поднебље југоисточне Азије, које је добијало на цени тек пошто би, услед физичке озледе или напада паразитских организама, почело да лучи смолу која се задржавала испод коре и стврдњавала.⁵⁴ Труљењем или механичким уклањањем површинских слојева, остајала би материја која је у Индији, одакле је у великој мери и допремана у медитерански простор, називана *аџар* или *аџур* (од тога и енглески назив *agarwood*), док се у Малезији користио етимолошки близак термин *џахару*.⁵⁵ Европљани који су долазили у контакт са санскритом, у првом реду Португалци, интерпретирали су ово фонетски сродним *aguila*, па је одатле проистекло *pau d'aguila*, *bois d'aigle*, па *eaglewood* и *орловњак*.⁵⁶ Други термин доспео је у европске језике из хебрејског, у форми грчког ἀγάλλοχον, и заједно са првим инкорпориран је у званичну латинску номенклатуру – међу најпознатијим родовима су индијски *Aloexylon agallochum* и *Aquilaria agallocha*, која расте у области Хималаја.⁵⁷ Закључак је, стога, да се реч *ало* везује за сасвим неповезане биљне геносе,⁵⁸ што значи да Башић

⁵³ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I (А–Богољуб), Београд 1959, 87. Следе одреднице *ало(ј)а*, тј. *ало(ј)е* и њихове изведенице, уз које нема латинских назива, па је тешко проценити на шта се односе, ако је заправо реч о конкретној биљној врсти. *Речник Матице српске* такође упућује на љиљане, вид. *Речник српскохрватског књижевног језика*, I (А–Е), Нови Сад – Загреб 1967, 70.

⁵⁴ W. H. Schoff, „Aloes”, *Journal of the American Oriental Society* 42 (1922), 178; S. Minter, „Fragrant Plants”, у: *The Cultural History of Plants* (eds. G. Prance, M. Nesbitt), New York 2005, 241.

⁵⁵ H. Yule, A. C. Burnell, *Hobson-Jobson: A Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words and Phrases, and of Kind-red Terms, Etymological, Historical, Geographical and Discursive*, London 1903², 335.

⁵⁶ *Исџо*, 335–336; Симоновић, 24.

⁵⁷ Sophocles, 62; W. H. Schoff, „Aloes”, 177; H. Yule, A. C. Burnell, *Hobson-Jobson*, 335; Симоновић, 24.

⁵⁸ Семантички слојеви речи ἄλῳ су због овога веома интересантни. Софокле је етимолошки повезује са истим хебрејским кореном као у ἀγάλλοχον (Sophocles, 119; уп. H. Yule, A. C. Burnell, *Hobson-Jobson*, 16, где је поменуто и сиријачки), док W. H. Schoff, „Aloes”, 175, предлаже арапски *lawiya* – искривити, савити, грчити се (Muftić, II, 3216). Под претпоставком

и Богдановић суштински нису погрешили, али је њихово објашњење требало појаснити и прецизирати. Ипак, потребно је установити јасну термилошку разлику – у арапском језику, примера ради, биљке о којима је до сада било речи називају се општим именом *уд* (*ūd*),⁵⁹ док су алоје-љилијани познате као *сабр* или *сибар* (*šabr/šibar*).⁶⁰ Иако не подразумева тако изражену дистинкцију, назив *алојево дрво*, иначе присутан у колоквијалној ботаници, довољно је специфичан, тако да ћемо се њега надаље држати.⁶¹

Иако се термилошком анализом спорни појам донекле конкретизује, питање вредности алојевог дрвета и чињеница да се нашло на Теодосијевом списку захтевају накнадно разматрање. У том смислу, као основа могу послужити главне координате већ помињаног објашњења, да је реч о *лековићом* и *миришљавом* дрвету.

Медицинска употреба алојевог дрвета посведочена је у великој мери. У *Хиландарском медицинском кодексу* препоручује се за обољења нервног система или дигестивног тракта, срчане проблеме и слично.⁶² Блискоисточна медицинска традиција је, на трагу који је утабао још Диоскорид, проширила његов употребни дијапазон, од превенције каријеса и освеживања даха до лечења јетре, чирева и дизентерије.⁶³ Ипак, треба нагласити да термин „лековита биљка” подразумева један бенигни, исцелитељски подтекст, што је само један аспект његове примене. Документа из каирске Генизе сведоче да је коришћен и као афродизијак, док га арапска токсикологија, која доста дугује грчкој и индијској науци, познаје и као састојак смеша чија су испарења смртоносна.⁶⁴

Наравно, отров и противотров су обично две стране исте медаље – иако су се очигледно могла злоупотребити, управо су ароматична својства алојевог дрвета обезбедила његово циркулисање средоземним тржиштима. Било само, било у комбинацији са другим благовоним биљкама, у процесу сагоревања испуштало је врло угодан мирис. Коришћено још у древним обредима који су подразумевали ритуално прочишћење ваздуха или падање у неку врсту транса узрокованог ароматичним испарењима, у средњем веку примењу је налазило у лаичкој свакодневици, али и у сакралним срединама.⁶⁵ По-

да је заиста реч о некој (пра)семитској основи, веза се може наћи у начину на који се све биљке које носе ово име експлоатишу – потребно их је физички деформисати да би се дошло до садржаја који се налази унутар стабла. На овоме остављамо тезу даљим разматрањима.

⁵⁹ Термин *ūd* обухвата широк дијапазон појмова везаних за дрво, од најобичније гране, штапа, даске, до софистицираних музичких инструмената који датирају још из преисламских времена (Lane, V, 2190; Muftić, II, 2410). Када се односи на предмет ове расправе, додаје му се још нека одредница, било квалитативна – *ūd al-bahūr*, мирисно дрво – било нека која указује на место порекла – *al-ūd al-hindī* из Индије, *al-ūd al-qimārī* из Камбоџе, а *al-ūd aš-šanfī* из Чампе, данашњег Вијетнама („*ūd* [1-2]”, у: *EP*, X, 768 [C. E. Bosworth]).

⁶⁰ „*Šabr*”, у: *EP*, VIII, 687 (A. Dietrich); W. H. Schoff, „*Aloes*”, 175.

⁶¹ Уп. Skok, I, 29. Б. Миљковић предлаже термин „алојино дрво” (Исти, *Жишња светио* *Cave*, 165, нап. 577).

⁶² *Хиландарски медицински кодекс*, 99.

⁶³ Детаљно о лековитим својствима вид. E. Lev, Z. Amar, *Materia Medica*, 97–98.

⁶⁴ M. Levey, „Medieval Arabic Toxicology: The *Book on Poisons* of Ibn Waḥshīya and Its Relation to Early Indian and Greek Texts”, *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, 56/7 (1966), 42.

⁶⁵ Побожни путник Добриња Јадрејкович је, описујући цариградску Свету Софију почетком XIII века, приметио да се простор испод мермерног пода цркве пунио алојевим дрве-

зната је прича да је абасидски халифа Ел Мутавакил (*al-Mutawakkil ‘Alā’llāh*, 847–861) волео мирис алојевог дрвета изнад свих других, а често се среће и у пописима имовине високих достојанственика, и то у обилним количинама. Управо је ово фактор који у коментарима Савиног житија није истакнут, а који битно мења перцепцију султановог поклона – у благодатима алојевог дрвета уживали су људи чије је материјално стање могло да издржи велике издатке, с обзиром на то да је у средњем веку, као и данас, оно сматрано луксузном робом. Да су ствари стајале другачије, један трговац из XII века би тешко надокнадио губитак десет бродова у водама Индијског океана срећном околношћу да је сачуван једанаести, који је носио кинески порцелан и алојево дрво.⁶⁶ У његовом поседовању огледали су се богатство и престиж, а чланови египатске јеврејске заједнице обичавали су да одређене количине овог артикла размењују међу собом и својим пословним партнерима као знак добре воље.⁶⁷ Пожељно у имућним круговима склоним тезауризацији, алојево дрво служило је и као материјал за резбарење и израду скупоцених предмета. Престо Ебу Алија Мухамеда ибн Илјаса (*Abū ‘Alī Muḥammad ibn Ilyās*, умро 967) у кирманској тврђави био је направљен од изванредног алојевог дрвета и украшен драгим камењем.⁶⁸ Од њега су израђиване и ситније драгоцености, попут шкриња или кутија за пера и мастионица, а коришћен је за печатење јер се „топио у ватри као восак”.⁶⁹ Иако још сличних примера не недостаје, ови су сасвим довољни да се илуструје поента – алојево дрво је у првом реду био скуп и племенит материјал, чија су мирисна, лековита и друга својства била приступачна само одређеним друштвеним слојевима.

Пошто смо на различитим нивоима размотрили употребну вредност алојевог дрвета, за потпуно сагледавање овог конкретног поклона у контексту треба се још једном вратити самом Теодосију. Фраза *велики ѿруѣиѣц изабраноѣа ксилалоѣа* је интересантна јер је свака реч значајна за разумевање целине, и чини нам се, нимало насумична. Даничић је термин *ѿруѣиѣц* (трупъ/трѣпъ) дефинисао двојачко, као *corpus* (тело, труп) и, позивајући се на пример из

том и тамјаном (*понесутъ подѣ исподѣ много ксилолоѣа темѣяна*) – када би цар присуствовао богослужењу, аромати су стављани на жар (*кладутъ на углие*) и читава богомоља била би испуњена благоухањем, вид. *Книга паломникѣ. Сказание местѣ Святыхъ во Цареграде Антонія Архїепископа Новгородскаго въ 1200 году* (прир. Хр. М. Лопарев), *Православный Палестинский Сборникъ* 17/3 (51), С.-Петербургъ 1899, 20. У манастиру Теотокос Кехаритомене се спаљивало заједно са другим миомирисима на Велику Госпојину (P. Gautier, „Le typicon de la Théotokos Kécharitôméné”, *Revue des études byzantines* 43 [1985], 108). О вези између могућности манастирске заједнице да себи приушти и типиком пропише коришћење овог аромата и чињенице да је реч о комнинској задужбини, може се посебно размишљати (вид. V. Stanković, „Comnenian Monastic Foundations in Constantinople: Questions of Method and Context”, *Београдски историјски гласник* 2 [2011], 56–64).

⁶⁶ D. Abulafia, „Asia, Africa and the Trade of Medieval Europe”, у: *The Cambridge Economic History of Europe*, II, *Trade and Industry in the Middle Ages* (eds. M. M. Posten, E. Miller), Cambridge 1987², 441.

⁶⁷ S. D. Goitein, M. A. Friedman, *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza* (‘India Book’), Leiden 2008, 471–472.

⁶⁸ *Book of Gifts*, 189–190, §242. Основно значење речи *sarīr* је постеља, лежај, али овде се мисли на трон, *sarīr al-mulk* (Муџић, I, 1491). Описи екстравагантних предмета од алојевог дрвета нису ретки у средњовековним изворима, вид. A. Cutler, „Gifts and Gift Exchange”, 272, нап. 139.

⁶⁹ *Book of Gifts*, 62, §2; 233, §381.

житија, као *frustum*, вероватно имплицирајући да је Сави на дар уручен део стабла.⁷⁰ *Књиџа њоклона* сведочи о једном бившем везиру, међу чијом конфискованом имовином се нашла и *усџувана* (*usṣuwāna*) од алојевог дрвета – према Муфтићу, то може бити ступ, ваљак, цилиндар.⁷¹ Ако се успостави корелација између ова два случаја, основана је претпоставка да је реч о комаду алојевог дрвета, обрађеном али не и сасвим искоришћеном, тј. расположивом за даљу употребу, јер да је у питању нека специфична израђевина, не би било разлога да се то прећути. О облику или димензијама султановог поклона не зна се ништа, осим да је био *велики*. И везирова *усџувана*, како казује извор, транспортована је сама на једној повећој мазги. Сличан пример, али са конкретним бројкама, представља списак дарова које је византијском цару Роману Диогену уручио хамданидски емир Насир ел Даула (*Nāṣir ad-Dawla Abū ‘Alī’l-Ḥasan ibn Ḥamdān*, умро 1074). Међу њима су два јарбола (*daqālān*) израђена од индијског алојевог дрвета, а наводе се и њихове тачне мере – дужине 12, тј. седам педаља, а ширине три, при чему су тежили 80, односно 40 *мана*.⁷² Наравно, поред закључка да незграпни комади алојевог дрвета у функцији поклона нису били никаква новина у медитеранској етикецији XIII века, као и оквирних представа о реду величине њихових димензија, извлачење експлицитних аналогича на основу израза *велики џруџац* није методолошки оправдано. Међутим, поклон из Теодосијевог описа свакако се да посматрати у контексту парадокса средњовековног „света од дрвета” – иако је доминирало у архитектури и готово свим привредним гранама, велики и компактни комади дрвета били су реткост.⁷³ Имајући на уму да је овде реч о драгоценом дрвету, које је у Каиру било веома тражено, чак и у минималним количинама, као струготина,⁷⁴ вредност поклона који је Сава примио делује само још импозантније.

Остаје да се размотри на шта се мисли под *изабраним* ксилалогом. Као и свака друга роба, алојево дрво које је циркулисало Средоземљем могло се класификовати по различитим критеријумима, боји, тежини, мирису, па сходно томе и цени. Индијске сорте су важиле за најбоље, али и међу њима је постојала хијерархија.⁷⁵ Крајем XII века, један трговац из Адена писао је свом пословном партнеру да се миришљаво дрво (*‘ūd*) продаје, посебно оно *сређењ квалитетно*.⁷⁶ Посведочена су различита квалитативна одређења

⁷⁰ Даничић, *Рјечник*, III, 310. *Frustum* изворно означава мрву, комадић, фрагмент, те се о његовој семантичкој компатибилности са одређењем *велики* да дискутовати. Управо ради избегавања сличног оксиморонског призива, у претходном разматрању определили смо се за израз алојево дрво, а не дрвце, како су предложили преводиоци *Хиландарског медицинског кодекса*.

⁷¹ *Book of Gifts*, 190, §243; Muftić, I, 64.

⁷² *Book of Gifts*, 116, §105. Један *ман* (*mann*) је на Блиском истоку варирао између 812,5 g (египатски) и 833 g (шираски), што значи да су поменути комади тежили око 65,5 kg, тј. 33 kg (*Исјо*, 248). Иначе, тежина је била међу најбитнијим одликама квалитетног алојевог дрвета (стога му се каткад и додаје атрибут *at-taqīl*, тежак, рогобатан), а проверавала се по-тапањем у воду – најбоље сорте тонуле би на дно, W. H. Schoff, „Aloes”, 178.

⁷³ Ž. Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Sremski Karlovci – Novi Sad 2010, 251–253.

⁷⁴ E. Lev, Z. Amar, *Materia Medica*, 98.

⁷⁵ „‘ūd (I-1)”, у: *EP*, X, 767 (A. Dietrich).

⁷⁶ Š. D. Goitein, M. A. Friedman, *India Traders*, 505.

која илуструју ту градацију, у коју је, ипак, тешко сместити Теодосијев *изабрани* ксилалог без накнадног и непоткрепљеног домишљања.⁷⁷ Иако је мало вероватно да се може мерити са изванредним врстама којима су се дичили владари Индије, разумно је претпоставити да је Ел Камилов поклон ипак био испред свакодневне понуде са египатских тржница.

АРОМАТИ ИНДИЈСКИ

Ставку *благовони ароматни индијски*⁷⁸ проблематичном чини њена неопређеност, због чега, по свој прилици, у издањима није уопште коментарисана. Ипак, олакшавајућа околност јесте та да се, за разлику од осталих поклона, ова или слична фраза среће више пута у тексту житија, тако да је за почетак могуће упоредити и видети на шта се она односи у другим ситуацијама. Идентичном формулацијом описује се моменат када су Симеонове мошти почеле да луче миро: „[...] наједном се црква благодаћу Светога Духа као неким *благовоним ароматима* (*аромать благовонийхъ*) испуни, насладивши све душом и срцем, и учини све веселима и тихима [...]”.⁷⁹ У хришћанској традицији мироточење је сматрано божјом милошћу над „костима измученим и постом сасушеним”, а мирис којим су одисале доживљаван је као натчулно искуство, као нешто што се, у складу са својим оноземаљским пореклом, није могло до краја дефинисати. Притом, док је олфактивни дојам само наговештавао божанско присуство, оно се у свести оновремених људи и практично манифестовало кроз чудотворење и исцелитељска својства светог мира, због чега је Теодосијев избор речи још интересантнији.⁸⁰ У делу се јављају и сличне конструкције – пошто је преминуо монах Симеон, присутни су остали задивљени „као неким *добромирисним ароматима* (*иako нѣкихъ добровонныхъ*

⁷⁷ Упутно је, ипак, поменути да Теодосије исти израз користи при опису дарова које је угарски краљ Андрија II по Сави послао српском владару – „затим посла са светим благочастивоме краљу Стефану *коње изабране* (*кони избранные*) и своје лично борбено оружје [...]”, Теодосије (1988), 218; Теодосије (1860), 159. Н. Порчић је запазио да се у српским средњовековним изворима јављају одређени термини којима се наглашава репрезентативност дипломатских поклона, који могу бити *велики, многи, скупоцени, различити, царски*, или пак *изабрани* (Исти, *Дипломаија државе Немањина*, Београд 2007 [магистарски рад, у рукопису], 184).

⁷⁸ Како је истакао Ђ. Трифуновић, у старој српској књижевности термин *аромать*, као адаптација грчке речи *ἄρωμα* (вид. Lidell–Scott, 254; Sophocles, 260) јавља се једино у делу Теодосија Хиландарца (Исти, „Чуло мириса код старих српских писаца. Круг списа о светом Симеону и светом Сави – естетичко и агиолошко разматрање”, *Исходник: часопис за веру и културу* 57 [2006], 8; уп. Miklosich, 7). Чешће се среће израз *вонѧ* (воњ, мирис, од ког опет Теодосије изводи кованицу *благовоник*, па према томе придев *благовонни*) док је најзаступљенији ипак *благовонник*, чији је семантички пандан у грчком језику *εὐωδία*. Одређење *индијски* посебно је разматрано ниже.

⁷⁹ Теодосије (1988), 154; Теодосије (1860), 71.

⁸⁰ О овим својствима светог мира вид. В. Caseau, „Parfum et guérison dans le christianisme ancien: des huiles parfumées des médecins au myron des saints byzantins”, у: *Les Pères de l'Eglise face à la science médicale de leur temps*, Paris 2005, 141–191, са посебним акцентом на случај Св. Димитрија Солунског, који је послужио као узор за различите аспекте култа Симеона Мироточивог, уп. Д. Поповић, „О настанку култа светог Симеона”, у: *Под окриљем свейосиѧ*, 59–63, 66–70, са напоменама.

аромать”). Приликом дочека његових моштију, свештеници су испуњавали ваздух „кадионицама и *благоуханим мирисима*” (*съ кадилы же и благоуханными вонгами*). Потом, Теодосије казује да је Сава раку свога оца помазао *благоуханим ароматима* (*благоуханными аромати*), а у његовом одсуству гроб Светог Симеона окадио је јеромонах ава Иларије „држећи у рукама кадионицу *ароматину од мириса*” (*кадило вонгами аромато [...] въ роукоу дръже*).⁸¹

Сви ови примери представљају епизоде из култне праксе, која је, нима-ло случајно, непосредно везана за прослављање култа Симеона Немање, светог корена и оснивача династије.⁸² Сумарно гледано, акценат је на двома богослужбеним радњама – кађењу и миропомазању – што, будући да је реч о православном обреду, сужава значењски опсег појма *аромати* на две ствари, тамјан и свето миро.⁸³ Наравно, не треба губити из вида чињеницу да постоји више врста тамјана, као и да је свето миро мешавина неколико десетина различитих вештастава, у зависности од цркве која га користи,⁸⁴ што значи да се на нивоу појединачних састојака може говорити о значајно већем броју *аромати* од два. Ипак, ова претпоставка није без својих недостатака. Како је реч о неизоставним елементима свакодневне црквене рутине, у српскословенском језику постојали су сасвим адекватни називи и за једно и за друго, па је стога нејасно зашто би их Теодосије описао тако неодређеном перифразом.⁸⁵ Такође, не може се игнорисати ни атрибут *индијски*.⁸⁶ Суштински, тамјан

⁸¹ Теодосије (1988), 144, 163, 166, 191; Теодосије (1860), 58, 83, 88, 122.

⁸² Реч *аромат* се у Теодосијевом житију јавља пет пута, и то једном на листи Савиних поклона, а остала четири у вези са Симеоном. Необично је што се од свих обреда и богослужења у којима је Сава учествовао, кађење, па и сама реч *кадило* помиње експлицитно само у ових неколико случајева. Чак и када је Сава отворио гроб Симеона Стефана, иако су мошти одавале пријатан мирис, опис није ни приближно интензиван као када се говори о земним остацима њиховог оца (Теодосије [1988], 230). Стога је могуће да Теодосије користи термин *аромат* као лексичко оруђе за наглашавање божје наклоности према Симеоу *Миројочивом*, чија су постхумна чудотворења, за Савиног живота, била без премца. О „мирису светости” који је пратио смрт блажених, S. A. Harvey, *Scenting Salvation. Ancient Christianity and the Olfactory Imagination*, Berkley 2006, 227–228 и нап. 27 на стр. 325.

⁸³ Ово наглашавамо јер су се у различитим црквама кадионице пуниле другачијим састојцима. Богатство мириса којим је одисала Света Софија је традиционално један од разлога зашто су се Руси приклонили византијском, а не западном или бугарском обреду (B. Caseau, „Incense and Fragrances: from House to Church. A Study of the Introduction of Incense in the Early Byzantine Christian Churches”, у: *Material Culture and well-being in Byzantium [400–1453]*, Wien 2007, 75). У коптској и абисинијској цркви користило се у ове сврхе и алојево дрво, док се српска ограничавала на тамјан (Б. Миљковић, *Житија свейгоѡ Саве*, 165, нап. 577). Избор миомирисних додатака зависио је од поднебља и расположивих ресурса, или, и случају српских земаља, развијености трговачке размене, будући да се тамјан није експлоатисао на том простору.

⁸⁴ У Православној цркви тај број се креће између 28 и 57, а у основи су најчешће уље и балсам, вид. „Миро свето”, у: *Енциклопедија православља*, II (И–О), Београд 2002, 1225 (С.[ава] Е.[пископ] Ш.[умадијски]).

⁸⁵ У изворима се за тамјан користи термин *ливанъ*, од грчке речи семитског порекла, λίβανος (Miklosich, 336; Skok, II, 311), а *тъмѣанъ* је изведено од θύμιαμα (Skok, III, 441). У основи речи *миро* је такође грецизам, μύρον, а не треба га мешати са етимолошки сродним изразом *смирна*, тј. *измирна*, од σμύρνα, који, попут тамјана, представља врсту смоле (Miklosich, 396; Skok, II, 428–429; уп. Sophocles, 773–774, 1000).

⁸⁶ Реч *индијски* се, за разлику од преводне књижевности у којој неретко фигурира, у оригиналним делима српских аутора у периоду непосредно пре и после Теодосија јавља јако

представља згуснуту смолу неколико врста дрвета која су, због специфичних климатских услова, карактеристична за јужни појас Арабијског полуострва и источне обале Африке, у првом реду данашњу Сомалију. Са истог поднебља набављана је и већина потрепштина за спремање светог мира. Штавише, у контексту чворишта трговачких путева који су се укрштали на том простору још од давнина, много је извесније да су управо Арапи, у замену за зачине, извозили ове материје у југоисточну Азију, него да су их оданде допремали.⁸⁷ Разуме се, то не значи да се на Далеком истоку тамјан уопште није производио, напротив, али се са становишта елементарне економске исплативости не чини претерано смисленим да египатски султан увози било шта из Индије, ако је то исто било могуће набавити у јужној Арабији. Међутим, разматрања о трговачким путевима и смеровима којима је циркулирала луксузна роба могућа су из данашње перспективе, али су сазнања којима располаже савремена историографија дислоцирана и анахрона у корпусу представа о Далеком истоку које је могао поседовати човек средњег века, попут Теодосија. За њега, Исток је представљао непрегледно и непознато пространство чији је крај био уједно и крај света, а путописна литература створила је читав дискурс о земљи изобиља и фантастичних бића, ризници велике мудрости, али и тешко савладивих опасности. О Индији као делу тог суштински имагинарног света врло сликовито сведоче популарна дела средњовековне књижевности, у српској средини углавном позната као преводи са грчког, а која су, како је приметио Александар Лома, веома утицала на стварање слике о Индији и у познијем српском народном стваралаштву.⁸⁸ У сваком случају, склонили смо да верујемо да је атрибут *индијски* у овом случају пре послужио за конструисање једног егзотичног дојма, него што се односио на конкретна просторна одређења. Није превише извесно да је Теодосије имао представу где се тачно налази Индија, а где Арабија, нити му је то, чини нам се, било од посебне важности.⁸⁹

Међутим, ствар се може сагледати и из другог угла, уколико се термин *индијски* заправо узме као релевантна географска одредница, и уколико се ослонимо на опис самог поклона и просторног и културног миљеа из ког је потекао. Наиме, свет арапског средњовековља познавао је специфичан амалгам мириса који се у изворима назива *над* (*nadd*). У његовој основи се налазило алојево дрво – које се, како је показано, и само може сматрати своје-

ретко – код Доментијана је нема уопште, док је у спису Даниловог Ученика посведочена само једанпут, али и ту представља реминисценцију на *Роман о Александру Великом*, вид. *Данилови насљављачи: Данилов Ученик, други насљављачи Даниловог зборника* (прир. Г. Мак Данијел, прев. Л. Мирковић), Београд 1989, 45.

⁸⁷ G. W. Van Beek, „Frankincense and Myrrh”, *The Biblical Archaeologist* 23/3 (1960), 76.

⁸⁸ А. Лома, *Пракосово: словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002, 56–57.

⁸⁹ У Теодосијевом житију похрањене су алузије на апокрифне списе о мисији апостола Томе у „Индији” (Теодосије [1988], 121), а вероватно је познавао и друге наслове који су на свој начин сведочили о њеном положају и чудесима која крије – довољно је међу њима поменути *Роман о Александру Великом* и *Варлаама и Јоасафа*, који су се нашли и у каталогу српске преводне књижевности краја XIII и XIV века. Но, знања која пружа ова литература тешко би код читаоца могла створити слику о Индији која се у основи не би уклапала у топос о најудаљенијем месту на шару земаљском (уп. Е. Р. Курцијус, *Европска књижевност и латински средњи век*, Београд 1996, 268–269).

врсним индијским ароматом – а додаване су му друге миомирисне супстанце, у првом реду мошус (*misk/mašmūm*)⁹⁰, амбра (*‘anbar*)⁹¹, *bān*⁹², али и тамјан (*lubān*)⁹³. Чак и када не чине јединствену мешавину, често се наводе заједно као поклони или имовина имућних. Због специфичног агрегатног стања, чврстог и компактног, али погодног за обликовање, *над* је коришћен, примера ради, за израду мирисних кугли (*mašāmm*, у Европи *potte d’ambre*). За церемонију поводом обрезивања сина већ помињаног халифе Ел Мутавакила направљене су фигуристине од масе у чији су састав ушли *над*, амбра, мошус, као и још један састојак – камфор (*kāfir*).⁹⁴ У муслиманској традицији сви ови мириси повезивани су са афинитетима према парфемима који су приписивани Алаховом посланику Мухамеду, те су и коришћени петком у самој Каби, а арапска наука је успела да усаврши њихову производњу и да их пласира на светска тржишта као скупочену робу.⁹⁵ Камфор је у односима муслимана и владара са Далеког истока фигурирао као предмет дипломатске размене, али и као симбол моћи и благостања.⁹⁶ Током крсташке епохе, амбра и мошус били су међу драгоценостима које су извожене са Блиског истока у Европу, а документарни материјал из Генизе у Каиру говори да је део те робе потекао управо из Индије.⁹⁷ Ови подаци су утолико битнији јер повезују трговину овим луксузним мирисима са Индијом, било као земљом порекла, било као транзитним тржиштем, тако да се, у сваком случају, уклапају у Теодосијев опис. У ризницама египатског султана су се сасвим извесно могли наћи и ови артикли, тако да није без основа претпоставка да се неки од њих крију међу Теодосијевим „индијским ароматима”. Очигледно, ни једна ни друга теза коју смо изнели не даје коначан одговор на питање шта је аутор конкретно мислио овом формулацијом – под условом да је и сам знао – али одређене ароматичне супстанце које фигурирају и у једној и у другој могу пружити оквирну представу о којим мирисима може бити речи.

⁹⁰ Жлездана излучевина одраслих мошусних јелена, вид. „Misk”, у: *EP*, VII, 142–143 (A. Dietrich).

⁹¹ Нуспродукт дигестивног система китова уљешура, вид. „Anbar”, у: *EP*, I, 484 (J. Ruska – M. Plessner).

⁹² Уље које се добија из плодова биљке *Moringa oleifera*, пореклом из Индије (Симонивић, 308).

⁹³ Састав овог парфема није био сасвим стриктан – о различитим комбинацијама аромата у његовом саставу, вид. E. Lev, Z. Amar, *Materia Medica*, 216; *Book of Gifts*, 272; W. H. Schoff, „Aloes”, 177; Muftić, II, 3446.

⁹⁴ *Book of Gifts*, 137, §139; „Kāfir”, у: *EP*, IV, 417–418 (A. Dietrich), уп. Ј. Туцаков, „Допринос светог Саве унапређењу здравствене културе у средњовековној Србији”, у: *Међународни научни скупи Сава Немањић – свеиш Сава. Историја и предање* (децембар 1976), ур. В. Ђурић, Београд 1979, 274–275.

⁹⁵ W. H. Schoff, „Camphor”, *Journal of the American Oriental Society* 42 (1922), 360.

⁹⁶ *Book of Gifts*, 61–62, §1–2; 65, §8. Сама етимологија речи *камфор* указује на културне утицаје проистекле из политичких и трговачких веза, вид. Skok, II, 27, опширније W. H. Schoff, „Camphor”, 361–365.

⁹⁷ S. D. Goitein, M. A. Friedman, *India Traders*, 214, нап. 7; E. Lev, Z. Amar, *Materia Medica*, 333.

САХАР

У наставку свог списка, Теодосије наводи *сахар* (**сахарь**)⁹⁸, у коме су приређивачи житија сасвим исправно препознали шећер произведен од шећерне трске.⁹⁹ Међутим, за дубљу анализу султанових дарова једноставна идентификација овог појма није довољна, из разлога што се од XIII века до данас материјална вредност и друштвена улога шећера драстично изменила. Контекстуализација ове, из савремене перспективе сасвим елементарне, намирнице у Савином времену захтева једно поближе разматрање.

Узгајање и прерада шећерне трске (*Saccharum officinarum*) у средњем веку представљали су дуг и компликован процес. Чињеница да је реч о вишегодишњој биљној култури само је један од аспеката проблема – за њу је одвајана најбоља земља; да би се задовољила потреба за водом, грађени су огромни иригациони системи; касније фазе обраде захтевале су сопствену инфраструктуру, млинове, рафинерије и слично; на крају, читав механизам покретале су руке које су морале бити ангажоване и плаћене за свој рад. Све ове околности указују на то да производња шећера није била у рукама ситних земљорадника и предузетника, већ подухват за организовану експлоатацију земље; другим речима, спрега државе, представника крупног капитала и бројне радне снаге.¹⁰⁰ Ти фактори, заједно са природним карактеристикама поднебља, утицали су на профилисање неколико регија које су на средњовековном Средоземљу постале познате по овој делатности – у првом реду, то су били простор Сирије, Палестине и Египта. Иако је шећер у међувремену почео да се производи и на неким медитеранским острвима, тек је од неповољне конјуктуре друге половине XIV века изазване црном кугом ова област уступила примат Кипру, Сицилији и центрима на Иберијском полуострву, док је египатски шећер налазио нова тржишта у Арабији и другим деловима Азије.¹⁰¹ Па ипак, о постојаности и утемељености индустрије шећера у Египту сведочи путописац XVI века, који је забележио да се тамо слама шећерне трске и даље користиља за топљење злата, што на сопствени начин говори о обиму производње.¹⁰²

⁹⁸ Етимолошки извор овог термина је санскритски облик *sarkara*, из ког је изведен дијалектизам *sakkara* – одавде грч. *σάκχαρ*, такође *σάκχαρον*, *σάκχαρι*, или чак *ζάχαρ* (Liddell–Scott, 1581, уп. Sophocles, 977) и лат. *saccharum*. Овим облицима сродан је персијски *šakar*, од ког потичу савремени балкански османизми, примера ради, *шећер* (Skok, III, 384), а чија је арабизована верзија *sukkar* (Lane, IV, 1391). За српскословенски термин **захарь** Миклошић цитира два извора, Теодосијево житије и *Роман о Александру Великом* (Miklosich, 220), при чему је по свој прилици транскрипцију преузео из издања, с обзиром на то да је у свим осталим рукописима које смо анализирали, ова реч доследно писана као **сахарь** (вид. *Прилоз бр. 1*).

⁹⁹ *Ситаре српске биографије*, 230, нап. 20; Теодосије (1988), 362.

¹⁰⁰ M. Ouerfelli, *Le sucre: Production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Leiden 2008, 31.

¹⁰¹ Исиџо, 102; I. M. Alazzam и др., „Plagues, Epidemics and Their Social and Economic Impact on the Egyptian Society during the Mameluke Period (648 Hegira/1250 AD–923 Hegira/1517 AD)”, *Asian Culture and History* 5/2 (2013), 92–93. О размени шећера између каирских трговаца Јевреја и њихових пословних партнера из Индије, вид. S. D. Goitein, M. A. Friedman, *India Traders*, према индексу.

¹⁰² F. Brodel, *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века – Структура svakodnevice: Могуће и неминује*, Београд 2007, 206.

Династија Ејубида је од својих претходника наследила свест о значају производње шећера. Већ држећи под контролом египатске рафинерије, после Саладинових освајања припојили су свом поседу и постројења у долини Јордана, а самим тим и доходак од уносне левантске производње. Тај профит био је, разуме се, од посебне важности с обзиром на то да је крсташка и монголска претња додатно оптеретила државне финансије, због чега је шећер заједно са још неколико битних индустрија подвргнут владарском монопољу.¹⁰³ Увођењем закупа, такси и царина, као и институција у које су се сливали ти приходи, ударени су темељи добро организованом систему производње и дистрибуције шећера, у ком су значајну улогу играли фустатски Јевреји.¹⁰⁴ Одговор на питање због чега је посао са шећером био тако уносан дао је Башић у свом коментару Теодосијевог житија, написавши да је то „шећер из шећерне трске, које у нас није било (курзив А. С.)”. Слично је било и у остатку Европе, где се, баш као и у српским земљама, као заслађивач у ово време махом користио мед. Одсуство било какве сразмере у заступљености ове намирнице на супротним обалама Медитерана учинило је да на Северу постане тражена и цењена, као и да се египатска производња, у складу са друштвено-економским токовима, у великој мери оријентише на извоз према Старом континенту.¹⁰⁵

Употреба шећера током средњовековне епохе прошла је кроз својеврсну еволуцију, при чему је ритам тих промена био условљен његовом заступљеношћу у свакодневном животу. У Европи, где га је било занемарљиво мало или тек једва довољно, првобитно је коришћен као лек. О лековитим својствима шећера медитеранска медицина сазнала је доста од индијске и персијске науке, која је посредством Арапа зрачила из Гондишапура, интелектуалног центра Сасанидског царства. Наводно делотворан против читаве плејаде обољења,¹⁰⁶ шећер је неретко коришћен у сложеним медикаментима, посебно у сирупима. *Хиландарски медицински кодекс* га препоручује за „оне који пате од жеђи и имају високу температуру”.¹⁰⁷ Подразумева се да шећер није био јефтин лек – Јован од Гарландије је 20-их година XIII века писао како париски апотекари „зарад финансијске користи” (*causa lucri*) справљају смеше од различитих састојака, међу којима је био и шећер.¹⁰⁸

Како је време одмицало, конзумација шећера је подигнута на један нови ниво – са повећањем расположивих залиха, а подстакнути пријатним укусом и својеврсним „оријенталним” набојем, почели су да га користе не само болесни већ и здрави Европљани. Кондиторски посао се, на крају крајева, развио из апотекарства. Наравно, ово је и даље остала привилегија боље ситуираних слојева. Осим заслађивања својих оброка, ови кругови неретко су украшава-

¹⁰³ N. Elisséef, *L'Orient musulman au Moyen Âge 622–1260*, Paris 1977, 288.

¹⁰⁴ „Sugar Industry and Trade”, у: *EJ*, XIX, 293 (H. Pohl/H. Wasserman).

¹⁰⁵ P. Spufford, *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe*, London 2002, 305–306.

¹⁰⁶ E. Lev, Z. Amar, *Materia Medica*, 295–296. О медицинској употреби, M. Ouerfelli, *Le sucre*, 541–567.

¹⁰⁷ *Хиландарски медицински кодекс*, 153–154, где је описан и процес добијања шећера из трске.

¹⁰⁸ *The Dictionarius of John de Garlande* (trans. B. Blatt Rubin), Lawrence, Kansas 1981, 41–43.

ли своје трпезе декорацијама и фигуринама израђеним од шећера, што је сасвим несумњиво требало да буде огледало престижа и материјалног благостања – ова пракса посведочена је и у Европи и у муслиманском свету.¹⁰⁹ Међу Србима шећер се појавио релативно касно, посредством Дубровчана, а мале количине које су стизале на ове просторе биле су резервисане за владарске и властеоске дворове.¹¹⁰ Несумњиво, у Савино време, ова намирница – ако је уопште било – била је изузетно ретка и драгоцене, чак и за најбогатије у ондашњем феудалном миљеу. На Блиском истоку, а пре свега у Египту, ситуација је била донекле другачија. Природни услови и локалне традиције условили су интензивнију потрошњу шећера и његових деривата, који су били доступнији и становништву које није припадало политичкој и економској елити. Међутим, управо су господари Египта били ти који су своје ресурсе знали да употребе за подизање угледа међу сопственим поданицима, али и у односима са другим крунисаним главама. Идеја величанствених процесија о великим празницима, нарочито током месеца рамазана, била је да владар покаже и подели свој луксуз и своју помпу са становништвом престонице, а шећер и производи од шећера у овоме су играли велику улогу.

У контексту овог рада, ипак, релевантнија је улога шећера као медијума дипломатске етикеције, која је такође присутна у средњовековним изворима. Тако је, примера ради, 1263. године – дакле свега тридесетак година након Савине посете – мамелучки султан Бајбарс I (*al-Malik az-Zāhir Rukn ad-Din aṣ-Ṣāliḥī*, 1260–1277) послао у Цариград поклоне међу којима је била и велика количина шећера.¹¹¹ Невоља је, разуме се, што је Теодосијев исказ, за разлику од арапских извора, који су обично јако педантни у бележењу количине и врсте шећера о ком је реч, срочен прилично лаконски, те су и закључци који се из тога могу извући сразмерно оскудни. Постоји, с друге стране, нешто што би могло бацити мало светла на ово питање. Набрајајући напоследку сахар и финик, Теодосије свој списак завршава фразом **елико потрѣвова възети**, то јест *да узме колико му њреба*.¹¹² Проблематично је то што се из контекста реченице не може сасвим разлучити да ли се то односи само на финик или на оба. С обзиром на количине шећера којима је располагао и потребу да се покаже у најбољем светлу пред својим гостом, нема разлога зашто Ел Камил не би обасуо посетиоца издашном количином и једног и другог. Када се говори о типу шећера којим је обдарио Саву, чини се блиским разуму претпоставити да је, у складу са његовим султанским достојанством, у питању била нека од најбољих сорти, као што су бели *mukarrar* или *nabāt*,¹¹³ који је већ поменуто посланство носило за Константинов град.

¹⁰⁹ P. Spufford, *Power and Profit*, 114; P. B. Lewicka, *Food and Foodways of Medieval Cairenes: Aspects of Life in an Islamic Metropolis of the Eastern Mediterranean*, Leiden 2011, 311–312.

¹¹⁰ М. Спремић, „Јело и пиће”, у: *Приватни живот у српским земљама средњега века* (прир. С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић), Београд 2004, 127.

¹¹¹ M. Ouerfelli, *Le sucre*, 623.

¹¹² Ова формулација јавља се у највећем броју рукописа, уз одређене граfiјске варијације (вид. *Прилог бр. I*), с тим да је у два (№ 8 и № 10) парафразирана као **елико възхоте**, дакле *колико зажелe*.

¹¹³ О овом типу шећера вид. „Sukkar”, у: *El²*, IX, 804 (D. Waines). Најбоље врсте шећера описао је и систематизовао Франческо Пеголоти у првој половини XIV века, вид. F. B. Pegolotti, *La Pratica della mercatura* (ed. A. Evans), Cambridge, Mass. 1936, 362–365.

ФИНИК

Последњи на листи Савиних египатских дарова јесте *финик* (**финикъ**),¹¹⁴ који је још Башић с правом идентификовао као урму (*Phoenix dactylifera*).¹¹⁵ Када се разматра симболика и вредност урме у овом конкретном контексту, треба имати на уму миленијумску праксу узгајања те биљке на територији Блиског истока. Иако је у класичној старини име *Феникија* асоцирало на земљу урми, већ су антички писци одавали признање палмама са ширег простора Палестине, нарочито из долине Јордана и око града Јерихона, чије су дателе словиле за најбоље у тада познатом свету.¹¹⁶ Палме су, разуме се, успевале и у другим регијама источног Медитерана, при чему је Египат, то јест појас који се протезао дуж корита Нила, у том смислу предњачио због изобиља воде потребне за њихову култивацију. О присуству и значају палминог дрвета у овим областима говори и чињеница да је оно добило истакнуто место у религијским системима древних Египћана и других народа Старог истока, у којима је симболизовало плодност и бесмртност, те су неки истраживачи у њему препознали и чувено блискоисточно „дрво живота”.¹¹⁷ Урмина палма је задржала свој статус и у трима монотеистичким религијама – од инспирације за флоралне мотиве којима су украшавани храмови, до учења

¹¹⁴ Поред облика **финикъ** посведочени су још и **финикъсъ**, односно **финиџъ** (Miklosich, 1086), све варијанте грчког φοῖνῖξ, међу чијим се бројним значењима, поред пурпурне боје, музичког инструмента, једне врсте рибе и легендарне птице, истиче и палмино дрво (Lidell–Scott, 1948). Према Миклошићу, термин се у српској књижевној традицији односи на Феничане, те на палму (*palma*) и њене плодове (*palmae fructus*), што се уклапа у већ постојеће тумачење султановог поклона. Код Даничића је такође интерпретиран као *palma* (Исти, *Рјечник*, III, 404). Допринос анализи термина *финик*, са посебним освртом на химнографске саставе, дала је Д. Поповић, „Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији”, *Зоџраф* 32 (2008), 69–81. Арапска терминологија везана за палму и урме јако је развијена и изнијансирана – осим термина *nahl*, који може означавати датулино дрво и плодове *en général* (Muftić, II, 3442), за означавање незрелих урми користе се изрази *balah* и *busr* (Muftić, I, 270, 216); зреле, свеже и сочне урме се називају *ruṭab* (*Исџо*, 1242–1243), док се оне осушене означавају термином *tamr* (*Исџо*, 375; уп. Lane, I, 317). Искрпно о арапској терминологији везаној за узгајање и експлоатацију палминог дрвета, вид. „*Nakhl*”, у: *EP*, VII, 923 (F. Viré). За називе на српском и сродним језицима вид. Симоновић, 350; уп. Skok, I, 511.

¹¹⁵ Богдановић је у свом коментару изразио извесну скепсу према Башићевом објашњењу, инсистирајући да је то „заправо палма, али се можда може разумети и као урма”, Теодосије (1988), 362. Ова примедба делује на месту када се чита *Повести* Никона Јерусалимца, који каже, алудирајући на место из *Изласка* (2 Мој. 15: 27), да на обали Црвеног мора „беху финици, седамдесет стабала” (**בְּחֹף פִּינִיץ וְעַל סְבָבָל**, вид. Ђ. Трифуновић, „Две посланице Јелене Балшић и Никонова ‘Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима’”, *Књижевна исџорија* 5/18 [1972], 307). Међутим, Савин случај је другачији. Већ је речено да дотични термин може означавати и дрво и његов плод (вид. нап. изнад), при чему је, имајући у виду транспорт, преживљавање током дугог повратка назад и коначно опстанак у климатским условима централног Балкана врло мало вероватно да би султан даривао Саву читавим, живим палмама. На страну практични разлози, до истог закључка долази се и у равни семантике, зато што би фраза **елико потрѣбовѣ възети** у том случају била употребљена у једном, у најмању руку, јако неконвенционалном смислу, с обзиром на то да је реч о дрвећу.

¹¹⁶ A. Goor, „The History of the Date through the Ages in the Holy Land”, *Economic Botany* 21/4 (1967), 320. О вестима античких аутора, *Исџо*, 324–327, 333–335.

¹¹⁷ Сва је прилика, међутим, да је ипак реч о египатском лотосу (*Nymphaea nouchalii*), вид. J. A. McDonald, „Botanical Determination of the Middle Eastern Tree of Life”, *Economic Botany* 56/2 (2002), 117.

по којима је палма својим стасом и узвишеношћу подобна правичном човеку и добром вернику: „Праведник се зелени као палма, као кедар на Ливану узвишује се” (Пс. 92: 12). Веровесник ислама је учио да је палма настала од земље преостале после стварања човека.¹¹⁸ Есхатолошке визије великих једнобожачких религија у којима фигурира палма, посведочене што у канонским што у апокрифним текстовима, нису ништа мање интересантне – „башча пуна палми и винове лозе кроз коју теку ријеке и у којој има свакојакних плодова” (Куран, II: 266)¹¹⁹ необично подсећа на слику нове земље по Христовом доласку из неканонског *Ойкровоња айосџола Павла*: „Видех реку којом тече као млеко, или као мед. И видех на обалама реке дрвета са воћкама, испуњене различитим и красним и миомирисним плодовима. И видех ту финике на висини од тридесет лаката, а друге од двадесет лаката. [...] И рече ми анђео: ‘Ово је обећана земља’”.¹²⁰

Врло важан аспект овог разматрања представљају и начини употребе урмине палме у свакодневици блискоисточних друштава. Не улазећи у питање у којој мери је то утицало на формирање овог јаког религијског набоја – и *vice versa* – битно је нагласити да је још јеврејска традиција оличена у Мишни инсистирала на томе да се од палме ништа не баца, изналазећи употребу за све, од плодова, преко грана и лишћа, до самог дебла.¹²¹ Дателе су се, природно, на првом месту користиле у исхрани. Велика енергетска вредност и обиље угљених хидрата, заједно са сразмерно издашном количином плодова које је свако појединачно дрво могло да да на годишњем нивоу,¹²² учинили су урме изузетно значајним фактором опстанка у срединама са иначе оскудном вегетацијом. Према муслиманском предању, Марију су после порођаја ојекпиле урме са палме под којом је донела на свет Исуса (Куран, XIX: 23–26). Протагониста апокрифних *Дела айосџола Пејџра* живео је у пећини хранећи се шест месеци искључиво урмама, једином намирницом поред хлеба која је својевремено одржавала оне еремитског монаштва – Светог Павла из Тебе и Светог Антонија Великог – у њиховом аскетском подвигу.¹²³ Наравно, поред урми *per se*, блискоисточна кухиња је обухватала дијапазон јела која су се од њих правила, што због њихове нутритивне вредности, што због одавања почастии воћу којим је Посланик традиционално прекидао рамазански пост.¹²⁴ Та јела заснивала су се изворно на скромним и не претерано софистицираним бедуинским рецептима, којима су кувари из великих градова давали нешто „финију” ноту, додајући мошус, шафран, ружину водицу, те разне врсте коштуњавог воћа, не би ли их прилагодили

¹¹⁸ A. Goor, „The History of the Date”, 323.

¹¹⁹ Наводи из Курана дати су према издању *Prijevod Kur'ana* (prev. B. Korkut), Novi Pazar 2009. Број поглавља (*суре*) обележен је римским а број ставка (*ајетџа*) арапским цифрама.

¹²⁰ *Апокрифи новозавешћни* (прир. Т. Јовановић), Београд 2005, 413.

¹²¹ „Palm”, у: *EJ*, XV, 603 (J. Feliks).

¹²² C. R. Clement, „Fruits”, у: *The Cultural History of Plants*, 84; P. B. Lewicka, *Food and Foodways*, 286.

¹²³ *Апокрифи новозавешћни*, 249; Ž. Le Gof, „Šuma – pustinja na srednjovekovnom Zapadu”, у: *Исти, Srednjovekovno imaginarno. Ogledi*, Sremski Karlovci 1999, 75–76.

¹²⁴ A. Levanoni, „Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications”, *Mamlūk Studies Review* 9/2 (2005), 217.

сензибилитету коме су највише погодовали слатко-кисели укуси.¹²⁵ Због велике концентрације шећера урма је често коришћена у процесу дестилације алкохола, али и као замена за друге заслађиваче. Међутим, сви урмини деривати, од вина (*nabīd tamarī*) и ракије (*‘araq*), до пекмеза (*dibs*) и сличних слатких меласа, били су махом производи инфериорног квалитета и компензација за оне који нису могли да приуште скупље намирнице. Ово свакако не значи да халифе нису уживали у благодатима урми, већ да су оне биле до те мере заступљене у исхрани Блиског истока да су их, додуше уз варијације у виду сорте и квалитета, конзумирали сви друштвени слојеви на овом простору. Штавише, помињање шећера као и урми међу султановим поклонима одаје извештај утисак комплементарности – иако „храна за масе”, урме су имале јаку основу у јудео-хришћанској, а нарочито у муслиманској традицији, док је шећер, премда све више на цени и свакако испред датула што се тиче ексклузивности на страним тржиштима, и даље био новотарија која је стигла тек по спуштању Објаве и њене коначне кодификације, тако да у Курану о њему нема ни помена.¹²⁶

Плодови урмине палме употребљавани су и у лековите сврхе. Седам датула било је довољно, како сведоче хадиси, да онога ко их поједе сачува од тровања и магије током читавог дана, а ова својства посведочена су и у токсиколошким трактатима – у њима се, између осталог, наводе као лек против отрова шкорпије.¹²⁷ Исто тако, коришћене су за јачање вида, против дијареје, па и као афродизијак.¹²⁸ У *Хиландарском медицинском кодексу* помињу се као један од састојака у рецепту за лечење импотенције, а прах од урмине коштице (**кошчици ѿтъ фѣникъ**) помешан са вином се препоручује при тешким порођајима.¹²⁹ Европљани су такође користили урме у исхрани, с тим да је, за разлику од Египта, ова намирница на Старом континенту конзумирана у значајно мањим количинама и свакако не на дневној бази – могла се додавати јелима од меса или јести сама као посланица, а обично је била резервисана за дане поста.¹³⁰ Све ово указује на то да је датула била један егзотични артикал који је из арапских земаља извожен ка северним обалама Медитерана, а преписка похрањена у Генизи у Каиру открива да су ондашњи трговци уобичајавали не само да продају већ и да је шаљу на дар својим пословним партнерима из Индије.¹³¹

¹²⁵ P. B. Lewicka, *Food and Foodways*, 284.

¹²⁶ Ова комплементарност огледа се и на језичком нивоу – термин *sukkar*, који се иначе користи за шећер (уп. нап. 148), може се односити и на једну врсту урми које му наликују својом слаткоћом (Lane, IV, 1391).

¹²⁷ S. K. Marwat и др., „Fruit Plant Species Mentioned in the Holy Qur’an and Ahadith and Their Ethnomedicinal Importance”, *American-Eurasian Journal of Agricultural & Environmental Sciences* 5/2 (2009), 288; M. Levey, „Medieval Arabic Toxicology”, 71.

¹²⁸ E. Lev, Z. Amar, *Materia Medica*, 398.

¹²⁹ *Хиландарски медицински кодекс*, 150–151, 380.

¹³⁰ M. Weiss Adamson, *Food in Medieval Times*, Westport, Connecticut 2004, 24.

¹³¹ S. D. Goitein, M. A. Friedman, *India Traders*, 335.

КАТАЛОГ ПОКЛОНА – ПОКУШАЈ СИНТЕЗЕ

Логичан епилог појединачне анализе сваке ставке са Теодосијевог списка био би синтетички покушај да се сви они сагледају као делови целине, тј. специфичног „каталога поклона” које је Сава примио из руку султана Ел Камила. За почетак, дарови се могу категоризовати у две групе. Док су балсамово уље, шећер и урме били препознатљиви производи средњовековног Египта, алојево дрво и индијски аромати су, сасвим извесно, увезена роба импозантне вредности. Ако, међутим, покушамо да разумемо Теодосијеву листу поклона као систем са одређеном унутрашњом логиком, поставља се питање зашто су ове две ставке, које очигледно формирају својеврсну целину, убачене између ствари пореклом из Египта. Интерпретација којој смо склони да верујемо јесте да се ово може објаснити управо хијерархијом која је и одредила распоред ставки у овом каталогу. На почетку, ту је балсам, и то не било који, већ онај који је због своје библијске конотације био јединствен и врло цењен у читавом хришћанском свету, дакле прави поклон за високог достојанственика једне православне цркве и државе. Можда би се чак могло рећи, речником Николе Радојчића, да је балсамово уље у функцији дара *карактеристично* за египатске султане, као што су коњи „врста владарских поклона карактеристична за Маџаре”.¹³² Затим долазе артикли увезени са Истока, који, истина, нису имали симболичку вредност као балсамово уље из Ел Матарије, али су то компензовали својом егзотичношћу и материјалном вредношћу, што потврђује вековна дипломатска етикеција и трговачка пракса на обалама Средоземља. После њих долази шећер, и коначно урме – било да се **елико потрѣбова възети** односило само на последњу ставку, или на обе, свакако је реч о производима у којима Египат није оскудевао, и који су, стога, на крају ове градацијске линије. Наравно, ова логика је примењива на перспективу самог султана и ресурсе његове земље. За Европљанина тог доба, ипак, сви ови поклони били су од огромне вредности јер у сопственом окружењу није имао практично ништа од тога, а да није увезено с оне стране Медитерана. Па опет, с обзиром на трошкове путовања, царине, али и папске забране на трговину са неверницима, ароматичне супстанце и све друге које су карактерисане као *зачини* продаване су на Старом континенту по прилично високим ценама у односу на занемарљиво мале количине.¹³³ Када се сумира разматрање о вредности султанових поклона на свим нивоима, из угла како даваоца тако и оног који их је примио, не треба сметати са ума ове околности.

¹³² Н. Радојчић, „Поклони угарскога краља Андрије II Стефану Првовенчаноме”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик* 1 (1953), 32.

¹³³ P. Spufford, *Power and Profit*, 310. Услед пораза крсташа код Хатина, а нарочито у складу са одредбама IV Латеранског сабора, Апостолска столица је током читавог XIII века издавала забране на трговинску размену са муслиманима, у првом реду на продају ратног материјала, али у крајњој инстанци и сваке друге робе, под претњом екскомуникације. Наравно, папске буле су могле да отежају али не и да зауставе уносну трговину коју су *malos Christianos* обављали са светом ислама (S. Menache, „Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period”, *The Journal of Ecclesiastical History* 63 [2012], 243 и даље).

Прихватање тезе о унутрашњој логици Теодосијевог исказа опет неумитно враћа фокус разматрања на питање његовог извора. Делује прилично невероватно да је аутор сасвим спонтано, вођен сопственом уобразиљом, изнедрио овако детаљан и смисаоно уређен каталог поклона. Куриозитет своје врсте би био када би се идентична конструкција пронашла у неком византијском извору или извору друге провенијенције који би Теодосију могао бити доступан. Ипак, у недостатку сличног извора, све актуелнијом чини се већ поменута теза Николе Радојчића да је неко од учесника путовања направио белешке о том несвакидашњем сусрету. На крају крајева, у условима када је читава полемика на нивоу хипотезе, нема посебно убедљивих аргумената зашто та особа не би могао бити и сам Сава. Није било страно људима његовог времена – писменим, разуме се – да остављају записе о својим путовањима, нарочито када је реч о путошћевима које је било изван искуственог оквира највећег дела савременика, али и будућих генерација његових сународника. Не може се доказати ни да знаменито писмо студеничком игуману Спиридону које му је Сава упутио из Јерусалима¹³⁴ није било део једног ширег корпуса писане грађе, било дневничког или епистоларног карактера. Како је приметио Милан Кашанин, Сава је у писању, али и иначе, водио рачуна о „реалности и фактима, и имао склоност ка *йѣачносѣи и реду* (курзив А. С.)”.¹³⁵ Однос према детаљима и, што је овде још битније, хијерархијском поретку међу њима очитује се на више места у Савином опусу. Кашанину је овај утисак оставио тачан распоред појања светогорских монаха по народностима пошто се упокојио Симеон Немања,¹³⁶ али и друге појединости из посвећеног му житија – од детаљног списка области које је освојио и црква које је подигао, преко врло педантне хронологије његовог живота и владавине, до приповести која, готово у маниру дневника, прати последње дане бившег великог жупана. Ове аналогije, наравно, колико год биле интересантне и пријемчиве, и даље не пружају довољно материјала за поуздан закључак, премда отварају још једну тему за размишљање и даље трагање. Иако за сада понуђена решења остају у домену претпоставке, чини нам се да је отварање ове расправе плодносније од априорног одбацивања појединих епизода из Теодосијевог дела, које, уверени смо, могу бити јакo подстицајне за нова тумачења житија Саве Немањића.

* * *

Последње питање на које се овом приликом треба кратко осврнути јесте судбина Савиних „дарова са Нила”, пошто је напустио Египат и привео своје путовање крају, скрасивши се на двору бугарског цара Јована Асена. Сава је,

¹³⁴ За оригинални текст вид. „Poslanica sv. Save arhiepiskopa srpskoga iz Jerusalima u Studenicu igumnu Spiridonu”, у: *Сѣйнији сѣиси Буре Даничића: Оѣиси ѣирилских рукоѣиса и издања ѣекѣиова*, књ. III (прир. Ђ. Трифуновић), Београд 1975, 230–231; савремена језичка верзија: Свети Сава, *Сабрани сѣиси* (прев. Л. Мирковић и Д. Богдановић, прир. Д. Богдановић), Београд 2008, 167–169.

¹³⁵ М. Кашанин, *Срѣйска књижевносѣи у средњем веку*, Београд 1975, 129.

¹³⁶ „Појали су прво Грци, потом Иверци, затим Руси, после Руса Бугари, потом опет ми, његово стадо сакупљено” (Свети Сава, *Сабрани сѣиси*, 141).

по свој прилици, у Трново стигао носећи са собом драгоцен пртљаг, јер се упут „обогати свим добрим души корисним стварима и моштима светих, и часним сасудима, и црквеним потребама”. Његови хагиографи не пропуштају ниједну прилику да истакну рад на систематском сакупљању и куповању реликвија и других предмета који је требало да подигну углед аутокефалне Српске цркве на међународном плану. Било како било, пошто се разболео у Бугарској, сазвао је пратиоце и, како казује Доментијан, „богоумним расуђењем расписао” драгоцености које је сабрао на путовању и са њима их послао назад у „земљу отачаства”.¹³⁷ Теодосије и у вези са овим пружа више информација – Сава је најпре пописао „све свете и часне ствари које *кујујући* (курзив А. С.) беше сабрао у Палестини и у целој Сирији, у Египту и у Вавилону, у Азији и у Константинову Граду: часне свештене одежде и свећњаке златоковане и драгим камењем и бисером украшене и остале црквене сасуде, многе свете мошти [...]”, после чега је један део послао у Архиепископију, тј. Жичу, део у Студеницу, а део је оставио Бугарској патријаршији.¹³⁸

Дакле, не само да се султанови поклони директно не помињу међу стварима које је Сава послао из Бугарске већ се наглашава чињеница да их је он куповао, док о даровима било које врсте нема података. С једне стране, разумљиво је зашто хагиографи инсистирају на реликвијама и црквеним сасудима, али то никако само по себи не умањује вредност египатских поклона. Истина, део султанових дарова – шећер и урме – представљају намирнице које се релативно брзо конзумирају, тако да је Сава одређену количину могао потрошити или разделити у повратку. Међутим, случај са остатком дарова је посве другачији. Од квалитетног алојевог дрвета могао се направити вредан комад намештаја, реликвијар или неки други црквени сасуд, чиме би овај драгоцен дар посредно нашао своју улогу у богослужењу. О употреби балсамовог уља и аромата у литургијској пракси већ је било речи. Јован Туцаков је изнео тезу да је Сава чак плански посећивао одређена места на Леванту и обликовао своју маршруту у циљу сакупљања ароматичних смола, балсама (у првом реду сторакса), зачина и сличног, не само инспирисан политичким програмом балсамовања тела владара светородне династије већ и због потребе да у своју постојбину уведе савремене тековине медицинске науке.¹³⁹ О његовој аргументацији може се дискутовати, али је идеја суштински легитимна – врхунско балсамово уље и егзотична индијска роба били су изувише вредни да Сава не би обезбедио њихов пут ка отачаству, где би служили у сакралне или исцелитељске сврхе, или барем као подсећање на невероватно путовање које је предузео бивши архиепископ, а са кога се, не треба заборавити, није вратио жив.

Како, онда, објаснити шта се десило са султановим поклонима? Једна могућност је да су они послати заједно са сасудима које Сава куповао, али да, у пометњи која је настала након његове изненадне смрти и тајног пребацивања тела у отачаство, нису евидентирани. На крају крајева, тешко је утврдити да

¹³⁷ Доментијан (1988), 221.

¹³⁸ Теодосије (1988), 248; Д. Милосављевић сматра да је један део, иако се експлицитно не наводи, морао бити намењен и манастиру Милешеви (Исти, *Изгубљена ризница манастира Милешеви*, Београд 2010, 70).

¹³⁹ Ј. Туцаков, „Допринос светог Саве”, 273–277.

ли је и шта од наведених драгоцености уопште стигло у манастире којима су намењени, с обзиром на то да инвентарне књиге из њихових ризница нису одолеле зубу времена.¹⁴⁰ Такође, не треба превидети околност да је Сава, враћајући се из Египта, најпре свратио у Јерусалим па тек онда наставио даље, ка свом коначном одредишту. Као што је раније из Светог града послао освећене дарове игуману Спиридону, на исти начин могао је тада отпослати део свог пртљага у српске земље, с тим да силом прилика пропратно писмо – могуће налик оном које је упутио старешини студеничког општежића – није сачувано. Како се то дешавало у јесен 1235. године, неповољне временске прилике на мору, као и опасност од пирата, могле би у том случају објаснити зашто је реликвије задржао са собом и носио их све до Бугарске.¹⁴¹

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

<i>Book of Gifts</i>	<i>Book of Gifts and Rarities – Kitāb al-Hadāyā wa al-Tuḥaf</i> (ed. Ghāda al-Hijjāwī al-Qaddūmī), Cambridge, Mass. 1996.
Даничић, <i>Рјечник</i>	Ђ. Даничић, <i>Рјечник из књижевних сјарина српских</i> , I–III, Београд 1863 (репринт: 1975).
Доментијан (1988)	Доментијан, <i>Живот светих Саве и Живот светих Симеона</i> (прев. Л. Мирковић, прир. Р. Маринковић), Београд 1988.
<i>EP</i>	<i>The Encyclopaedia of Islam</i> , I–XII, Leiden 1960–2005 ² .
<i>EJ</i>	<i>Encyclopaedia Judaica</i> , I–XXII (editor-in-chief F. Skolnik), Detroit 2007 ² .
Lane	E. W. Lane, <i>An Arabic-English Lexicon</i> , I–VIII, Beirut 1968.
Liddell–Scott	H. G. Liddell, R. Scott, <i>A Greek-English Lexicon</i> , With a revised supplement, Oxford 1996.
Miklosich	Fr. Miklosich, <i>Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum</i> , Vindobonae 1862–1865.
Muftić	T. Muftić, <i>Arapsko-srpskohrvatski rječnik</i> , I–II, Sarajevo 1973.
Симоновић	Д. Симоновић, <i>Богослужбени речник: имена биљака</i> , Београд 1959.

¹⁴⁰ Ова околност умногоме отежава покушаје реконструисања манастирских ризница у најранијем периоду. Чак и када се, у оснивачким повељама, даровницама или спорадичним записима, помињу конкретне инвентарне ставке, то су углавном реликвије, и то оне од највеће вредности, или евентуално скупочени црквени сасуди fine израде. Међутим, чињеница је и да су важни манастирски центри имали дводелне ризнице – поменуте драгоцености држане су на сигурном, док би други део чинили предмети за свакодневно богослужење (Д. Милосављевић, *Изгубљена ризница*, 62). Наравно, како је литургија захтевала и одређене врсте „потрошних материјала”, попут вина или тамјана, блиско је разуму да су у овом другом нивоу манастирских ризница, посебно ако је реч о великим немањинским задужбинама, морале постојати и стабилне залихе ових потрепштина, иако недостатак извора онемогућује поуздану потврду.

¹⁴¹ И једна и друга невоља задесиле су Саву и његове пратиоце док су пловили ка Светој земљи – најпре су их на путу за Бриндизи јурили гусари, а потом су се суочили са буром у водама источног Средоземља. Природно, Савина вера и мудрост избавили су их из свих опасности, вид. Теодосије (1988), 234–237.

- Sophocles E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B. C. 146 to A. D. 1100)*, Cambridge 1914.
- Skok P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, I–IV, Zagreb 1974.
- Теодосије (1860) *Животъ свѣтоѡа Саве*. Написао Доментијан (=Теодосије). На свијет издало „Друштво србске словесности” трудом Ђ. Даничића, Београд 1860.
- Теодосије (1988) Теодосије, *Житијуја* (прев. Л. Мирковић и Д. Богдановић, прир. Д. Богдановић), Београд 1988.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

GIFTS FROM THE NILE: A NEW PERSPECTIVE ON ST SAVA'S ENCOUNTER WITH THE SULTAN OF EGYPT

by

Aleksandar Z. Savić
azsavic@gmail.com

SUMMARY: During his second voyage to the East (1234–1235), St Sava of Serbia was received in Cairo by the sultan of Egypt. Fascinated by Sava's charisma, the sultan, who could have been none other than the famed Ayyūbid ruler, al-Malik al-Kāmil (1218–1238), held his guest from afar in highest of regards, bestowing upon him a variety of precious gifts: balsam, a massive piece of aloes wood, savory Indian fragrances, sugar and dates. Thus, at least, narrates Teodosije of Hilandar (d. ca. 1328), in his *Vita of Saint Sava*. The elaborate gift list is attested both in the Daničić edition (1860) of the *vita*, and in a series of unpublished manuscripts (14th–18th c.), which we were compelled to study since there is no critical edition of Teodosije's oeuvre. On the other hand, the lack of additional testimonies makes the historical background of this encounter, as well as the very act of gift giving, somewhat more difficult to prove. Nonetheless, we tried to compensate for this gap by placing the aforementioned gifts in a wider context – under the assumption that Sava actually had received the sultan's offerings, what would their value have been in the world of the Eastern Mediterranean, in the first half of the 13th century? A number of sources of Latin and Arabic provenience yielded the conclusion that all the items from Teodosije's catalogue were considered luxurious, especially in Europe, where they were rarely abundant and never came at a small price. And yet, one questions eludes us still – how did Teodosije come up with such a list of exquisite items? Was it but an offspring of his fantasy, or were there other materials at his disposal, which contained these peculiar details of Sava's voyage but haven't been preserved to the present day? The thing we know for sure is that in Teodosije's main source, *Vita of Saint Sava* by Domentijan, there is not a single mention of the sultan's gifts. During the course of our research, we came to believe that Sava himself might have left an account of his journey, which Teodosije later used as a work of reference. Alas, due to a scarcity of historical sources, it is highly unlikely that the answer to this question, as well as many other related ones, will ever leave the hypothetical domain.

KEYWORDS: St Sava, the sultan, Egypt, balsam, aloes wood, Indian fragrances, sugar, dates

Владислав Пузовић

УТИЦАЈ ДУХОВНОГ РЕГУЛАМЕНТА (1721) НА СВЕШЋЕНИЧКА И МОНАШКА ПРАВИЛА МИТРОПОЛИТА БЕОГРАДСКО-КАРЛОВАЧКОГ ВИЋЕНТИЈА (ЈОВАНОВИЋА)

САЖЕТАК: У раду се анализира степен утицаја најважнијег документа црквене реформе руског цара Петра I Великог, *Духовног регуламенџа* са пратећим прописима, на *Свешћеничка* и *Монашка правила* митрополита београдско-карловачког Вићентија (Јовановића). Кроз текстуално поређење докумената указује се на идејна, а понекад и текстуална преузимања из *Духовног регуламенџа* у српским правилима, али и на разлике, често условљене другачијим идејним полазиштима руских реформатора и митрополита Вићентија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Духовни регуламенџ*, митрополит београдско-карловачки Вићентије (Јовановић), *Свешћеничка правила*, *Монашка правила*, архиепископ Теофан (Прокопович)

Појачани унијатски притисак Римокатоличке цркве на православне Србе у Хабзбуршкој монархији, у првој половини XVIII века, довео је до руске духовне и културне оријентације Срба, предвођених својим архијерејима.¹ На молбу митрополита Мојсија (Петровића),² упућену цару Петру I Великом, из Русије су стигли учитељи и књиге,³ чиме је отворен пут ка снажном руском духовном и културном утицају на Србе у Хабзбуршкој монархији. Врхунац руског утицаја на Србе у Београдско-карловачкој митрополији збио

¹ Већ током 90-их година XVII века српски патријарх Арсеније III Чарнојевић, преко руског посланика у Бечу Козме Никитича Нефимонова, тражио је помоћ од руског цара Петра I Великог, жалећи се на унијатски притисак у Хабзбуршкој монархији. Руску оријентацију, из истих разлога, наставили су и његови наследници, током прве половине XVIII века. Детаљније: „Рускословенска културна оријентација Срба у XVIII веку”, у: М. Костић, *Гроф Колер. Српска насеља у Русији. Српске љивилегије* (прир. В. Ђокић), Загреб 2011, 19–30.

² Мојсије (Петровић), београдски (1713–1726), а затим београдско-карловачки митрополит (1726–1730).

³ Митрополит Мојсије (Петровић) писао је у два маха цару Петру I Великом (1718. и 1721. године), молећи га за помоћ у области просвете. Из Русије је, потом, стигло 400 примерака *Буквара* Теофана (Прокоповича), 70 примерака *Грамајишке* Мелетија (Смотричког) и 10 примерака *Речника* Поликарпова, као и учитељ Максим Суворов, који је 1726. године основао школу у Карловцима. Детаљније: Р. Грујић, *Српске школе (од 1718 – 1739 г.)*. Прилози културној историји српског народа, Београд 1908, 31–93.

се током управе митрополита Вићентија (Јовановића) (1731–1737). Он је био видљив у просвети, култури, али и богослужбеном животу Београдско-карловачке митрополије.

Руска оријентација митрополита Мојсија (Петровића) и Вићентија (Јовановића) у одбрани православних Срба од унијатских притисака у Хабзбуршкој монархији била је разумљива, имајући на уму да је у то време Руско царство било једина слободна православна држава, која је управо у том периоду постајала једна од водећих европских сила. Била је то Русија Петра Великог, Санктпетербуршка империја, чије су аспирације на просторе централне и југоисточне Европе постајале све видљивије. Од пресудног је значаја, међутим, имати на уму културну и духовну оријентацију Русије Петра Великог, из које су пристизали утицаји на просторе Карловачке митрополије. То више није била московска Русија, окренута древном благочестију, црквеном предању и староруском аскетском идеалу, већ просвећена деспотија, прожета западњачким просветитељским идејама на културном плану, а протестантским идејама на духовном плану. Покретачку снагу реформи црквеног живота у Русији чинио је својеврстан духовно-идејни савез између цара Петра I Великог и архиепископа псковског Теофана (Прокоповича), који је почивао на безусловној западњачкој, у основи протестантској, оријентацији. Таква духовна оријентација кидала је везе са староруским духовним погледима и црквеним поретком.⁴ Не без разлога, истакнути руски богослови XX века окарактерисали су Петрову и Теофанову црквену реформу као „руску реформацију”.⁵

Темељ Петрове и Теофанове реформистичке оријентације у области духовног живота и уређења цркве представљао је *Духовни ређуламеній*, опширан документ законодавног карактера, обнародован 1721. године, који је, са својим допунским прописима, тежио да, у новом духу, преобликује живот Руске цркве.⁶ Аутор овог документа је архиепископ Теофан (Прокопович), док је поједине одредбе допуњавао сам цар Петар I Велики. Главни циљ *Духовног ређуламеніа* састојао се у потпуном потчињавању Цркве државним властима. У том смислу, тексту *Ређуламеніа* претходи *Манифест* цара Петра I Великог којим се укида патријаршијско уређење Руске цркве и наређује оснивање Духовне коллегије, као врховног управног органа Цркве, под врховном влашћу цара.⁷ *Духовни ређуламеній* је прописивао реформе у свим

⁴ Детаљније о црквеној реформи Петра I Великог: А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви, т. II*, Москва 1991, 311–377. Можда најоригиналнију оцену црквене политике цара Петра I Великог даје Н. Н. Лисовой: „У Цркви постоји својеврстан неписани закон 'светог Диоклецијана'. Ако се покуша 'здружење' великог цара-реформатора и истовремено најгорег гонитеља хришћанства Диоклецијана, са његовим не мање великим наследником равноапостолним Константином, у једну личност, ми добијам Петра Великог.”, Н. Н. Лисовой, „Восемнадцатый век в истории русского монашества”, [у:] *Монашество и монастыри в России (XI–XX века) – Исторические очерки*, Москва 2005, 218.

⁵ Г. Флоровски, *Пути руског богословља*, превод М. Р. Мијатов, Нови Сад 2008, 97.

⁶ У овом раду биће коришћен текст *Духовног ређуламеніа* и пратећих правила према издању: „Духовный Регламентъ и стоящіе съ нимъ въ тѣсной связи документы”, [у:] *Сборникъ памятниковъ по истории церковного права, преимущественно русскаго, кончая временемъ Петра Великаго, вып. II*, составилъ В. Н. Бенешевич, Петроградъ 1914, 89–250.

⁷ „Манифестъ имп. Петра I объ учрежденіи Духовной Коллегии”, [у:] *Сборникъ памятниковъ по истории церковного права*, 90. 1 – 91. 23.

сегментима црквеног живота, нарочито у црквеној управи и просвети. Као допуна *Регуламенти* објављена су, између осталог, посебна *Свещиеничка* и *Монашка* *правила*, чији је циљ био регулисање дужности ових важних црквених чинова.⁸ Ове црквене реформе правдане су недовољном уређеношћу и бројним неправилностима у дотадашњем руском црквеном животу. Тежило се завођењу реда у црквени живот, кроз стриктне дисциплинске прописе и повећану просвећеност клера. Међутим, све ово се може окарактерисати као спољашња страна реформе. Њену главну унутрашњу карактеристику, међутим, представља прожетост протестантским духом. Ово је видљиво у кључним сегментима реформе. Цар Петар и архиепископ Теофан, под утицајем протестантског конзисторијалног уређења, организују Свјатјејшиј правитељствујушчиј Синод Руске цркве, под лозинком борбе против сујеверја, у духу протестантизма, подривају веру у посредништво светитеља, исмевају поштовање њихових моштију и икона, саркастично говоре о црквеним молелствијима.⁹ Под изговором уређења црквеног живота подривају ауторитет црквене јерархије и сузбијају утицај монаштва у друштву.

Имајући на уму ове чињенице, поставља се питање у којој мери је *Духовни регуламент*, са пратећим прописима, утицао на законодавно обликовање црквеног живота на просторима Карловачке митрополије. Почев од митрополита Мојсија (Петровића), постојала је константна тежња српских митрополита да се сваки аспект црквеног живота регулише прописима. Овакву тежњу мотивисало је неуређено стање црквеног живота, проистекло из тешких историјских прилика, али и захтеви хабзбуршких власти да се та област уреди. Да би избегли унијатски утицај у овој области, српски митрополити су могли да се окрену једино руском моделу, који је оличавао *Духовни регуламент*. Познато је, на основу досадашњих истраживања, да су примерци *Духовног регуламенти*, врло брзо после објављивања у Русији, доспели у Београдску и Карловачку митрополију. Српски митрополити, многи епископи, као и игумани манастира имали су га у својим библиотекама.¹⁰

⁸ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконахъ и прочихъ причетникахъ)”, [у:] *Сборникъ памятниковъ по истории церковного права*, 160. 4 – 176. 25; „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ)”, [у:] *Сборникъ памятниковъ по истории церковного права*, 176. 26 – 191. 21.

⁹ Као прва дужност црквених власти наведена је борба против сујеверја. Поред низа обичаја, који су несумњиво представљали остатке паганства, под сујеверје је подведен низ важних аспеката црквеног живота. Наложено је да се испитује да ли има трагова сујеверја у низу црквених молелствија (помињу се акаристи, молебни и друге службе настале у Малој Русији), као и да се преиспита обавезност „онѣхъ многочисленныхъ моленіѣ”. Наређено је преиспитивање текстова светитељских житија, да се у њима не би налазиле „смѣху достойныя повѣсти”. Црквене власти су обавезане да истраже све сумње везане за светитељске мошти, као и да спрече појаву сумњивих чудотворних икона, јер су неки архијереји „повелѣвали проискывать явленія иконы въ пустынь или при источницѣ и икону оную за самое обрѣтеніе свидѣтельствовали были чудотворную”, „Духовный Регламентъ, II часть (Дѣла общаѣ)”, [у:] *Сборникъ памятниковъ по истории церковного права*, 102. 15 – 104. 26.

¹⁰ *Духовни регуламент* су поседовали митрополити Мојсије (Петровић), Вићентије (Јовановић), епископи бачки Висарион (Павловић) и горњокарловачки Данило (Љуботина). Примерак овог документа имали су и фрушкогорски манастири Шишатовца, Ремета, Раковаца, Врдника. Р. Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739)”, *Сјоменик СКА LII* (1914) 114; Д. Руварац, *Историја Архиепископско-митрополитско-патријаршијске библиотеке*, С. Карловци 1919, 7, 10; Р. Веселиновић, „Духовни регуламент

О значају овог документа за црквене реформе у Београдско-карловачкој митрополији, током 20-их и 30-их година XVIII века, сведочи 1742. године Партеније Павловић, потоњи епископ посвећења, истичући у једној молби руском Светом синоду како „стопившый імп: Петаръ Первый и великій...своим регламентомъ и нынѣ разнѣнными исправленіями насъ на добръ стѣзѣхъ наставляемъ и поучаетъ”.¹¹

Од посебног је значаја питање везано за утицај *Духовног регуламентија* на корпус прописа које је донео митрополит Вићентије (Јовановић). Ови прописи представљали су стожер црквених реформи у Београдско-карловачкој а потом Карловачкој митрополији, у првој половини XVIII века, идејно спајајући прве реформске прописе митрополита Мојсија (Петровића) са потоњим правилима. Централни део корпуса правила митрополита Вићентија представљају *Свещѣеничка* и *Монашка љавила*, обнародована 1733. године,¹² којима је настојано да се реорганизује уређење два основна стуба црквене структуре – свештенства и монаштва.

Да би се боље сагледао утицај *Духовног регуламентија* на митрополита Вићентија, неопходно је имати на уму историјски контекст његове управе Београдско-карловачком митрополијом (1731–1737). То је време које се поклапа са периодом апсолутне доминације идејног творца петровских црквених реформи и аутора *Духовног регуламентија*, архиепископа псковског Теофана (Прокоповича) (1718–1736), у Руској цркви. У том периоду архиепископ Теофан је, уживајући заштиту прореформистички оријентисане царице Ане Ивановне (1730–1740), спроводио обрачун са представницима староруске струје у Руској цркви, који су, у годинама после смрти цара Петра I Великог, током владавине Катарине I (1725–1727) и Петра II (1727–1730), покушали да оспоре његове црквене реформе.¹³

Митрополит Вићентије био је упућен на сарадњу са двором царице Ане Ивановне и са архиепископом Теофаном. У априлу 1732. године молио је царицу Ану за помоћ у богослужбеним и школским књигама, као и за материјалну потпору за изградњу цркве у Београду.¹⁴ Царици се, такође, обраћао

Петра Великог у библиотеци Висариона Павловића”, *Рад војвођанских музеја* 7 (1958) 134–135; „Духовни регуламент Петра Великог и Срби. Прилог историји нашег рационализма”, [у:] М. Костић, *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, приредио В. Ђокић, Загреб 2010, 114–123.

¹¹ С. Димитријевић, „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека”, *Сјоменик СКА* 53 (1922) 69.

¹² У овом раду биће коришћени текстови *Свещѣеничких љавила* и *Монашких љавила* митрополита Вићентија, који се налазе у фондовима Архива Српске академије наука и уметности, у Сремским Карловцима (даље: АСАНУК): *Свещѣеничка љавила митрополија Вићентија*, АСАНУК, МП, „А”, 1733/98; *Монашка љавила митрополија Вићентија*, АСАНУК, МП, „А”, 1733/118. Коришћен је и текст *Монашких љавила* објављен у часопису епископије Бачке *Беседа*: „Монашка правила Викентија Јовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 2 (1870) 32; 3 (1870) 47–48; 4 (1870) 63–64; 5 (1870) 78–80; 6 (1870) 95–96.

¹³ Детаљније: А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви, т. II*, 399–419.

¹⁴ „Прошение белградского митрополита Викентия Иоанновича императрице Анне Иоанновне о помощи в строительстве православной церкви в Белграде и о присылке богослужебных книг и учебников”, [у:] *Москва – Србија, Београд – Русија. Документи и материјали, т. I (Друшћевне и љиличкѣ вѣзе XVI–XVIII век)*, приредили С. Долгова, Е. Иванова, А. Турилов, Т. Суботин-Голубовић, Београд–Москва 2009, 396–398.

молећи заштити од политичких, духовних и материјалних притисака, којима су српски народ излагале аустријске власти.¹⁵ Више пута је писао архиепископу Теофану молећи га за помоћ у просветној области. Године 1731. митрополит Вићентије је молио Теофана да му уместо Максима Суворова пошаље друге учитеље и да за њих обезбеди плате.¹⁶ У августу 1736. године молио га је да омогући пријем и издржавање српских питомаца у руским духовним и световним школама, као и да посредује код царице за материјалну помоћ за изградњу цркве и школске зграде у Београду.¹⁷

О духовном утицају архиепископа Теофана (Прокоповича) на просторима Београдско-карловачке митрополије, у време управе митрополита Вићентија, сведочи чињеница да су његова богословска дела представљала основ за подучавање српских свештеника. Проигуман фрушкогорског манастира Врдник Стефан (Зорановић) сведочи да је током школовања у Карловцима 1733. године, по наређењу митрополита Вићентија, напамет учио тумачење светих тајни из трактата *Извесѣије о свейим ѿајнама*. Ово је био један од првих свештеничких катихизиса на просторима Београдско-карловачке митрополије. Његову основу чинио је дослован препис трећег дела друге беседе *О Божијем сѣасоносном ѿромишљању*, књиге архиепископа Теофана *Дијалоџ*.¹⁸ Истовремено, основни уџбеник за српске школе представљао је Теофанов *Буквар*, чије је једно од издања, у штампарији у Римнику, објавио митрополит Вићентије 1734. године.¹⁹

Митрополит Вићентије је, кроз *Духовни реџуламенѿ*, имао пред собом модел црквених реформи, које су почивале на западним обрасцима. Текстуалним поређењем његових *Свешѣиеничких* и *Монаѣких ѿравила* са *Духовним реџуламенѿом* и његовим пратећим прописима, могуће је указати на степен руског утицаја на његове црквене прописе, у идејном, а понекад и текстуалном погледу. Истовремено, могуће је указати и на оне сегменте руских црквених реформи које је митрополит Вићентије свесно изоставио, уочавајући да су они неприменљиви, или чак штетни за црквени живот у Београдско-карловачкој митрополији.

* * *

О утицају *Духовноџ реџуламенѿа* и његових пратећих прописа на митрополита Вићентија, приликом састављања *Свешѣиеничких ѿравила*, сведоче директна текстуална преузимања из руског документа. Карактеристичан пример представља 21. члан Вићентијевих *Свешѣиеничких ѿравила*, у којем

¹⁵ Д. Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски”, *Сѿоменик СКА XXXIV* (1898) 119–120.

¹⁶ Р. Грујић, *Срѣске школе од 1718. до 1739.*, 122–123.

¹⁷ Д. Руварац, „Живот и радња Вићентија Јовановића архиепископа и митрополита београдско-карловачког”, *Српски Сион* 47 (1893) 746.

¹⁸ В. Вукашиновић, *Срѣска барокна ѿеологија. Срѣско барокно боџословѣ: библијско и свейѿајинско боџословѣ у Карловачкој мѣѿройѿлији XVIII века*, Београд – Краљево – Нови Сад 2008, 79.

¹⁹ Л. Чурчић, „Обнова штампања и издавање српских књига у 18. веку у епископској штампарији у Римнику”, [у:] *Шѣѿмѿарија у Римнику и обнова шѣѿмѿања срѣских књѣџа 1726*, Нови Сад 1976, 53.

се говори о дужностима свештеника приликом исповедања и пружања хришћанске утехе болеснима и осуђенима на смрт. Овај члан Вићентијевих *Свещиѣничких ѣравила* дословно је преузимање 7. члана руских *Свещиѣничких ѣравила*, која су додатак *Духовном регуламенѣу*.²⁰

Најдубље последице руског утицаја на митрополита Вићентија огледају се у оном сегменту *Свещиѣничких ѣравила* у којем се говори о потреби уједначавања богослужбеног поретка у Београдско-карловачкој митрополији. Као основну полуку за испуњавање овог плана митрополит Вићентије је видео обавезност употребе руских богослужбених књига. Другим речима, уједначавање богослужбене праксе на просторима Београдско-карловачке митрополије митрополит Вићентије је планирао да спроведе по руском моделу. У том контексту, он је већ у првом члану *Свещиѣничких ѣравила* навео обавезу сваког свештеника да код себе има следећих пет књига: *Нови заветѣи, Кѣиѣхизис (Православно исповѣдање вере Петра Могила – прим. аут.), Десеѣословѣ (Крајѣкое ѣолкованије законаѣо Десеѣословија Теофана Прокоповича – прим. аут.), Лиѣѣурѣијарион (Служебник) и Требник*. Идеја обавезних књига преузета је из *Духовноѣ регуламенѣа*, који прописује да сваки свештеник мора имати „три книжицы небољшія”,²¹ које би садржале основне истине вере. Посебно је значајан завршетак овог првог члана *Свещиѣничких ѣравила* митрополита Вићентија: „И сѣя пять књигъ да бѣдѣтъ чистѣя московскѣя шампи, ащели и печерскѣя обаче исправленнѣя и под именем Синода да бѣдѣтъ”.²² На овај начин трасиран је пут ка превласти руских богослужбених књига над старим српским рукописним и штампаним књигама и постављене су основе за дугорочан руски утицај на плану богослужбене праксе код Срба.²³

Просветитељска оријентација руских *Свещиѣничких ѣравила* одразила се и на Вићентијева *Свещиѣничка ѣравила*. У њиховом првом члану истиче се да су јереји и ђакони дужни „денъ и ношъ поучаватися законѣ Г(оспо)дню въ писанѣи С(вя)тамъ лежащвом, ѣко вѣдати имъ законъ Г(оспо)днѣ добрѣ”.²⁴ У другом члану набраја списак црквених молитава и правила која сваки свештеник и ђакон треба „да изѣчитъ и знаеѣтѣ наизѣстъ”.²⁵ Учење молитава и правила напамет било је класичан модел учења у језуитским школама, који је преко Руса језуитских васпитаника (међу које је спадао и Теофан

²⁰ Текст 21. члана *Свещиѣничких ѣравила* митрополита Вићентија, односно 7. члана *Свещиѣничких ѣравила*, у оквиру *Духовноѣ регуламенѣа*, гласи: „Должни с(вящ)еници знатъ наипаче сѣя како наисповѣди кающѣяся, ащтели кого стѣдненнах и без умилѣнѣя видятъ, сѣдом б(о)ж(иим) устрашати, ащеже кого видятъ видят сѣмняшагося и ко ѣтчаянѣю преклоненах, како таковах востави и укрѣпити упованѣемъ милости м(и)л(оср)дѣя Божѣя, како наставити к преложенѣю греховнаго обычаа, како посѣщати и утѣшати болнах. Како утверждати и напѣтствовати словам умирающих и како наипаче осѣжденѣих и вѣдомих на смерѣтѣ подкрѣпљяти и м(и)л(ос)ртѣю Б(о)жѣю обнадеживати. Сѣя сѣтъ во истиннѣ нѣжднѣишаа с(вящ)енникѣмъ должности.” – АСАНУК, МП, „А”, 1733/98; „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконахъ и прочихъ причетникахъ)”, 162. 31 – 163. 9.

²¹ „Духовный Регламентъ, II часть (Дѣла обща)”, 106. 34 – 107. 1.

²² АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

²³ О руском утицају на богослужбену праксу код Срба у Хабзбуршкој монархији, током XVIII века, детаљније: В. Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, 205–236.

²⁴ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

²⁵ *Исѣо*.

Прокопович) прешао у руске духовне академије, најпре Кијевску. Одатле је, касније, преко Срба кијевских васпитаника прешао и на српске просторе. Ово инсистирање на просвећивању клера појачано је обавезом да сви они свештеници који не знају у довољној мери црквени устав морају да иду у архијерејску резиденцију ради дошколовања (члан 24).²⁶ Као што се у *Духовном ређуламенту* (Правила за духовне академије, члан 14) тражи да сви протопопови и свештеници шаљу своје синове у духовну академију,²⁷ тако се и у *Свещѣничким ѱравилима* митрополита Вићентија (члан 23) тражи од српских протопопова и свештеника да чине исто, с том разликом да уместо у академије синове шаљу „в школѣ при резиденцији Архирейской”.²⁸

У још једном сегменту, везаном за просвету, видљив је утицај *Духовног ређуламентѣ* на митрополита Вићентија. У делу *Ређуламентѣ* посвећеном духовним академијама истиче се значај постојања добро снабдених библиотека „ибо безъ библиотеки, какъ безъ души, Академія”.²⁹ У *Свещѣничким ѱравилима* (члан 39), као један од разлога због којих свештеници треба да инсистирају код парохѣјана на завештавању имовине Цркви, митрополит Вићентије наводи трошкове око библиотеке: „Библиотека без коеѣ не можно быти, колико наню трошка треба”.³⁰

Неколико чланова Вићентијевих *Свещѣничких ѱравила* посвећено је понашању и изгледу свештеника (чланови 4, 6 и 7). Као и у руским *Свещѣничким ѱравилима* (члан 28) забрањује се пијанчење, посећивање механа, бесциљно лутање по улицама и пијацама, учествовање у свађама.³¹ И српска и руска правила инсистирају на пристојном изгледу свештеника, а разлика се јавља у погледу боје мантије. Митрополит Вићентије наређује да боја буде плава,³² док руски законодавац инсистира на црној боји.³³

У *Духовном ређуламенту* и пратећим прописима на више места се инсистира на обавези свештеника да прате дешавања у својој парохѣји и свом архијереју пријављују сваку појаву противну вери.³⁴ Ово се посебно односило на делатност расколника старообредника против којих су предузимане ригорозне мере. У *Свещѣничким ѱравилима* митрополита Вићентија (члан 37) наведена је обавеза свештеника да архијереју редовно пријављују „что противное вѣрѣ и законѣ и ц(е)ркви нашей православной еже требѣтъ исправленія и заштищенія Архирейскаго”.³⁵

²⁶ *Исѣо*.

²⁷ „Духовный Регламентъ, II часть (Домы училищные и въ нихъ учителя и ученики, такожъ и церковные проповѣдники)”, [у:] *Сборникъ ѱамѣйниковъ ѣо истѣории церковногѣ ѱрава*, 129. 33–35.

²⁸ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

²⁹ „Духовный Регламентъ, II часть (Домы училищные и въ нихъ учителя и ученики, такожъ и церковные проповѣдники)”, 127. 25.

³⁰ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

³¹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98; „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконѣхъ и прочихъ причетникахъ)”, 175. 19–35.

³² АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

³³ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконѣхъ и прочихъ причетникахъ)”, 175. 29–30.

³⁴ *Исѣо*, 161. 34 – 162. 9; 172. 27 – 173. 2.

³⁵ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

Поредећи текст *Духовноѡ реѡуламенїѡа* и пратећих правила са правилима митрополита Вићентија, уочава се низ сличних проблема, са којима су се суочавале Руска и Српска црква. Један од њих везан је за проблем лутајућих клерика. На овај проблем се упозорава и у *Духовном реѡуламенїѡу* (Правила за епископе, члан 8). Епископима се заповеда да воде рачуна о монасима „дабы не волочились безпутно”.³⁶ Са сличним проблемом се суочавао и митрополит Вићентије, о чему сведочи наредба свештеницима (*Свещїиеничка ѡравила*, члан 32) да мотре на монахе који лутају без архијерејске дозволе и да су дужни „таковах бездѣлника ухватити и под арестоу въ резиденцію Архіеп(ис)кою привести”.³⁷ У Руској цркви је постојао и проблем лутајућих свештеника, о чему сведоче руска *Свещїиеничка ѡравила*, у којима се забрањује литургисање свештеницима који се појављују без „свидѣтельствва Архіерейскогo” (члан 19),³⁸ као и обавеза архијереја да воде рачуна о свештеницима „не допуская ихъ скитатися” (члан 25).³⁹

Са богословског и богослужбеног становишта велику важност има питање везано за свето причешће. То је тематика која је заступљена и у *Духовном реѡуламенїѡу* и код митрополита Вићентија. У *Реѡуламенїѡу* се каже: „Долженъ всякъ христїанинъ и часто, а хотя бы единожды въ годъ причащатися святой Евхаристїи”.⁴⁰ У *Свещїиеничким ѡравилима* митрополита Вићентија (члан 30) наводи се обавеза сваког хришћанина да се најмање два пута годишње исповеди и причести „сїе естъ в началѣ поста великах первыя седмицы, такожде и въ постѣ Рож(дства) Х(ристо)ва”.⁴¹ У истом члану се истиче да је „должно же хр(ис)тіяном исповѣдаться и причастити четырижди въ годъ”.⁴² Митрополит Вићентије уводи обавезу показивања „цѣдѣли д(8)ховническія”, уочи причешћа, која је представљала потврду духовника о исповећеним гресима: „Егда приступают хр(ис)тіянѣ к ц(е)ркви к б(о)жественномѣ причащенїю тогда св(я)щенници да истязѡють ѡт нихъ цѣдѣли д(8)ховническія свидетелствѡющїя исповѣдъ ихъ. Без цѣдѣли же не дати причащенїя никакою никомѣ же остро запрещается” (члан 27).⁴³

Значајан део руских *Свещїиеничких ѡравила* посвећен је питањима исповести и налагања епитимија. Основна идеја руског законодавца састојала се у намери да се света тајна исповести стави у функцију ојачавања полицијске државе, због чега је свештеницима наређено да државним властима саопштавају сваку претњу по режим, коју би сазнали током исповести.⁴⁴ Поред овога, наређено је да се саопштавају сва сазнања са исповести везана за појаву нових сујевеѡја, а посебно ако неко намерава „розгласить ложное

³⁶ „Духовный Регламентъ, II часть (Дѣла епископовъ)”, 109. 37.

³⁷ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

³⁸ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконахъ и прочихъ причетникахъ)”, 172. 20–21.

³⁹ *Исїо*, 174. 30.

⁴⁰ „Духовный Регламентъ, III часть (Мїрскїя особы, поелику участны суть наставленїя духовнаго)”, [у:] *Сборникъ ѡмїяйниковъ ѡ истѡрии церковногo ѡрава*, 141. 5–6.

⁴¹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

⁴² *Исїо*.

⁴³ *Исїо*.

⁴⁴ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконахъ и прочихъ причетникахъ)”, 164. 1 – 166. 10.

чюдо”.⁴⁵ У осталим сегментима свештеницима је строго забрањено одавање информација са исповести. У детаљним правилима за налагање епитимија тежило се ублажавању покајне дисциплине, посебно у сегменту који се тиче одлучења од светог причешћа. Као један од разлога за овакав став наведено је да је ова, некада страшна казна за грешнике, „нынѣ же не токмо не страшна многимъ, но и желаемая лѣнливимъ стала, тайнымъ же раскольникомъ и вельма любимая”.⁴⁶ Митрополит Вићентије је свесно изоставио руске прописе политичког карактера о светој тајни исповести. Такви прописи су се косили са хришћанским поимањем покајања и исповести, док су с друге стране, из историјских разлога, били неприхватљиви за Србе у Хабзбуршкој монархији.

У *Духовном реџуламенѣ* у се инсистира на томе да деца буду крштавана у црквама, а не по домовима, изузев када је посреди нека ванредна ситуација (нпр. болест детета).⁴⁷ Истоветан став налазимо у *Свещѣничким ѣравилима* митрополита Вићентија (члан 18): „Кр(е)щеніа мл(а)д(е)нцевъ кромѣ Ц(е)рквы да не биваетъ на иномъ мѣстѣ развѣ смертыя нѣжди”.⁴⁸ У наставку овог прописа митрополит инсистира на крштавању трикратним погружавањем, а не обливањем.⁴⁹

Злоупотребе приликом склапања бракова биле су раширена појава у руској и српској средини. Због тога се у оба случаја предвиђају строже процедуре за склапање бракова који су потенцијално сумњиви. Посебна пажња се обраћа на случајеве у којима у брак ступају особе из различитих парохија, односно ситуације у којима младенци траже склапање брака у парохији којој не припадају. У таквим случајевима руска и српска правила предвиђају обраћање свештеника архијерејима, ради добијања дозволе за склапање таквих бракова.⁵⁰ Имајући на уму специфичан положај српског народа у римокатоличкој Хабзбуршкој монархији, митрополит Вићентије забрањује ступање у брак са римокатолицима (члан 34).⁵¹

У последњем члану *Свещѣничких ѣравила* (члан 40), митрополит Вићентије преузима руски модел везан за обавезност поседовања, редовног читања и познавања *Правила* од стране свих свештеника. У руским *Свещѣничким ѣравилима* се од кандидата за свештенички чин захтева да проведу одређени период на архијерејском двору, где би, између осталог, преписали *Свещѣничка ѣравила* и научили их напамет (члан 1).⁵² Пре напуштања архи-

⁴⁵ *Исѣо*, 166. 15.

⁴⁶ *Исѣо*, 170. 40 – 171. 2.

⁴⁷ „Духовный Регламентъ, III часть (Мірскія особы, поелику участны суть наставленія духовнаго)”, 145. 15–18.

⁴⁸ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

⁴⁹ Пракса крштавања обливањем сведочи о снажном продору римокатоличког утицаја међу православне Србе на подручју Хабзбуршке монархије. С друге стране, сличан процес се дешавао и на руским просторима, посебно у југозападној (Кијевској) Русији. Тако, у Великом требнику митрополита кијевског Петра Могиле предвиђа се крштавање обливањем. Ова пракса осуђена је на московском сабору 1690. године. – П. И. Малицкий, *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2000, 356–357.

⁵⁰ „Духовный Регламентъ, III часть (Мірскія особы, поелику участны суть наставленія духовнаго)”, 145. 27–33 – 146. 1–8; АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

⁵¹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

⁵² „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконехъ и прочихъ причетникахъ)”, 161. 10–13.

јерејског двора и одласка на парохију, свештеник је имао обавезу да потпише изјаву којом потврђује да је узео примерак *Правила* и да унапред прихвата казну коју би му одредио архијереј, у случају да се истих не буде придржавао. Приликом архијерејске визите свештеник је био „долженъ сія правила объявить Архіерею” (члан 6).⁵³ На сличан начин, митрополит Вићентије заповеда свештеницима у Београдско-карловачкој митрополији: „Вся сія правила всех пѣнктах написанная должны и весьма обвязаны сѣтъ с(вя)щенницы под немалым шрафом и наказаніем частократно прочитавати. Прочитаема же памятствовать памятствѣмаже и содержати, исполняти нешѣтложно. Ащели кто ѿт них обрящется изѣпорства и небриженія невниманія же и лѣности, сія не сохраняя и неисполня, таковы по мерѣ бѣдствіи приходящих ѿт непослѣшанія его под немалый шрафъ и наказаніе подпадаетъ”.⁵⁴

* * *

Поредећи *Монашка ѿправила* која је митрополит Вићентије објавио 17. марта 1733. године са *Монашким ѿправилима* која су објављена као додаток *Духовном реѣуламеніу*, јасно се уочавају различити приступи питању уређења монашког живота, условљени различитим историјским контекстом, али и различитим идејним полазиштима законодаваца.

Суштинска разлика између руских и српских монашких правила огледа се у различитом сагледавању улоге монаштва у Цркви. Окружење цара Петра Великог било је изразито антијерархијски и антимонашки настројено.⁵⁵ Отуда се један од главних задатака законодавца састојао у раскидању са староруским аскетским идеалом и обликовању монаштва по мери западњачких просветитељских идеја. Руски црквени реформатори, на челу са архиепископом Теофаном (Прокоповичем), желели су да као врховну норму монашког живота поставе принцип утилитарности.⁵⁶ Друштвено корисна улога манастира преузела је примат над староруским аскетским идеалом, који је наглашавао литургијско-молитвени аспект монаштва.⁵⁷ Отуда се у руским *Монашким ѿправилима* захтева успостављање производне функције манастира,⁵⁸ и инси-

⁵³ *Исѣо*, 162. 18–30.

⁵⁴ АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

⁵⁵ Карактеристични су пирови, организовани на двору архиепископа Теофана, на којима је често учествовао цар Петар и на којима су исмејавани епископи и монаси. Сам Теофан је у приватним писмима износио антијерархијске и антимонашке ставове (деталније: А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. II, 339–340). Флоровски износи оцену да је цар Петар „у монаштво видео само преваранство и паразитство” (Г. Флоровски, *Пути руског богословља*, 115).

⁵⁶ О овом аспекту реформи монаштва у Русији, деталније: „Продирање Петрових утилитарних тежњи у његово одређивање правила манастирског живота”, [у:] М. В. Зизикин, *Патријарх Никон – његове државне и канонске идеје*, ѿ. III, превод М. Радовановић, Краљево 2007, 248–249.

⁵⁷ Зизикин у својој студији наводи речи цара Петра Великог о монасима: „А што говоре да се моле, сви се моле... Каква је корист друштву од тога? Заиста, добро каже стара пословица: ни Богу ни људима; јер већина њих само беже од пореза да у лењости без труда једу хлеба” (М. В. Зизикин, *Патријарх Никон*, ѿ. III, 248).

⁵⁸ У члану 18 руских *Монашких ѿправила* уводи се обавеза монаха и монахиња да се баве одређеним занатом. Препоручују се столарство, иконопис, шивење и плетење. „Прибавленіе

стира се на њиховом преобликовању у установе социјално-хуманитарног типа.⁵⁹ Ови аспекти делатности манастира постојали су и у московском периоду, али се у њима није исцрпљивала суштина монаштва, што је, очигледно, био један од циљева санктпетербуршких реформатора. Због тога је у руским монашким правилима литургијско-молитвени аспект монашког живота у другом плану. С друге стране, управо је литургијско-молитвени аспект прожимао целокупна *Монашка љавила* митрополита Вићентија. Једна од основних заповести монасима (члан 5) тиче се обавезе свакодневног служења свете литургије „сје бо естъ Бл(а)годареніе наше изыщнѣйшее Б(о)гѣ”.⁶⁰ Низ прописа (чланови 3, 4, 8, 9, 11 и 12) тичу се правилног поретка богослужења, чега нема у руским *Монашким љавилима*. О томе колико је вођено рачуна о редовности богослужења сведочи наредба (члан 24) да се јеромонаси и јерођакони ослобађају појединих послушања (дужности у кухињи) „ибо не толикѣ пользѣ сѣ тѣмъ слѣженіемъ монастирю сотворятъ, елико тщетѣ егда въ церкви скудость естъ С(вя)щенодѣйствѣющихъ”.⁶¹

Следећи битан моменат из кога су проистицали различити приступи уређењу монашког живота тичао се бројности монаштва и економске снаге манастира. Монаштво у Русији, почетком XVIII века, представљало је значајан друштвени и економски фактор.⁶² У том периоду, у Русији је постојао 1.201 манастир. Пред крај владавине Петра Великог број монаха је износио око 25.000.⁶³ Руска црква је у поменутом периоду била и озбиљан економски фактор, имајући на уму да је током XVIII века на њеним поседима (у највећем делу то су били манастирски поседи) живело и привређивало око милион људи, што је представљало десети део пореских обвезника државе.⁶⁴ С друге стране, прилике на подручју Београдско-карловачке митрополије биле су сасвим другачије. Карактеристично је сведочанство које доноси Максим (Ратковић), егзарх митрополита Вићентија, који је 1733. године пропутавао северни и североисточни део Србије, обилазећи парохије и манастире.⁶⁵ У том делу Србије било је 17 манастира и исто толико монаха,⁶⁶ што представља слику стања целокупног српског монаштва тог времена.

къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О житіи монаховъ)”, [у:] *Сборникъ памятникѣвъ по истѣрии церковного права*, 181. 1–6.

⁵⁹ У руским *Монашким љавилима* (чланови 46 и 47) заповеда се оснивање странопријемница и лазарета при манастирима, у којима би живели болесни и стари. О њима би бринули монаси. „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О монастыряхъ)”, [у:] *Сборникъ памятникѣвъ по истѣрии церковного права*, 187. 16 – 188. 5.

⁶⁰ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 3 (1870) 47.

⁶¹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 5 (1870) 78.

⁶² Преглед референтне библиографије о руском монаштву у XVIII веку, као и о реформама истог у поменутом периоду, вид. у: Н. Н. Лисовой, *Восемнадцатый век в истѣрии русскаго монашества*, 187–188.

⁶³ Н. Н. Лисовой, *Восемнадцатый век в истѣрии русскаго монашества*, 191.

⁶⁴ *Исѣо*.

⁶⁵ „Извештај написао 1733 Максим Радковић Ексарх београдског митрополита”, приредио Г. Витковић, *Гласник СУД* 56 (1884) 118–327.

⁶⁶ *Исѣо*, 120.

У складу са наведеним постају јасније следеће разлике у руским и српским *Монашким љавилима*. Садржај читавог првог поглавља руских *Монашких љавила* (Кого и какъ приниматъ въ монахи),⁶⁷ чији је главни задатак био поставити стриктна ограничења за ступање у монашки чин, у потпуности одсуствује из српских *Монашких љавила*. Насупрот бројном руском монаштву, у Београдско-карловачкој митрополији број монаха је био на критично ниском нивоу, те митрополиту Вићентију није могао бити приоритет да ограничава ступање у монашки чин.

У истом контексту треба посматрати чињеницу да у *Монашким љавилима* митрополита Вићентија нема рестриктивних одредби у вези са бројем монаха у манастирима или грађењем манастира и објеката у њима. У руским *Монашким љавилима* овом питању се посвећује озбиљна пажња. Одређено је да минималан број монаха у једном манастиру буде 30. У складу са овим, наређено је затварање свих манастира са малобројним братством. Монаси-матворених манастира наложено је да се прикључе оближњим већим манастирима. Ограничен је број манастирских цркава на највише три (члан 45).⁶⁸ Уведена су ограничења везана за грађење манастирских зграда (члан 47),⁶⁹ као и самих манастира (члан 48).⁷⁰

У српским правилима, за разлику од руских, нарочита пажња је посвећена одласцима монаха у прикупљање прилога за манастир (писанија) (чланови 24, 26 и 27),⁷¹ што је разумљиво имајући на уму да је то био један од главних извора прихода за манастире.⁷² Занимљива је и одредба у српским правилима која говори о боји монашке одеће. Прописује се црна боја (члан 18),⁷³ док се та боја у руским правилима прописује за свештенике (28. члан *Свещѣеничких љавила*),⁷⁴ а не монахе.

Независно од различитих полазних основа, у појединим сегментима видљив је руски утицај на *Монашка љавила* митрополита Вићентија. Место где је то најочљивије исто је као и у *Свещѣеничким љавилима*, а тиче се обавезе стриктног следовања московском богослужбеном типикy. Ову наредбу митрополит Вићентије понавља неколико пута у *Монашким љавилима*. У члану 3 заповеда да се јеромонаси и јерођакони стриктно држе упутстава у вези са вршењем свете литургије и других чинопословања,

⁶⁷ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, Кого и какъ приниматъ въ монахи)”, [у:] *Сборникъ памятниковъ по истории церковного права*, 176. 26 – 180. 27.

⁶⁸ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О монастыряхъ)”, 186. 25 – 187. 15.

⁶⁹ *Исѣо*, 188. 1–5.

⁷⁰ *Исѣо*, 188. 6–8.

⁷¹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 5 (1870) 78–79.

⁷² О значају одласка у писанију за опстанак српских манастира, током XVIII века, на примеру манастира Високих Дечана, детаљније: Љ. Пузовић, „Писанија монаха манастира Дечана у XVIII веку на примеру Општег листа (Дечани 154)”, [у:] *Дечани у свећу археографских истраживања*, Београд 2012, 241–267.

⁷³ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 4 (1870) 63.

⁷⁴ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О пресвитерахъ, діаконахъ и прочихъ причетникахъ)”, 175. 29–30.

која се налазе у служебнику и требнику „печаты московскія”.⁷⁵ Ова наредба појачана је у наредном члану (члан 4), у коме се набрајају следећа богослужења: мало вечерње, велико вечерње, велико повечерје, мало повечерје, јутрење, часови, међучасови и литургија. Сва поменута богослужења морају бити вршена по следећим богослужбеним књигама: октоих, триод, пентикостар, минеј, ирмологион, псалтир и часослов. Затим следи заповест: „Всяже сія книги да бѣдѣтъ печаты московскія новыя и никакѡ инакѡ по самочинію и своеволію кто да дерзнетъ творити, развѣ якоже естъ написано въ книгахъ сихъ”.⁷⁶ По московском типичу налаже се свакодневно држање литије за умрле, после отпуста вечерња и јутрења (члан 9),⁷⁷ а по истом типичу уводи се и чин узношења панагије у трпезарији (члан 11).⁷⁸ Коначно, по московском типичу одређују се и казне за монахе (члан 33).⁷⁹ На овај начин је извршен најдалекосежнији руски утицај на богослужбени живот у манастирима Београдско-карловачке митрополије, који су се до тада управљали према рукописним књигама Јерусалимског типика Светог Саве Освећеног.⁸⁰

Следећа важна тачка у којој се огледа утицај руских *Монашких ѡправила* на српска *Монашка ѡправила* тиче се инсистирања на општежителном типу монаштва. У руским правилима ово је изричит и детаљно образложен захтев. У члану 27 се каже: „Въ монастырѣхъ подобаетъ общему житію быти, по правиломъ Святыхъ отецъ, аще бо не общая житія будутъ, всякъ повлечетъ потребная врознь”.⁸¹ У члану 44 изричито се забрањује одшелничко монаштво. Забрањује се грађење скитова, који су, по мишљењу писца *Правила*, служили за самовољу и избегавање сваке власти и надзора. Унапред одбијајући приговоре да се на овај начин укида древни тип монаштва, законодавац наглашава разлику у духовном узрасту древних пустињачких отаца и савремених монаха, за које каже: „А челоуѣку невѣжливому таковое житіе опасно естъ и душепагубному бѣдствію подлежащее”.⁸² Имајући потребу да додатно образложи овакав антиодшелнички став, писац *Правила* наводи и географско-климатски аргумент, на основу кога је изворно пустињаштво палестинског типа, у основи, немогуће у Русији.⁸³

Увођење општежића у манастире на просторима Београдско-карловачке митрополије био је један од важнијих задатака којем се посветио митрополит Вићентије, утврдивши, на тај начин, правац деловања својих наследника.⁸⁴

⁷⁵ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Јовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 2 (1870) 32.

⁷⁶ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Јовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 3 (1870) 47.

⁷⁷ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Јовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 3 (1870) 48.

⁷⁸ *Исѡ.*

⁷⁹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Јовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 6 (1870) 95–96.

⁸⁰ Детаљније: В. Вукашиновић, *Српско барокно богословље*, 207.

⁸¹ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О житіи монаховъ)”, 182. 13–15.

⁸² „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О монастыряхъ)”, 186. 17–18.

⁸³ *Исѡ*, 186. 18–24.

⁸⁴ О деловању митрополита Павла (Ненадовића) у правцу увођења општежића у манастире на просторима Карловачке митрополије, детаљније: П. Пузовић, „Рад митрополита

У општежителном духу састављена су *Монашка љравила* митрополита Вићентија. У њима се инсистира на заједничком животу монаха и изричито се забрањује особштина, која је била извор многих проблема у манастирима. Као и у руским правилима (чланови 23, 24 и 25),⁸⁵ захтева се заједничка трпеза и забрањује одношење хране у келије (члан 13).⁸⁶ Тражи се да „вся общая въ м(о)настирь всѣмъ да бѣдѣтъ... и никтоже въ м(о)н(а)стирь да речеть, мое, и твое, сѣе бо слово, мое, и твое, проклято есть”.⁸⁷

Оба *Монашка љравила* указују на значај свете евхаристије. Упркос чињеници да је у руским *Монашким љравилима* литургијско-молитвени аспект монашког живота у сенци прописа дисциплинског карактера, ипак се пажња обраћа на поменуто питање, које представља срж литургијског живота Цркве. Инсистира се на томе да се монаси причесте најмање четири пута у години (члан 17). Везујући свето причешће за четири годишња поста, руски законодавац не пропушта да напомене да би било пожељно и чешће причешћивање, које би, међутим, подразумевало „совершеннѣйшее житіе”, а затим додаје: „А въ древней Церкви и вси Христиане часто причащались, и Литургія безъ причастниковъ не бывала, какъ то доселѣ видимъ въ словахъ святыхъ Литургіи: Святая святыхъ: со страхомъ Божиимъ и вѣрою приступите, и прочая”.⁸⁸ На истој линији налази се и одредба српских *Монашких љравила* (члан 16), која налаже да монах „долженъ есть частѣ с(вя)тымъ покаяніемъ и исповѣданіемъ, предъ о(т)цемъ своимъ дѣховнымъ, ѡчишати д(ѣ)шѣ свою, и Б(о)ж(е)ственныхъ тайнъ общникъ да бываетъ”.⁸⁹

Императив веће просвећености монаха присутан је у оба *Монашка љравила*. У том сегменту видљиви су утицаји руских *Монашких љравила* на српска *Монашка љравила*. Руски законодавац налаже (члан 35) да се у оквиру манастира од једне келије направи својеврсна учионица у којој би монаси учили „не точію да читають Писаніе, но да и разумѣють”.⁹⁰ На обавези читања и разумевања Светог писма инсистира и митрополит Вићентије. Он тражи да се два сата пре литургије и сат и по после исте у трпезарији чита Свето писмо (члан 15).⁹¹ Митрополит инсистира да монаси добро познају „законъ Господень”, и да морају бити спремни „вопрошающимъ о законѣ, отвѣщати со дерзновеніемъ”.⁹² С друге стране, строга забрана држања „чернилъ и бумаги” у келијама, као и забрана писања без дозволе настојатеља (члан 36),⁹³

Павла Ненадовића на обнови монашког живота и општежића у фрушкогорским манастирима”, *Црквене студије* 6 (2009) 353–363.

⁸⁵ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О монастыряхъ)”, 181. 30 – 182. 5.

⁸⁶ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 3 (1870) 48.

⁸⁷ *Исѣю*.

⁸⁸ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О житіи монаховъ)”, 180. 33–36.

⁸⁹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 4 (1870) 63.

⁹⁰ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О житіи монаховъ)”, 183. 33.

⁹¹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 4 (1870) 63.

⁹² АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 2 (1870) 32.

⁹³ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О житіи монаховъ)”, 184. 1–15.

што представља израз жеље руског законодавца за успостављањем полицијске контроле над писањем монаха, у потпуности одсуствује из *Монашких љавила* митрополита Вићентија.

Руски утицај на *Монашка љавила* митрополита Вићентија видљив је у сегменту који се тиче питања манастирских прихода и расхода. У руским правилима се инсистира на заједничкој манастирској каси (члан 28)⁹⁴ и стро-гом надзору над манастирским новцем (чланови 54 и 55).⁹⁵ Исто понављају и српска правила, посебно осуђујући, до тада, уобичајену праксу поседова-ња личне имовине од стране монаха (члан 30).⁹⁶ Као и у руским правилима тражи се да комплетна манастирска имовина буде заједничка.⁹⁷

Низ прописа дисциплинског карактера, у оба *Монашка љавила*, сведо-чи о сличним проблемима у руским и српским манастирима. Један од њих тицао се неовлашћеног напуштања манастира, што је, посебно у руском случају, резултирало појавом великог броја такозваних лутајућих монаха. Због тога руски законодавац инсистира на строгом кажњавању таквих мо-наха. Наређује се њихово хапшење и привођење црквеним или грађанским властима (члан 32),⁹⁸ као и „држати по смртъ во оковахъ въ трудѣхъ мо-настырскихъ” (члан 52).⁹⁹ Уводе се ригорозни прописи везани за дозволе за излазак из манастира. Монасима се допушта да највише четири пута годи-шње, уз дозволу игумана, изађу из манастира, али обавезно у пратњи још једног монаха (члан 21).¹⁰⁰ Слично прописује и митрополит Вићентије, инси-стирајући да монаси могу изаћи из манастира само уз дозволу настојатеља и уз пратњу једног монаха (члан 14).¹⁰¹ Као и у руским правилима, наређују се строге казне за непослушне монахе (оне који су лењи, не иду на службу, пијанче, псују, туку се, сквернословје...) (чланови 20 и 23).¹⁰² Таквим мона-сима се, уколико остану упорни у непослушности, одређује затвор и физич-ко кажњавање (члан 33).¹⁰³ Брига о дисциплини у манастиру предаје се игу-ману, коме прва дужност треба да буде брига о спасењу братије (члан 22).¹⁰⁴

⁹⁴ *Исѣо*, 182. 16–25.

⁹⁵ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О настоятеляхъ монастырскихъ)”, [у:] *Сборникъ памятникѡвъ по исторіи церковного права*, 189. 9–17.

⁹⁶ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепи-скопа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 5 (1870) 79–80.

⁹⁷ *Исѣо*.

⁹⁸ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О житіи монаховъ)”, 183. 12–20.

⁹⁹ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О настоятеляхъ мо-настырскихъ)”, 189. 3–4.

¹⁰⁰ „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О житіи монаховъ)”, 181. 16–24.

¹⁰¹ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепи-скопа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 4 (1870) 63.

¹⁰² АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепи-скопа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 4 (1870) 64.

¹⁰³ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепи-скопа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 6 (1870) 95–96.

¹⁰⁴ АСАНУК, МП, „А”, 1733/118; „Монашка правила Викентија Іовановића Архиепи-скопа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 4 (1870) 64. О дужности игумана слично говоре и руска правила (члан 49): „Прибавленіе къ Духовному Регламенту, (О монахахъ, О настоятеляхъ монастырскихъ)”, 188. 10–18.

Духовни реџуламенѝ са пратећим правилима био је један од важних извора за митрополита Вићентија (Јовановића) приликом састављања *Свещѝеничких* и *Монашких ѝравила*. Истовремено, на основу текстуалног поређења ових докумената јасно је да је митрополит Вићентије био обазрив према неким идејама које је промовисао *Духовни реџуламенѝ*. У основи, само на први поглед *Духовни реџуламенѝ* и прописи митрополита Вићентија имали су исти циљ – реформисање и побољшање црквеног живота. Суштински, они су се разликовали у идејним полазиштима и коначним циљевима. *Духовни реџуламенѝ* био је, у основи, документ револуционарног карактера, који је Руској цркви био наметнут „одозго”, од световних власти, чија су гледишта формирана под снажним утицајем западног просветитељства и протестантизма. Његов циљ се састојао у потпуном потчињавању Руске цркве држави и радикалном раскиду са староруским (московским) духовним поретком. С друге стране, прописи које је доносио митрополит Вићентије долазили су „изнутра”, из Цркве. Њихов циљ није био, нити је могао бити, потчињавање Цркве држави, нити наметање западних образаца на духовном плану. Митрополит Вићентије је тежио да у римокатоличкој држави реформише и ојача Православну цркву. Управо због такве тежње, он је преузимао решења из *Духовноџ реџуламенѝа*, првенствено на дисциплинском плану, као и на плану просвећивања клера. Сви они делови *Духовноџ реџуламенѝа* којима је Црква потчињавана држави, из разумљивих разлога су изостављени код митрополита Вићентија. Значајно је истаћи да је митрополит избегао и оне делове *Реџуламенѝа* у којима се поткопава ауторитет црквеног клера и, у протестантском духу, подривају нека од важних учења Православне цркве (поштовање светитеља, моштију, икона). Сегмент у којем је руски утицај на митрополита Вићентија био најдубљи тичао се богослужбеног поретка. Стриктна наредба, изнета у *Свещѝеничким* и *Монашким ѝравилима*, да се користе руске богослужбене књиге имала је далекосежне последица. То је био почетак уједначавања српског богослужбеног поретка са руским богослужбеним поретком, што ће бити основна одлика српског богослужења у наредна два века.

ИЗВОРИ

- Димитријевић С., „Грађа за српску историју из руских архива и библиотека”, *Сѝо-меник СКА* 53 (1922) 1–329.
- „Духовный Регламентъ и стоящѝе съ нимъ въ тѣсной связи документы”, [у:] *Сборникъ памятниковъ по истории церковного права, преимущественно русскаго, кончая временемъ Петра Великаго*, вып. II, составилъ В. Н. Бенешевич, Петроградъ 1914, 89–250.
- „Извештај написао 1733 Максим Радковић Ексарх београдског митрополита”, приредио Г. Витковић, *Гласник СУД* 56 (1884) 118–327.
- Монашка ѝравила мѝтрополюиѝа Вићентиѝа Јовановића*, АСАНУК, МП, „А”, 1733/118.

- „Монашка правила Викентија Јовановића Архиепископа и Митрополита Карловачког, од 17. марта 1733. год.”, *Беседа* 2 (1870) 32; 3 (1870) 47–48; 4 (1870) 63–64; 5 (1870) 78–80; 6 (1870) 95–96.
- „Прошение белградского митрополита Викентия Иоанновича императрице Анне Иоанновне о помощи в строительстве православной церкви в Белграде и о присылке богослужебных книг и учебников”, [у:] *Москва – Србија, Београд – Русија. Документи и материјали*, т. 1 (Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век), приредили С. Долгова, Е. Иванова, А. Турилов, Т. Суботин-Голубовић, Београд–Москва 2009, 396–398.
- Свешћеничка правила митрополија Вићентија Јовановића*, АСАНУК, МП, „А”, 1733/98.

ЛИТЕРАТУРА

- Веселиновић, Р., „Духовни регуламент Петра Великог у библиотеци Висариона Павловића”, *Рад војвођанских музеја* 7 (1958) 134–135.
- Вукашиновић, В., *Српска барокна теологија. Српско барокно богословље: библијско и свештојеринско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*, Београд – Краљево – Нови Сад 2008.
- Грујић, Р., *Српске школе (од 1718 – 1739 г.). Прилог културној историји српског народа*, Београд 1908.
- Грујић, Р., „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1739)”, *Споменик СКА ЛП* (1914) 84–192.
- Зизикин, М. В., *Папирјарх Никон – његове државне и канонске идеје*, т. III, превод М. Радовановић, Краљево 2007.
- Карташев, А. В., *Очерки по истории Русской Церкви*, т. II, Москва 1991.
- Костић, М., *Културно-историјска раскрсница Срба у XVIII веку*, приредио В. Ђокић, Загреб 2010.
- Костић, М., *Гроф Колер. Српска насеља у Русији. Српске привилегије*, приредио В. Ђокић, Загреб 2011.
- Лисовой, Н. Н., „Восемнадцатый век в истории русского монашества”, [у:] *Монашество и монастыри в России (XI–XX века) – Исторические очерки*, Москва 2005, 186–222.
- Малицкий, П. И., *Руководство по истории Русской Церкви*, Москва 2000.
- Пузовић, Љ., „Писанија монаха манастира Дечана у XVIII веку на примеру Општег листа (Дечани 154)”, [у:] *Дечани у светлу археографских истраживања*, Београд 2012, 241–267.
- Пузовић, П., „Рад митрополита Павла Ненадовића на обнови монашког живота и општежића у фрушкогорским манастирима”, *Црквене студије* 6 (2009) 353–363.
- Руvaraц, Д., „Живот и радња Вићентија Јовановића архиепископа и митрополита београдско-карловачког”, *Српски Сион* 45, 46, 47 (1893) 712–766.

- Руварац, Д., „Мојсије Петровић, митрополит београдски”, *Сјоменик СКА XXXIV* (1898) 81–199.
- Руварац, Д., *Историја Архиепископско-митрополијско-џајријарџијске библиојтеке*, С. Карловци 1919.
- Флоровски, Г., *Пујџеви рускоџ боџословља*, превод М. Р. Мијатов, Нови Сад 2008.
- Чурчић Л., „Обнова штампања и издавање српских књига у 18. веку у епископској штампарији у Римнику”, у: *Шћамјарија у Римнику и обнова шћамјања срјских књига 1726*, Нови Сад 1976, 42–73.

ПОДЛИННАЯ НАУЧНАЯ СТАТЬЯ

ВЛИЯНИЕ ДУХОВНОГО РЕГЛАМЕНТА (1721 Г.) НА
СВЯЩЕННИЧЕСКИЕ И МОНАШЕСКИЕ ПРАВИЛА МИТРОПОЛИТА
БЕЛГРАДСКО-КАРЛОВАЦКОГО ВИКЕНТИЯ ЙОВАНОВИЧА

Владислав Пузович

РЕЗЮМЕ: В работе анализируется влияние *Духовноџ реџламенја* царя Петра Великого на *Священнические* и *Монашеские џравила* митрополита Белградско-карловацкого Викентия (Йовановича), опубликованные в 1733 году. На основании текстуального сравнения документов указывается на идейные, иногда и текстуальные заимствования из *Духовноџ реџламенја* в сербских правилах. Также указывается и на различия, которые происходили из-за разных исторических обстановок в которых пребывали Русская и Сербская Церковь, а также и из-за разных мировоззрений русских и сербских законодателей. Подчеркивается то, что митрополит Викентий пользовался теми частями *Духовноџ реџламенја*, которые были посвящены дисциплине и просвещению церковного клира. Самое глубокое русское влияние на сербские правила оказалось в сфере богослужебной жизни Белградско-карловацкой митрополии. Митрополит Викентий приказал всем священникам и монахам в митрополии пользоваться исключительно богослужебными книгами московской печати. С другой стороны, указывается на то, что митрополит Викентий не пользовался теми частями *Духовноџ реџламенја* в которых высказывались антиправославные и антиклерикальные тенденции. Таким образом, автор приходит к выводу о том, что митрополит Викентий только частично пользовался *Духовным реџламенјом*, в тех аспектах которые не угрожали позиции иерархии и православной веры в Белградско-карловацкой митрополии.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Духовный регламент, митрополит белградско-карловацкий Викентий (Йованович), священнические правила, монашеские правила, архиепископ Феофан (Прокопович)

Нино Делић

СТАНОВНИШТВО ВОЈНЕ КРАЈИНЕ 1831. ВЕРСКА СТРУКТУРА, НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ, НУПЦИЈАЛИТЕТ

САЖЕТАК: У раду је представљена демографска анализа пописа становништва Војне крајине за 1831. годину, који се чува у Аустријском државном архиву. Приказани су детаљна верска структура, стопе наталитета, морталитета и нупцијалитета домицилног становништва према вероисповести у свим региментама и војним комунитетима Војне крајине. Представљени су и подаци о узроцима смрти преминулих лица.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војна крајина, 1831, демографија, Срби, Хабзбуршка монархија, наталитет, морталитет, нупцијалитет

На простору Војне крајине је у првој половини XIX века спровођена континуирана евиденција присутног становништва. Аустријска службена статистика у својим публикацијама из прве половине XIX века, тзв. *Табелама*, објављивала је податке о верској структури и другим демографским показатељима појединих провинција Царства, између осталог и Војне крајине.¹ Поменути статистички годишњаци, међутим, не омогућују да се сагледају верска разноликост, наталитет, морталитет и нупцијалитет према верској припадности на нивоу нижих административних целина (генералати, регименте и војни комунитети), иако су детаљне информације таквог карактера свакако морале бити доступне надлежним властима.² У Аустријском државном архиву, у склопу Ратног архива, у фонду Бечког ратног савета – Општа серија, под редним ознакама „Б” чува се многобројна грађа која се односи специфично на област Војне крајине.³ У поменутом фонду сачувани су и табеларни статистички прегледи Војне крајине за 1831. годину, који су, очигледно, служили

¹ Н. Делић, „Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie” / Табеле за статистику Аустријске царевине 1828–1848 као извор за историју српског народа у Хабзбуршкој монархији, *Српске студије* 2 (2011), 189, 195.

² Превелика количина података је очигледно спречила састављаче *Табела* да уврсте и те категорије у званичне публикације.

³ Österreichisches Staatsarchiv (OESTA), Kriegsarchiv (KA), Zentralstellen (ZSt), Wiener Hofkriegsrat (HKR), Hauptreihe.

као предлог за састављање *Табела*.⁴ Подаци које садржи архивска грађа знатно су богатији, детаљнији и вреднији за истраживање демографских структура од оних које је публикувао Аустријски статистички уред. На темељу ове грађе могуће је сагледати и анализирати верску разноликост, и утврдити прецизне стопе наталитета, морталитета и нупцијалитета свих вероисповести, према региментама и војним комунитетима за 1831. годину. Узимајући у обзир да је православно становништво Карловачког, Банског, Вараждинског и Славонског генералата било скоро у потпуности српске народности, док је у Банатској граници (посебно у источним деловима) било помешано српско или румунско, анализа расположивих података ће нам свакако омогућити да боље сагледамо демографску историју српског православног становништва и на микроплану, а не само на нивоу читаве Војне крајине. Према доступним истраживањима, у областима Бачке и Срема током тридесетих година XIX века забележен је изузетно висок морталитет становништва.⁵ На подручју целе Војне крајине, морталитет је премашивао наталитет 1831. и 1832. године.⁶ Подаци које садржи грађа могу да употпуне наша сазнања о овом феномену и утицају истог на демографска кретања.

ПОПИСНА МЕТОДОЛОГИЈА И ТЕРМИНОЛОГИЈА

У Хабзбуршкој монархији прве половине XIX века, пописи нису спроводени идентичном методологијом и у исто време на читавој територији Царства. У Војној крајини пописи су вршени, по правилу, сваке пете године, док су у међувремену спроводене ревизије истих.⁷

Аустријска статистика користила је појмове за означавање различитих категорија становништва који нису имали у свим случајевима исто значење. Под *домаћим* становништвом (*Einheimische*) у Војној крајини подразумевало се правно становништво, односно грађани дате круновине. Присутне особе, аустријски држављани али грађани друге круновине, означаване су као *туђинци* (*Fremde*). Лица страног држављанства уписивана су у рубрику *сйранци* (*Ausländer*). Припадници војске бележени су одвојено. Присутно цивилно становништво (без војске и одсутних домаћих) статистика је делила на *домаће* (домаћи присутни) и *ајсолујно* (домаћи, туђинци и странци

⁴ OESTA, KA, ZSt, HKR, Hauptreihe, Karton (Kt.) 4522, 1833 B 53/4.

⁵ П. Микић, *Записи о рађању и умирању деце у Новом Саду и Војводини током XIX и XX века*, Нови Сад 1989; Исти, „Natalitet i mortalitet dece na tlu današnje Vojvodine u prvoj polovini XIX veka”, *Acta Historica medicinae pharmaciae veterinae* XIII/1 (1973), 75–92.

⁶ Званичне статистичке публикације (*Табеле*) исказују ванредно висок морталитет и негативни прираштај у периоду 1829–1848. управо у 1831. години. *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, III Jahrgang, 1830*, Wien 1831, Tafeln 1–5; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, IV Jahrgang, 1831*, Wien 1832, Tafeln 1–5; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, V Jahrgang, 1832*, Wien 1833 Tafeln 1–5.

⁷ Од већег значаја су подаци за пописне године. Ревизије нису нужно морале приказивати праву слику на терену. На темељу навода у *Табелама* знамо да су пописи вршени 1838. и 1843. године. *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XI Jahrgang, 1838*, Wien 1839, Tafel 1; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XVI Jahrgang, 1843*, Wien 1847, друго (неумерисано и непагинирано) поглавље.

присутни). Под појмом *укупно* становништво (*Total*) најчешће је означавано целокупно присутно становништво (присутни домаћи, туђинци, странци и војска). Подаци о верској разноликости увек се односе на целокупно присутно цивилно становништво, односно *ајсолућно*.⁸

Подаци о броју становника се званично увек односе на почетак године за коју су наведени (мада по правилу потичу са краја претходне године). Бројеви рођених (крштених), умрлих и венчаних односе се на календарске године.⁹

Број присутних припадника војске наведен је за скоро сваку годину, мада није увек сасвим прецизан.¹⁰

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ВЕРОИСПОВЕСТИ

Према попису за 1831 (заправо крај 1830) у Војној крајини био је 54.261 присутни припадник војске. Од броја домаћег цивилног становништва (1.075.966) одбијен је број домаћих одсутних (8.353) и придодати су подаци за туђинце присутне (7.593) и странце присутне (481). Тако је поменуте године у читавој Војној крајини забележен број од 1.075.687 присутних цивилних становника за које се наводи и верска структура.

⁸ Постоје одступања од овог система за период 1828–1830. Тада се под домаћим становништвом уписивао укупан број домаћих присутних и неприсутних без присутних странаца и, највероватније, туђинаца. У Далмацији се од 1830. под појмом *домаће становништво* подразумевало целокупно присутно цивилно становништво (домаћи, туђинци и странци присутни) без припадника војске. Ова разлика у категоризацији је битна, пошто се подаци о верској разноликости увек односе на целокупно присутно цивилно становништво (у Далмацији *домаће* а у Војној крајини *ајсолућно* становништво). *Versuch einer Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, I Jahrgang, 1828*, Wien 1829, Tafel 7, 8; *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie in statistischen Tafeln, II Jahrgang, 1829*, Wien 1830, Tafel 5; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, III Jahrgang, 1830*, Wien 1831, Tafel 4, 5.

⁹ Аустријска статистика је број становника установљавала према рачуноводственим годинама (31. октобар) крајем сваке године. Ови подаци су у публикацијама представљени као подаци с почетка следеће године (на пример: број становника установљен крајем 1840. представљен је као број становника с почетка 1841). Број рођених (крштених), умрлих и венчаних, пореклом од надлежних црквених власти, односи се на календарске године.

¹⁰ У *Табелама* се наводи да одређени број супруга и малолетне деце аустријских војника (око 75.000 на нивоу читаве Монархије) није обухваћен ни у категорији домаћег присутног становништва, нити су бележени као припадници војске. *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, XV Jahrgang, 1842*, Wien 1846, Tafel 2.

Табела 1. Целокућно цивилно присућно становнићтво појединих обласћи Војне крајине 1831. године према вероисповести (удео појединих вероисповести у становнићтву обласћи у %) и број припадника војске.¹¹

Област	Целокупно цивилно присутно становнићтво према вероисповести (удео у %)						Војска
	Католици	Гркокатолици	Православни	Протестанти	Јевреји	Укупно	
Карловачки генералат	104.009 (46,51)	4.309 (1,93)	115.286 (51,56)	13 (0,01)	-	223.617	12.439
Личка регимента	19.964 (33,85)	-	39.020 (66,15)	-	-	58.984	3.089
в. комунитет Карлобаг	700 (99,57)	-	-	3 (0,43)	-	703	100
Оточка регимента	29.479 (53,42)	-	25.703 (46,58)	1	-	55.183	3.130
в. комунитет Сењ	2.422 (97,11)	-	67 (2,69)	5 (0,20)	-	2.494	149
Огулинска регимента	30.462 (53,97)	6 (0,01)	25.977 (46,02)	1	-	56.446	2.996
Слуњска регимента	20.982 (42,13)	4.303 (8,64)	24.519 (49,23)	3	-	49.807	2.975
Бански генералат	38.974 (36,92)	1	66.593 (63,08)	9	-	105.577	5.919
Прва банска регимента	17.241 (34,18)	-	33.192 (65,81)	1	-	50.434	2.950
Друга банска регимента	18.219 (35,91)	1	32.502 (64,07)	7 (0,01)	-	50.729	2.968
в. комунитет Петриња	3.052 (91,00)	-	301 (8,97)	1 (0,03)	-	3.354	1
в. комунитет Костајница	462 (43,58)	-	598 (56,42)	-	-	1.060	-
Вараждински генералат	89.025 (74,20)	26 (0,02)	30.927 (25,78)	3	-	119.981	5.797
Ђурђевачка регимента	47.107 (74,79)	23 (0,04)	15.857 (25,18)	-	-	62.987	2.907
в. комунитет Бјеловар	1.225 (75,76)	-	391 (24,18)	1 (0,06)	-	1.617	-
Крижевачка регимента	40.089 (73,29)	3 (0,01)	14.603 (26,70)	2	-	54.697	2.890
в. комунитет Иванић Град	604 (88,82)	-	76 (11,18)	-	-	680	-
Славонски генералат	122.388 (50,40)	50 (0,02)	115.910 (47,76)	4.176 (1,72)	295 (0,12)	242.819	13.417
Градишка регимента	41.605 (75,13)	-	13.765 (24,86)	2	1	55.373	3.453
Бродска регимента	60.718 (91,84)	3	5.041 (7,62)	352 (0,53)	1	66.115	2.858

¹¹ Извор: OESTA, Zst, HKR, Hauptreihe, Kt. 4522, 1833 B 53/4.

в. комунитет Брод (Сл. Брод)	2.207 (90,08)	-	243 (9,92)	-	-	2.450	682
Петроварадинска регимента	9.990 (13,52)	3	60.195 (81,49)	3.680 (4,98)	-	73.868	2.871
в. комунитет Петроварадин	3.199 (73,76)	-	1.107 (25,52)	25 (0,58)	6 (0,14)	4.337	1.858
в. комунитет Карловац (Ср. Карловци)	1.238 (26,44)	1 (0,02)	3.438 (73,43)	5 (0,11)	-	4.682	-
в. комунитет Земун	2.207 (24,15)	14 (0,15)	6.597 (72,21)	31 (0,34)	287 (3,14)	9.136	308
Шајкашки батаљон	1.224 (4,56)	29 (0,01)	25.524 (95,03)	81 (0,30)	-	26.858	1.387
Банатски генералат	25.608 (11,18)	41 (0,02)	194.374 (84,87)	8.825 (3,85)	181 (0,08)	229.029	6.105
Немачко-банатска регимента	13.304 (11,91)	9 (0,01)	90.204 (80,72)	8.228 (7,36)	-	111.745	2.816
в. комунитет Панчево	2.568 (25,07)	18 (0,18)	7.535 (73,56)	82 (0,80)	41 (0,40)	10.244	-
Влашко-илирска регимента	6.359 (6,26)	14 (0,01)	94.575 (93,15)	499 (0,49)	81 (0,08)	101.528	3.288
в. комунитет Бела Црква	3.377 (61,27)	-	2.060 (37,37)	16 (0,29)	59 (1,07)	5.512	1
Ердељски генералат	59.701 (38,60)	48.197 (31,16)	16.827 (10,88)	29.939 (19,36)	-	154.664	10.584
Прва секељска регимента	36.573 (99,75)	45 (0,12)	11 (0,03)	34 (0,09)	-	36.663	2.303
Друга секељска регимента	10.847 (34,02)	48 (0,15)	232 (0,73)	20.761 (65,11)	-	31.888	2.310
Прва влашка регимента	284 (1,08)	16.509 (62,53)	8.766 (33,20)	842 (3,19)	-	26.401	2.294
Друга влашка регимента	187 (0,58)	26.535 (82,43)	5.361 (16,65)	107 (0,33)	-	32.190	2.371
Секељски хусари	11.810 (42,91)	5.060 (18,38)	2.457 (8,93)	8.195 (29,78)	-	27.522	1.306
Укупно	439.705 (40,88)	52.624 (4,89)	539.917 (50,19%)	42.965 (3,99%)	476 (0,04%)	1.075.687	54.261

Православно становништво било је у већини у Банатском и Банском генералату, Сремској граници и Личкој регименти као и у војним комунитетима Костајнице, Панчева, Земунa и Сремских Карловаца. У ово време, већинско становништво читаве Војне крајине и даље је православне вероисповести.¹² Уколико се усредсредимо искључиво на области где је православно становништво било превасходно српске народности, односно одбијемо податке за Ердељски генералат, верска структура тог дела Војне крајине изгледала би на следећи начин:

¹² Удео православних житеља у целокупном присутном цивилном становништву ће 1848. опасти на 48,90%. *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, I Teil, XX und XXI Jahrgang 1847/48*, Wien 1853, Tafeln 1–5; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, II Teil, XX und XXI Jahrgang, 1847/48*, Wien 1853, Tafeln 1–5.

Табела 2. *Целокућно цивилно присућно становнићтво Карловачкоћ, Банскоћ, Вараждинскоћ, Славонскоћ и Банайскоћ генералата према вероисповести 1831. године.*¹³

Целокупно цивилно присутно становништво према вероисповести (удео у %)					
Католици	Гркокатолици	Православни	Протестанти	Јевреји	Укупно
380.004 (41,26)	4.427 (0,48)	523.090 (56,79)	13.026 (1,41)	476 (0,05)	921.023

У делу Војне крајине где су живели православни Срби, већину становништва чинили су управо православни верници (56,79%). Ако се узме у обзир да је 1819. године, удео Срба у православном становништву Банатског генералата био око 40%, и претпоставимо да се тај однос није битније мењао све до 1831. године, можемо да израчунамо приближан број православних Срба у свих пет генералата.¹⁴ Године 1831, 40% православног становништва Банатске границе представљало је око 77.750 људи. Уколико овај број одбијемо од израчунатог укупног броја православних верника, добијамо приближно 406.500 људи. То чини око 44% од укупног цивилног присутног становништва у свих пет генералата и вероватно представља приближан број православних Срба у овим областима. Овај податак представља процену, и треба га узимати са одређеном резервом.

НАТАЛИТЕТ, МОРТАЛИТЕТ И НУПЦИЈАЛИТЕТ СТАНОВНИШТВА

Током 1831. године, у Војној крајини је евидентиран изузетно висок број смртних случајева. На ширем подручју (Бачка, Срем, Банат) забележен је сличан тренд, који је, између осталог, био узрокован и епидемијом колере.¹⁵ Грађа којом располажемо омогућује нам да сагледамо демографске показатеље веома детаљно, на нивоу регименти и комунитета Војне крајине и према вероисповести:

¹³ Извор: Табела 1.

¹⁴ Број православних становника словенског језика (православних Срба) за 1819. годину према: OESTA, KA, ZSt, HKR, Sonderreihen (SR), Militärgrenze, Kt. 32; Н. Делић, „Попис Банатске војне границе 1819. године”, *Мешовића грађа* 35 (2014), 67–79.

¹⁵ Колере је било и у Војној крајини, али, према расположивим подацима, није била толиког интензитета да би се тиме објасниле изузетно високе стопе морталитета. С. Јовин, *Епидемија колере у Војводини 1831. године*, докторска дисертација, Нови Сад 1978, 15–102. Вид. и напомене број 5 и 6.

Табела 3. Број рођених (кршћених) и умрлих у обласћима Војне крајине 1831. године према вероисповестьи.¹⁶

Област	Број рођених					Број умрлих				
	Католици и гркокатолици	Православни	Протестанти	Јевреји	Укупно	Католици и гркокатолици	Православни	Протестанти	Јевреји	Укупно
Карловачки генералат	3.668	3.931	-	-	7.599	4.200	4.326	1	-	8.527
Личка регимента	850	1.530	-	-	2.380	598	1.058	-	-	1.656
в. комунитет Карлобаг	41	-	-	-	41	25	-	-	-	25
Оточка регимента	774	614	-	-	1.388	889	884	1	-	1.774
в. комунитет Сењ	78	6	-	-	84	53	4	-	-	57
Огулинска регимента	1.285	1.052	-	-	2.337	1.105	968	-	-	2.073
Слуњска регимента	640	729	-	-	1.369	1.530	1.412	-	-	2.942
Бански генералат	1.829	2.433	-	-	4.262	2.223	3.469	-	-	5.692
Прва банска регимента	849	1.130	-	-	1.979	1.008	1.474	-	-	2.482
Друга банска регимента	843	1.286	-	-	2.129	982	1.953	-	-	2.935
в. комунитет Петриња	111	8	-	-	119	193	33	-	-	226
в. комунитет Костајница	26	9	-	-	35	40	9	-	-	49
Вараждински генералат	4.545	1.564	-	-	6.109	5.467	2.095	-	-	7.562
Ђурђевачка регимента	2.478	749	-	-	3.227	2.727	986	-	-	3.713
в. комунитет Бјеловар	31	17	-	-	48	82	18	-	-	100
Крижевачка регимента	2.015	798	-	-	2.813	2.639	1.030	-	-	3.669
в. комунитет Иванић Град	21	-	-	-	21	19	1	-	-	20
Славонски генералат	6.336	5.341	197	9	11.883	7.932	7.735	271	24	15.962
Градишка регимента	2.454	801	-	-	3.255	3.169	1.061	1	-	4.231
Бродска регимента	2.926	259	16	-	3.201	3.242	274	20	-	3.536
в. комунитет Брод (Сл. Брод)	95	6	-	-	101	103	12	-	-	115
Петроварадинска регимента	543	2.830	179	-	3.552	825	3.825	237	-	4.887
в. комунитет Петроварадин	124	33	1	-	158	220	69	2	-	291
в. комунитет Карловац (Ср. Карловци)	42	84	-	-	126	82	194	-	-	276

¹⁶ Извор: OESTA, Zst, HKR, Hauptreihe, Kt. 4522, 1833 B 53/4.

в. комунитет Земун	96	204	-	9	309	171	393	9	24	597
Шајкашки батаљон	56	1.124	1	-	1.181	120	1.907	2	-	2.029
Банатски генералат	1.238	8.754	566	2	10.560	1.634	10.021	509	1	12.165
Немачко-банатска регимента	692	4.265	541	-	5.498	1.058	5.389	487	-	6.934
в. комунитет Панчево	116	297	2	-	415	201	382	10	-	593
Влашко-илирска регимента	273	4.120	23	2	4.418	219	4.190	12	-	4.421
в. комунитет Бела Црква	157	72	-	-	229	156	60	-	-	216
Ердељски генералат	4.735	503	905	-	6.143	3.195	458	835	-	4.488
Прва секељска регимента	2.353	-	-	-	2.353	1.484	-	-	-	1.484
Друга секељска регимента	440	-	830	-	1.270	354	-	773	-	1.127
Прва влашка регимента	684	302	9	-	995	582	208	9	-	799
Друга влашка регимента	1.140	146	-	-	1.286	665	164	-	-	829
Секељски хусари	118	55	66	-	239	110	86	53	-	249
Укупно	22.351	22.526	1.668	11	46.556	24.651	28.044	1.616	25	54.336

Подаци о броју рођених и умрлих односе се на целокупно присутно становништво (са војском). Применом ових података на број целокупног цивилног присутног становништва према вероисповести добијамо и приближне стопе наталитета и морталитета. Апсолутна прецизност израчунатих стопа није могућа, али није ни неопходна како би се указало на најзначајније трендове и обрасце.¹⁷

¹⁷ У Војној крајини те године био је 54.261 припадник војске (4,8% од целокупног присутног становништва). Није нам позната верска структура војске нити удео војних породица у наталитету и морталитету. Претпоставили смо да код припадника војске оба демографска показатеља не бележе битно различиту структуру према вероисповести од остатка становништва. Због тога су израчунате стопе наталитета и морталитета према вероисповести приближне. Стопе које се односе на целокупно присутно становништво (са војском) су тачније, пошто се и бројеви рођених и умрлих односе управо на категорију свег присутног становништва. По правилу, стопе наталитета и морталитета израчунавају се коришћењем формула ($n = N/P \times 1000$) и ($m = M/P \times 1000$), где N означава број новорођених, M број умрлих, P број становника средином посматране године. Пошто не располажемо подацима о броју становника према вероисповести појединих области и за 1832. годину (како би се израчунао број становника средином посматране године, иако ни то није сасвим могуће због чињенице да се пописи заправо односе на сам крај претходне године), приморани смо да користимо наводе пописа за почетак 1831 (односно, са краја 1830). Стопе су сходно томе другачије него кад би се користио уобичајен поступак. Стопе наталитета и морталитета становништва према вероисповести су сходно методологији израчуна нешто више од реалних, док су опште нешто ниже.

Табела 4. Природни прираштај, приближне стогое националности и морталитет према вероисповести у областима Војне крајине 1831. године.¹⁸

Област	Природни прираштај					Стопе							
						Наталитета у ‰				Морталитета у ‰			
	Католици и гркатолици	Православни	Протестанти	Јевреји	Укупно	Католици и гркатолици	Православни	Протестанти	Целокупно присутно ст. (са војском)	Католици и гркатолици	Православни	Протестанти	Целокупно присутно ст. (са војском)
Карловачки генералат	-532	-395	-1	-	-928	33,86	34,10	0	32,19	38,77	37,52	76,92	36,12
Личка регимента	252	472	-	-	724	42,58	39,21	-	38,34	29,95	27,11	-	26,68
в. комунитет Карлобаг	16	-	-	-	16	58,57	-	0	51,06	35,71	-	0	31,13
Оточка регимента	-115	-270	-1	-	-386	26,26	23,89	0	23,80	30,16	34,39	1000	30,42
в. комунитет Сењ	25	2	-	-	27	32,20	89,55	0	31,78	21,88	59,70	0	21,57
Огулинска регимента	180	84	-	-	264	42,18	40,50	0	39,32	36,27	37,26	0	34,87
Слуњска регимента	-890	-683	-	-	-1.573	25,31	29,73	0	25,94	60,51	57,59	0	55,74
Бански генералат	-394	-1.036	-	-	-1.430	46,93	36,54	0	38,23	57,04	52,09	0	51,05
Прва банска регимента	-159	-344	-	-	-503	49,24	34,04	0	37,07	58,47	44,41	0	46,49
Друга банска регимента	-139	-667	-	-	-806	46,27	39,57	0	39,65	53,90	60,09	0	54,66
в. комунитет Петриња	-82	-25	-	-	-107	36,37	26,58	0	35,47	63,24	109,63	0	67,36
в. комунитет Костајница	-14	0	-	-	-14	56,28	15,05	-	33,02	86,58	15,05	-	46,23
Вараждински генералат	-922	-531	-	-	-1.393	51,04	50,57	0	48,57	61,39	67,74	0	60,12
Ђурђевачка регимента	-249	-237	-	-	-486	52,58	47,23	-	48,97	57,86	62,18	-	56,35
в. комунитет Бјеловар	-51	-1	-	-	-52	25,31	43,48	0	29,68	66,94	46,04	0	61,84
Крижевачка регимента	-624	-232	-	-	-856	50,26	54,65	0	48,85	65,82	70,53	0	63,71
в. комунитет Иванић Град	2	-	-	-	1	34,77	0	-	30,88	31,46	13,16	-	29,41
Славонски генералат	-1.596	-2.394	-74	-15	-4.079	51,75	46,08	47,17	46,38	64,78	66,73	64,89	62,29
Градишћанска регимента	-715	-260	-1	-	-976	58,99	58,19	0	55,33	76,17	77,08	500	71,92
Бродска регимента	-316	-15	-4	-	-335	48,19	51,38	45,45	46,41	53,39	54,35	56,82	51,27

¹⁸ Стопе наталитета и морталитета за јеврејску заједницу нисмо уврстили у табелу, пошто је количина података веома мала: Извор: Табела 3.

в. комунитет Брод (Сл. Брод)	-8	-6	-	-	-14	43,04	24,69	-	32,25	46,67	49,38	-	36,72
Петроварадинска регимента	-282	-995	-58	-	-1.335	54,34	47,01	48,64	46,29	82,56	63,54	64,40	63,68
в. комунитет Петроварадин	-96	-36	-1	-	-133	38,76	29,81	40	25,50	68,77	62,33	80	46,97
в. комунитет Карловац (Ср. Карловци)	-40	-110	-	-	-150	33,90	24,43	0	26,91	66,18	56,43	0	58,95
в. комунитет Земун	-75	-189	-9	-15	-288	43,22	30,92	0	32,72	76,99	59,57	290,32	63,21
Шајкашки батаљон	-64	-783	-1	-	-848	44,69	44,04	12,35	41,81	95,77	74,71	24,69	71,84
Банатски генералат	-396	-1.267	57	1	-1.605	48,27	45,04	64,14	44,91	63,71	51,56	57,68	51,74
Немачко-банатска регимента	-366	-1.124	54	-	-1.436	51,98	47,28	65,75	47,99	79,47	59,74	59,19	60,53
в. комунитет Панчево	-85	-85	-8	-	-198	44,86	39,42	24,39	40,51	77,73	50,70	121,95	57,89
Влашко-илирска регимента	54	-70	11	2	-4	42,84	43,56	46,09	42,15	34,36	44,30	24,05	42,18
в. комунитет Бела Црква	1	12	-	-	13	46,49	34,95	0	41,54	46,19	29,13	0	39,18
Ердељски генералат	1.540	45	70	-	1.655	43,88	29,89	30,22	37,17	29,61	27,22	27,89	27,16
Прва секељска регимента	869	-	-	-	869	64,26	0	0	60,39	40,53	0	0	38,08
Друга секељска регимента	86	-	57	-	143	40,39	0	39,99	37,14	32,49	0	37,23	32,96
Прва влашка регимента	102	94	0	-	196	40,73	34,45	10,69	34,68	34,66	23,73	10,69	27,84
Друга влашка регимента	475	-18	-	-	457	42,66	27,23	0	37,21	24,89	30,59	0	23,99
Секељски хусари	8	-31	13	-	-10	6,99	22,39	8,05	8,29	6,52	35,00	6,47	8,64
Укупно	-2.300	-5.518	52	-14	-7.780	45,40	41,72	38,82	41,20	50,07	51,94	37,61	48,09

Цео простор Војне крајине, осим ердељског дела, исказује веома негативан развој становништва. Уочљиве су, такође, велике регионалне разлике. У западним и источним деловима Војне крајине (Карловачки и Ердељски генералат) стопе наталитета и морталитета релативно су ниске а у Ердељској граници забележен је и раст популације. У пределима Славоније и Срема наталитет је доста висок, а морталитет достиже изузетно високе стопе, што узрокује значајније смањење становништва. Занимљив је и случај Слунске регименте, где је морталитет знатно виши него у остатку генералата (уз истовремено низак наталитет).

Званична статистика бележила је и узроке смрти у појединим областима Војне крајине, што нам омогућује да боље сагледамо здравствене и друге прилике на том подручју:

Табела 5. *Узроци смрти у Војној крајини у 1831. години (удео у %).*¹⁹

Област	Болести			Насилне смрти	Погубљења
	Уобичајене	Епидемије	Богиње		
Карловачки генералат	8.266 (96,94)	190 (2,23)	9	61	1
Бански генералат	5.606 (98,49)	-	35	50	1
Вараждински генералат	7.207 (96,07)	-	250	45	-
Славонски генералат	15.020 (94,10)	809 (5,07)	54	78	1
Банатски генералат	11.575 (95,15)	541 (4,45)	1	3	-
Ердељски генералат	4.215 (93,92)	225 (5,01)	6	42	-

Огромна већина смртних случајева окарактерисана је као последица „уобичајених болести”. Не знамо шта се све убраја у поменућу категорију, али с обзиром на то да не постоји рубрика за природне смрти, једино логично објашњење које преостаје је да су овде убрајана и лица која су преминула од старости. Према званичним подацима, на посматраном простору није било значајних и фаталних епидемија. Тај податак је веома занимљив, узимајући у обзир чињеницу да је током лета и јесени 1831. године у Угарској забележена интензивна епидемија колере са високим бројем смртних случајева. Ова заразна болест се веома раширила у Бачкој жупанији. У мањој мери појавила се и на простору Срема, Карловачког генералата и у неколико места у Славонији. У коликој мери је ова болест утицала на морталитет у Војној крајини није могуће прецизније одредити на темељу расположивих извора.²⁰

Занимљива је и појава несразмерне дистрибуције наталитета и морталитета према вероисповести у Вараждинском и Славонском генералату. Католичко и гркокатоличко становништво исказују више стопе наталитета, истовремено са нижим стопама морталитета, од православног становништва. Такав тренд, уколико је дужег рока, недвосмислено мења и верску структуру области. Забележени су случајеви када су унутар одређеног насеља жртве болести били искључиво Срби. Сумњало се још и тада да би узрок требало тражити у извесним народним обичајима који не одговарају хигијенским нормама (приликом сахране преминулог итд.).²¹

¹⁹ Извор: OESTA, KA, Zst, HKR, Hauptreihe, Kt. 4522, 1833 B 53/4.

²⁰ Колера је у Бачкој жупанији била интензивна и однела је много живота. Морталитет је у тој области био висок све до четрдесетих година XIX века, али је 1831. година предњачила по броју преминулих. Области Сремске жупаније и Границе као и читаве Славоније, према званичним извештајима, нису биле снажније погођене и епидемија је брзо јењавала не остављајући за собом значајнији број мртвих. Индикативно је, међутим, да је у Сремској жупанији нагло опао број становника између 1829. и 1834. године. Према неким истраживањима, лекари су колеру понекад мешали са другим болестима са сличним симптомима. У равничарским областима Славоније биле су честе и уобичајене болести са симптомима грознице и повећаном секрецијом воде. П. Микић, *Зайиси...*; Исти, „Natalitet i mortalitet...”, 75–92; С. Гавриловић, *Срем у револуцији 1848–1849*, Београд 1963, 7; С. Јовин, *нав. дело*, 15–102.

²¹ С. Јовин, *нав. дело*, 139–140.

НУПЦИЈАЛИТЕТ СТАНОВНИШТВА

Осим наталитета и морталитета, веома битан демографски показатељ представља и број склопљених бракова, односно нупцијалитет. На темељу расположивих података, могуће је реконструисати и структуру нупцијалитета према вероисповести у Војној крајини у 1831. години.

Табела 6. *Број склопљених бракова према вероисповести и приближне стопе нупцијалитета у областима Војне крајине 1831. године.*²²

Област	Број бракова						Стопе нупцијалитета у %			
	Католици и гркокатолици	Некатолици	Мешани	Православни	Јеврејски	Укупно	Католици и гркокатолици	Некатолици	Православни	Целокупно присутно ст. (са војском)
Карловачки генералат	1.030	-	3	1.015	-	2.048	9,51	-	8,80	8,66
Личка регимента	161	-	-	329	-	490	8,06	-	8,43	7,89
в. комунитет Карлобаг	6	-	-	-	-	6	8,58	-	-	7,47
Оточка регимента	235	-	-	170	-	405	7,97	-	6,61	6,95
в. комунитет Сењ	15	-	-	1	-	16	6,19	-	14,93	6,05
Огулинска регимента	308	-	1	284	-	593	10,11	-	10,93	9,98
Слуњска регимента	305	-	2	231	-	538	12,06	-	9,42	10,19
Бански генералат	395	-	1	650	-	1.046	10,13	-	9,76	9,38
Прва банска регимента	168	-	1	351	-	520	9,74	-	10,57	9,74
Друга банска регимента	176	-	-	294	-	470	9,66	-	9,05	8,75
в. комунитет Петриња	49	-	-	3	-	52	16,06	-	9,97	15,50
в. комунитет Костајница	2	-	-	2	-	4	4,33	-	3,34	3,77
Вараждински генералат	772	-	1	320	-	1.093	8,67	-	10,35	8,69
Ђурђевачка регимента	368	-	-	145	-	513	7,81	-	9,14	7,79

²² Под појмом „некатолици” очигледно се подразумевају протестанти. Стопе нупцијалитета за јеврејску заједницу и мешане бракове нисмо уврстили у табелу због веома малог броја података. Слично као и у случају израчунавања наталитета и морталитета (вид. напомену бр. 15) морали смо модификовати формулу. Стопе су израчунате применом броја становника почетком 1831. године а не средином посматране године. Стопе нупцијалитета према вероисповести су нешто више од реалних, пошто су израчунате применом бројева склопљених бракова на број присутног цивилног становништва (у броју склопљених бракова биле су и војне породице). Опште стопе нупцијалитета ниже су од реалних (због примене на почетак а не на средину посматране године). Извор: OESTA, KA, Zst, HKR, Haupttreihe, Kt. 4522, 1833 В 53/4.

в. комунитет Бјеловар	13	-	-	3	-	16	10,61	-	7,67	9,89
Крижевачка регимента	388	-	1	172	-	561	9,68	-	11,78	9,74
в. комунитет Иванић Град	3	-	-	-	-	3	4,97	-	-	4,41
Славонски генералат	1.385	23	4	1.351	3	2.766	11,31	5,51	11,66	10,79
Градишка регимента	538	-	-	204	-	742	12,93	-	14,82	12,61
Бродска регимента	629	3	2	55	-	689	10,36	8,52	10,91	9,99
в. комунитет Брод (Сл. Брод)	18	-	1	4	-	23	8,16	-	16,46	7,34
Петроварадинска регимента	115	20	1	722	-	858	11,51	5,43	11,99	11,18
в. комунитет Петроварадин	28	-	-	6	-	34	8,75	-	5,42	5,49
в. комунитет Карловац (Ср. Карловци)	17	-	-	38	-	55	13,72	-	11,05	11,75
в. комунитет Земун	31	-	-	55	3	89	13,96	-	8,34	9,42
Шајкашки батаљон	9	-	-	267	-	276	7,18	-	10,46	9,77
Банатски генералат	372	125	10	2.005	3	2.515	14,50	14,16	10,32	10,70
Немачко-банатска регимента	215	117	-	887	-	1.219	16,15	14,22	9,83	10,64
в. комунитет Панчево	35	2	3	86	3	129	13,53	24,39	11,41	12,59
Влашко-илирска регимента	65	6	5	1.027	-	1.103	10,10	12,02	10,86	10,52
в. комунитет Бела Црква	57	-	2	5	-	64	16,88	-	2,43	11,61
Ердељски генералат	890	177	2	106	-	1.175	8,25	5,91	6,30	7,11
Прва секељска регимента	391	2	-	-	-	393	10,68	58,82	-	10,09
Друга секељска регимента	95	165	1	-	-	261	8,72	7,95	-	7,63
Прва влашка регимента	141	2	1	65	-	209	8,40	2,37	7,42	7,28
Друга влашка регимента	237	-	-	28	-	265	8,87	0	5,22	7,67
Секељски хусари	26	8	-	13	-	47	1,54	0,98	5,29	1,63
Укупно	4.844	325	21	5.447	6	10.643	9,84	7,56	10,09	9,42

Резултати показују да је интензитет склапања бракова био највиши у Славонији, Срему и Банату, односно у областима са високом стопом морталитета. Већих разлика између различитих верских група није било. Само у случају Банатске границе католичка и гркокатоличка заједница склапала је знатно већи број нових бракова од осталог становништва.

* * *

Анализом пописа Војне крајине из 1831. године, реконструисана је верска структура на нивоу нижих управних области (генералата, регименти и војних комунитета). Православно становништво, махом српско, представљало је већину у Карловачком, Банском као и у сремском делу Славонског генералата. У Банатском генералату постојала је српско-румунска православна већина. Са гледишта наталитета, морталитета и нупцијалитета, читав

простор је могуће поделити у три зоне. Западне граничарске области (Карловачки генералат) исказују релативно ниже стопе свих демографских показатеља, и нису уочене веће разлике између појединих вероисповести. Само је у Слунској регименти природни прираштај био изразито негативан. На простору Славоније и Срема све анализиране стопе исказују високе вредности. Славонски генералат је изгубио 4.079 становника у 1831. години, што представља око 1,6% укупног становништва. Морталитет је изразито висок, посебно код православног становништва, што узрокује значајан негативан прираштај. Узрок овој појави није тачно утврђен. У правцу ка источном Банату и Ердељском генералату, где живи осим српског и румунско православно становништво, стопе се смањују и забележен је позитиван прираштај. Сходно резултатима, последице по српско православно становништво Вараџдинског и Славонског генералата нису биле идентичне као за остало становништво. Више стопе морталитета код Срба тумачене су и као последица одређених народних обичаја који нису прилагођени климатским и хигијенским условима тога простора.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE POPULATION OF THE MILITARY FRONTIER 1831. RELIGIOUS
STRUCTURE, NATALITY, MORTALITY AND NUPTIALITY

by

Nino Delić
nino.delic@iib.ac.rs

SUMMARY: The analysis of the 1831 census of the Military Frontier shows that in the western and eastern parts of the region, the main civilian population by religion was the orthodox one.

Area (Frontier)	Population by religion (% in share)					
	Catholic	Greek-Catholic	Orthodox	Protestant	Jewish	Total
Karlovac	104,009 (46.51)	4,309 (1.93)	115,286 (51.56)	13 (0.01)	-	223,617
Banal	38,974 (36.92)	1	66,593 (63.08)	9	-	105,577
Varaždin	89,025 (74.20)	26 (0.02)	30,927 (25.78)	3	-	119,981
Slavonian	122,388 (50.40)	50 (0.02)	115,910 (47.76)	4,176 (1.72)	295 (0.12)	242,819
Banatian	25,608 (11.18)	41 (0.02)	194,374 (84.87)	8,825 (3.85)	181 (0.08)	229,029
Transilvanian	59,701 (38.60)	48,197 (31.16)	16,827 (10.88)	29,939 (19.36)	-	154,664
Total	439,705 (40.88)	52,624 (4.89)	539,917 (50.19)	42,965 (3.99)	476 (0.04)	1,075,687

According to statistical data, the whole Military Frontier show different patterns in natality, mortality and nuptiality.

Area (Frontier)	Rates in ‰		
	Natality	Mortality	Nuptiality
Karlovac	32.19	36.12	8.66
Banal	38.23	51.05	9.38
Varaždin	48.57	60.12	8.69
Slavonian	46.38	62.29	10.79
Banatian	44.91	51.74	10.70
Transylvanian	37.17	27.16	7.11
Total	41.20	48.09	9.42

The Transylvanian frontier was the only area with population growth. The Slavonian frontier lost 4,079 people alone (1.6% of the whole population). According to official data, no real epidemic occurred in this particular region (at the same time cholera was spreading over civilian Hungary). It is an interesting fact, that in the Varazdin and Slavonian frontier, the natality and mortality rates were not distributed among the different religious groups evenly. The mortality rates of the orthodox population were much higher (with natality rates lower at the same time). To some sources, it may be due to certain habits of the orthodox population that caused easier spreading of diseases, and resulted in high mortality.

KEYWORDS: Military Frontier, 1831, demography, Serbs, Hapsburg Empire, natality, mortality, nuptiality

Кристијан Јерић

НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ НА УГАРСКОМ САБОРУ ОД 1861. ДО 1868. ГОДИНЕ*

САЖЕТАК: У раду се разматра национално питање на Угарском сабору од првог покушаја 1861. да се после револуције донесе закон о народностима до његовог коначног доношења 1868. године. Саборске расправе су приказане на основу саборских дневника. Пажња је посвећена раду малобројних српских и румунских посланика који су покушали да издејствују што повољнији положај за своје сународнике у Угарској.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: национално питање, Угарски сабор, Угарска, Мађари, Срби, Румуни, Словаци, Немци, Русини, народносни закон, црквено-школска аутономија, Ференц Деак, Јожеф Етвеш

„Ови бројеви и сами по себи јасно указују на то шта ће једног дана да представља опасност за нашу отаџбину и Аустријску монархију.” – Ференц Деак Вешелењију марта 1842. о уделу немађарских народа у становништву Угарске.¹

Све до Велике француске револуције појам нације се искључиво повезивао са племством; грађани су сматрани за колективне племиће, а сељаци су стајали на дну сталешке лествице са веома ограниченим правима. Када су споменуте разлике укинуте, сви становници једне државе су чинили нацију. Ипак, ни данас не постоји усаглашено мишљење да ли су прво настале нације или националне државе. Енглески историчар Ерик Хобзбаум сматра да је француска држава постојала пре настанка француске нације, а очигледно да су Немци и Италијани постојали као културне нације далеко пре настанка модерне Италије или Немачке.² Данас се већином сматра да једну нацију дефинишу заједнички језик, порекло, географски простор на којој нација живи, заједничка управа, исто културно наслеђе и вероисповест. Наравно, у неким нацијама нису присутни сви споменути елементи, као што је то случај код Швајцараца.³ На простору средњовековне Угарске живе

* Рад је настао као фазни резултат републичког пројекта број 177014 под називом „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси”.

¹ Ferenczi Zoltán, *Deák élete*, I, Budapest 1904, 329.

² Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge Univ. Press, 1990, 80–81.

³ Robert A. Kann, *The Multinational Empire*, I, Columbia Univ. Press, 1950, 29–33.

су различите етничке групе: Мађари, Словаци, Румуни, Куни, Јаси и други. За време османске управе и пре османског освајања, као и у току Великог бечког рата, у Угарску су се населили и Срби. Почетком XIX века је под утицајем либерализма у политици и романтизма у култури започета борба у Угарској против сталешког уређења, као и против доминације латинског језика у јавним пословима. Феудалне установе су коначно уништене у револуцији 1848. године, а превласт мађарског језика је обезбеђена још на Сабору 1840. Тако је угарска сталешка држава прерасла у мађарску националну државу, што је у потпуности дошло до изражаја после Аустро-угарске нагодбе. Део интелигенције немађарских народа се није мирио са чињеницом да су у Угарској само Мађари признати за нацију, те је започета политичка борба која је трајала све до распада Угарске. Важну улогу у дефинисању Угарске за мађарску националну државу је имао закон *О равноправности народности* донет 1868. на Угарском сабору. Стога се у овом раду разматра национално питање у Угарској непосредно пре доношења споменутог закона, као и парламентарна расправа која се развила око њега.

Однос различитих нација и народности у Угарској, као и решење националног (народносног) питања, разматрао је још барон Јожеф Етвеш⁴ у својој брошури *Народносно питање* 1865. године. После консолидације дуализма мађарска интелектуална елита је тражила оправдање, као и средства за асимилацију немађарских народа. О томе сведоче дела Густава Бекшића⁵, Дежеа Банфија⁶, Ернеа Балогџија⁷ и других. Један од ретких мађарских политичара који се залагао за права немађара у Угарској је био Лајош Мочари⁸. Своје мишљење о националном питању у Угарској је изнео у расправи *Програм*

⁴ Барон Јожеф Етвеш од Вашарошнамења (Eötvös József, 1813–1871), правник, писац, министар просвете у Бахањијевој влади (1848), министар просвете и богочасти у Андрашијевој влади (1867–1871), посланик града Пеште у Сабору (1861, 1865), председник Мађарске академије наука.

⁵ Густав Бекшић (Beksis Gusztáv, 1847–1906), мађарски правник, политичар и публициста. Национално питање у Угарској је разматрао у делима: *Magyarosodás és magyarosítás* (Мађаризација и помађаривање) Pest 1883; *Magyar érdek Erdélyben. Cikksorozat a Székely Nemzetből* (Мађарски интерес у Ердељу), Sepsi-Szent-György, 1885; *A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon* (Румунско питање и борба раса у Европи и Угарској), Budapest 1895; *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk* (Ширење мађарске расе и наша национална консолидација), Budapest 1896. Детаљније вид.: Нино Делић, „Брошура 'Мађаризација и помађаривање, са посебним освртом на наше градове' Густава Бекшића”, *Споменица Историјског архива Срем*, бр. 10 (2011), 207–261; Кристиан Јерић, „Национална држава у делима Густава Бекшића”, *Споменица Историјског архива Срем*, бр. 12 (2013), 181–187.

⁶ Деже Банфи (Bánfy Dezső, 1843–1911), мађарски политичар, председник Сабора, председник угарске владе (1895–1899). У свом делу *Мађарска народносна политика* (*A magyar nemzetiségi politika*, Budapest 1902) разматрао је могућности за асимилацију немађарског становништва Угарске.

⁷ Ерне Балогџи (Baloghy Ernő, 1867–1943), адвокат, велики жупан Бач-бодрошке жупаније. У својој расправи *Мађарска култура и народности* (*A magyar kultúra és a nemzetiségek*, Budapest 1908) тежио је да докаже надмоћ мађарске културе у Угарској.

⁸ Лајош Мочари (Mocsáry Lajos, 1826–1916), публициста, политичар. Вођа мађарске крајње левице, противник Аустро-угарске нагодбе, залагао се за права немађарских народа, као и за опстанак старе жупанијске самоуправе. У својој брошури *Програм по предмети народа и народности* (*Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában*, Pest 1860) прихватао је територијалну аутономију само за Хрвате, али се залагао за равномерну репрезентацију свих народа у Сабору, као и за опште право гласа.

по предмету народа и народности. Његове либералне погледе су почетком XX века даље развили мађарски грађански радикали попут грофа Михаља Карољија и Оскара Јасија⁹. Јаси је у својим радовима о настанку и развоју националних држава показао завидан степен објективности. Сматрао је да национално питање може да се реши само путем федерализације Угарске. Борба Мађара за превласт у Угарској је изазвала пажњу и у иностранству, а од страних аутора почетком XX века се својим расправама истицао шкотски историчар Ситон Вотсон¹⁰. После распада Угарске 1918. године, историја националног питања у Угарској и даље је разматрана са дијаметрално супротних позиција од стране мађарских историчара и интелектуалне јавности суседних земаља. У српској историографији питање односа различитих нација у Угарској је гледано са становишта српског народа, пре свега, разматрањем борбе Српске народне слободоумне странке против пештанске владе. Политику Светозара Милетића, оснивача и вође Српске народне слободоумне странке, и његових присталица су проучавали још Васа Стајић, Миховил Томандл, Душан Поповић, Никола Петровић¹¹ и други. Тек у другој половини XX века је обрађена пажња и на друга политичка, друштвена и економска питања. Василије Крстић¹² је истраживао историју српских нотабилитета у Угарској, док је Дејан Микавица у свом недавно објављеном раду *Српско питање на Угарском сабору*¹³ покушао да осветли из српског угла национално питање у Угарској. Поред споменутих дела за проучавање националног питања у Угарској од велике користи су и успомене српског посланика на Угарском сабору Милоша Димитријевића¹⁴. Саму расправу у Угарском

⁹ Оскар Јаси (Jászi Oszkár, 1875–1957), социолог, публициста, политичар. Био је присталица грађанског радикализма, после доласка Хортија на власт напустио је Мађарску. До своје смрти предавао је политичке науке на Колеџу Оберлин у Охају. Различите теорије о настанку нације и националне државе је разматрао у свом делу *Настајак националних држава и народносно питање* (*A nemzetek kialakulása és a nemzetiségi kérdés*, Budapest 1912).

¹⁰ Ситон Вотсон (Robert William Seton-Watson, 1879–1957), британски историчар. Од 1906. је редовно објављивао чланке о националном питању у Угарској у листу *The Spectator*. Подржавао је борбу „потлачених” народа (Румуна, Словака, Јужних Словена) против Мађара у Угарској. Своје погледе је изнео у расправи *Расни проблеми у Угарској* (*Racial Problems in Hungary*, Archibald Constable & Co, 1908).

¹¹ Васа Стајић је својом биографијом Светозара Милетића (*Светозар Милетић. Живот и рад*, Нови Сад 1926) започео низ чланака, расправа, монографија и других радова о историји Милетићеве странке у Угарској. Пажња је претежно обрађана на борбу против угарске владе, док су занемариване српске присталице мађарских политичких странака или су једноставно сврставани у опортунисте. Миховил Томандл је 1940. на стогодишњицу рођења Светислава Касапиновића, панчевачког правника и политичара, објавио његову биографију (*Др. Светислав Касапиновић. Прилог националној и црквено-политичкој историји Срба у Војводини*, Панчево 1940), док је Никола Петровић 1958. српску историографију обогатио још једном биографијом Светозара Милетића. Петровић је неколико година касније у три обимна тома издао и грађу на којој је заснивао своје писање о Милетићу (*Светозар Милетић и Народна странка. Грађа: 1860–1885*, I–III, Сремски Карловци – Нови Сад 1968–1985). Душан Поповић је написао историју српског народа у Угарској од најстаријих времена до Благовештенског сабора (*Срби у Војводини*, I–III, Нови Сад 1957–1963), где је у трећем тому пажњу посветио и почецима политичког деловања Светозара Милетића.

¹² Василије Крстић, „Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској”, *Сенић-андрејски зборник* 1, Београд 1987, 91–112.

¹³ Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору*, Нови Сад 2011.

¹⁴ Милош Димитријевић, *Успомене из мога живота*, Нови Сад 1896.

сабору поводом закона *О равнојравносној народносној* је најлакше пратити из саборских дневника, док је многобројне новинске чланке, нацрте закона, говоре у Угарском сабору на једном месту сакупио мађарски историчар Габор Кемењ у збирци извора под насловом *Сјиси за исијорију народносној иишња у Угарској у ејохи дуализима*¹⁵.

Према подацима Елека Фењеша 1840. у Угарској са Ердељом без Хрватске и Славоније је живело око 12 милиона становника од којих су Мађари чинили свега 37,4%. Пошто пописи становништва све до 1880. не бележе матерњи језик испитаника, није могуће да се прецизније одреди национални састав Угарске. Ипак, евидентно је да се број Мађара повећавао, те су они 1850. чинили око 42% становништва, а према попису из 1880. већ 46,7%.¹⁶ Мађарска либерална политичка елита је пред револуцију била свесна да за своје циљеве треба да придобије подршку немађарских народа. Ипак, Кошут¹⁷ и његове присталице су сматрали да је довољно изједначити све становнике Угарске у правима и дужностима без обзира на верску и националну припадност, те да ће то уз гаранцију верске слободе узети немађаре за угарску државу. Ипак, после револуције у марту 1848. национално свесни елементи српског, словачког и румунског народа су на својим саборима истакли своје засебне захтеве. Представници Срба окупљени 13. маја у Сремским Карловцима су захтевали оснивање српске Војводине, сличну тежњу ка сопственој области су изразили и Словаци на скупу 10. маја у Липтовском Св. Микулашу, док су Румуни 15. маја у Блажу тражили признавање сопствене нације, као и оснивање румунске националне гарде. Мађарски владајући кругови предвођени Лајошем Кошутом су одбацили захтеве немађарских народа Угарске, што је довело до оружаног сукоба. После пада револуције је уследио Бахов режим заснован на полицијском насиљу, централизму и германизацији. Пошто је Аустрија поражена у рату са Пијемонтом 1859. године, бечки двор је одлучио да покуша да пронађе споразум са мађарским политичким круговима. Основне идеје о преуређењу Хабзбуршке монархије су изложене у Октобарској дипломи од 20. октобра 1860. и у Фебруарском патенту од 26. фебруара 1861. Међутим док је у Октобарској дипломи наговештена федерализација Монархије, у Фебруарском патенту се залагало за очување централистичке управе. На вести о сазивању Угарског сабора, поред Мађара, своје националне тежње су одредили и немађарски народи. Срби су на Благовештенском сабору 5. априла 1861. изразили жељу за обновом

¹⁵ Kemény G. Gábor (прип.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, Budapest 1952.

¹⁶ Fényes Elek, *Magyarország leirása*, I, Pest 1847, 25–30; Золтан Ђере, „Прилог проучавању закона о равноправности народности из 1868. године”, *Исцitraживања*, бр. 14 (1992), 63.

¹⁷ Лајош Кошут (Kossuth Lajos, 1802–1894), правник, публициста, државник, идеолошки вођа мађарских револуционара. Рођен у осиромашеној племићкој породици, од ране младости се определио за активно учешће у политичком животу. Од 1832. до 1836. је издавао лист са стенографским белешкама саборских беседа. Противник сталешког уређења, од 1840. један од вођа опозиције у Угарском сабору. За време револуције 1848/49. налазио се на челу Земаљске домобранске комисије која је вршила улогу владе. После пораза револуције до краја живота се налазио у емиграцији. Противно се Аустро-угарској нагодби од 1867. године, али својим писмима из иностранства није успео да придобије већину мађарске политичке елите. Преминуо је у Торину у 92. години живота.

недавно укинутог Војводства, док су се мишљења посланика разилазила у погледу на то да ли Срби треба да се ослоне на Беч или Пешту. Словаци су своје циљеве, међу којима и оснивање аутономне словачке области, одредили у јуну исте године на збору у Турчанском Св. Мартину. Националне тежње Румуна у Угарској су формулисали 20. јула 1861. политичари Влад и Поповици; слично Србима и Словацима, Румуни су такође тражили територијалну аутономију унутар Угарске.¹⁸

Избори за Угарски сабор 1861. године, као и 1865, 1869. и 1872, спроведени су према изборном закону од 1848 (V законски члан). Право гласа су стекли угарски држављани мушког рода старији од двадесет година, припадници признатих конфесија који нису стајали под старатељством, нити су били осуђивани за најтежа кривична дела, у случају ако су поседовали земљу или некретнине у вредности од 300 сребрних форинти, или ако су поседовали земљу величине $\frac{1}{4}$ некадашње урбаријалне сесије. Право гласа такође су стекли трговци и занатлије ако су запошљавали барем једног радника, као и припадници интелигенције, али и сви појединци који су плаћали на основу свог рада барем 100 сребрних форинти пореза држави на годишњем нивоу. Право гласа је остављено племству и градском патрицијату без обзира на то да ли су задовољавали наведене услове. Кандидат за посланика је морао да има барем 24 године живота, као и да влада мађарским језиком. Број посланика је износио 377 за Угарску са Хрватском и Славонијом и 69 за Ердељ. Због веома рестриктивног изборног закона право гласа је стекло око 854 хиљаде лица (6,1% од укупног становништва).¹⁹

Пошто су Мађари имали махом бољи материјални положај од немађарских народа, поготово од Румуна и Русина, висок цензус је ишао њима у прилог. Тако је 42% становништва чинило преко 60% бирачког тела. Гласање је било јавно, а избори су одржани током марта 1861. године. За посланике од представника немађарских народа су изабрани Срби: Стеван Брановачки²⁰ у Новом Саду, Арсеније Чарнојевић у Араду, Петар Чарнојевић²¹ у Башаиду (Торонталска жупанија), Јаков Игњатовић²² у Великом Бечкереку (Великокикиндски диштрикт), Федор Николић²³ у Пардању (Торонталска жупанија)

¹⁸ Révész László, „Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918”, у: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Band 3, Jahrgang 1971, 89–90; 3. Бере, „Прилог проучавању”, 64–65; Д. Микавица, *Српско учешће на Угарском сабору*, 113–120.

¹⁹ Шандор Месарош, „Партијско-политичка борба у Бачкој и Банату за време избора за Угарски парламент 1825–1918”, *Исцртаживања*, бр. 12 (1989), 46–47; L. Révész, „Parteiopolitik, Parlamentarismus und Nationalitätenpolitik im liberalen Ungarn”, у: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete*, Band 9, Jahrgang 1978, 127.

²⁰ Стеван Брановачки (1804–1880), српски правник, политичар, посланик на Угарском сабору (1861, 1865–1869), градоначелник Новог Сада (1869–1872), један од оснивача Српског народног позоришта у Новом Саду, председник Матице српске (1872–1880).

²¹ Петар Чарнојевић (1810–1892), комесар мађарске владе 1848. године, посланик на Угарском сабору (сталешки сабор 1843, 1861, 1865–1869, 1869–1872, 1872–1875), уживао је подршку Деакове странке.

²² Јаков Игњатовић (1822–1889), српски романописац и прозни писац, адвокат, политичар, уредник *Лейпцигска Матице српске* (1854–1856), истакнути противник Милетићеве политике, залагао се за споразум са пештанском владом.

²³ Барон Федор Николић од Рудне (1836–1903), унук Милоша Обреновића, после убиства Михаила Обреновића 1868. важио је за кандидата за српски престо, правник, повереник

и Александар Зако у Бачу (Бач-бодрошка жупанија); од Румуна су изабрани: Винце Бабеш²⁴ у Саскабањи (Крашовска жупанија), Јанош Фаур у Оравици (Крашовска жупанија), Аурел Манију у Фагету (Крашовска жупанија), Ефтимје Мургу²⁵ у Моравици (Тамишка жупанија), Сигмунд Поповић у Бутину (Арадска жупанија), као и Алајош Влад у Зорленцу (Крашовска жупанија). Поред Срба и Румуна изабран је за посланика и један Русин Стеван Демјен у Касоњу (жупанија Берег).²⁶

Табела 1: *Однос Мађара и немађарских народа у Угарској, у бирачком њелу и Угарском сабору.*

Националност	Удео у становништву Угарске 1881. године ²⁷		Удео у бирачком телу 60-их година (процена) ²⁸		Број посланика на Угарском сабору ²⁹	
	број (у хиљадама)	%	број (у хиљадама)	%	1861	1865–1868
Мађари	6.404	46,7	516	60,4	299	363
Румуни	2.403	17,5	85	9,9	6	23 (25)
Словаци	1.863	13,5	89	10,4	/	/
Немци	1.870	13,6	110	13	/	3
Срби	639	4,7	20	2,4	6	11
Хрвати			9	1	/	/30
Русини	353	2,6	15	1,7	1	1
Остали	148	1,4	10	1,2	/	/
Укупно	13.729	100	854	100	312	405 ³¹

Сабор је почео да ради 6. априла у напетој атмосфери, јер је било јасно да огромна већина посланика не прихвата преуређење Хабзбуршке монархије

угарске владе у Паризу и Бриселу, противник Милетићеве народне странке, посланик на Угарском сабору (1861, 1887–1892, 1892–1896), члан Великашког дома Угарског сабора, цивилни управитељ Босне и Херцеговине, власник *Српског дневника* (1888–1889), владин комесар на српским Црквено-народним саборима.

²⁴ Винце Бабеш (Vincenție Babeș, 1821–1907), правник, политичар, публициста, посланик на Угарском сабору (1861, 1865–1869, 1869–1872, 1872–1875, 1875–1878, 1881–1884, 1884–1887), противник владе Калмана Тисе.

²⁵ Ефтимје Мургу (Eftimie Murgu, 1805–1870), професор филозофије, политичар, заговорник самосталне румунске митрополије у Угарској, присталица теорије о латинском пореклу Румуна.

²⁶ *Képviseelőházi irományok*, I, Pest 1861, 19–24.

²⁷ Подаци према попису из 1881. године (Угарска са Ердељом без Хрватске и Славоније), када је први пут у историји угарске статистике бележен и матерњи језик испитаника: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*, Budapest 1882.

²⁸ Процена Ласла Ревеса: „Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918”, 96.

²⁹ Према саборским списима: *Képviseelőházi irományok*, I, Pest 1861, 19–24; *Képviseelőházi irományok*, I, Pest 1865, 9–11.

³⁰ Од Угарско-хрватске нагодбе 1868. у раду Сабора су учествовали и делегати из Хрватско-славонске краљевине.

³¹ Број верификованих мандата у новембру 1868. године.

на основу Октобарске дипломе и Фебруарског патента. Ипак, постојала су размимоилажења у томе да ли да се владару Фрањи Јосифу Сабор обрати адресом, као што је предлагао Деак³², или декретом, као што је заговарао Ласло Телеки³³. Деаковци су на основу Прагматичке санкције сматрали да је Фрањо Јосиф већ краљ Угарске и да је потребно само да се припреми споразум између двора и Сабора, док су Телеки и његове присталице за краља и даље сматрали Фердинанда V, јер приликом његове абдикације нису испоштовани закони и обичаји Краљевине Угарске. На крају је приликом гласања 5. јуна превагу однела умеренија Деакова струја са 155 гласова насупрот 152. Већина посланика немађарских народа је подржавала Телекијеву странку, док су за Деаков предлог гласали само Винце Бабеш, Стеван Брановачки, Јанош Фаур, Аурел Манију, Федор Николић и Алајош Влад.³⁴

У Деаковом предлогу адресе изложена је основа помирења двора и мађарских политичких кругова. Захтев Мађара се односио на крунисање Фрање Јосифа као угарског краља и на успостављање 48-ашке законске основе.³⁵ Међу другим битним проблемима у адреси је споменуто и национално питање. Њен 31. параграф је гласио: „Несрећни догађаји у прошлости су изазвали штетне неспоразуме између нас и наших немађарских суграђана. Споменути суграђани имају своје захтеве у погледу сопствене народности, као и у погледу државноправног положаја Хрватске, које не желимо али и не можемо да игноришемо. Одлучни смо да учинимо све што не угрожава јединство и самосталност наше отаџбине, како би се несугласице изгладиле и како би се интереси и осећања свих суграђана наше домовине ујединили у једну целину. Зато смо спремни да изменимо у заједничком интересу законе и уредбе који то спречавају, због чега је потребна подршка Сабора.”³⁶ На дати предлог је румунски посланик Сигмунд Поповић желео да се дода следећа реченица: „Желимо да се закони доносе у таквом духу да су у овој земљи, пошто не постоје привилеговани сталежи ни привилеговане нације, већ сви једнаки, како би сви могли једнако да воле домовину. Стога је потребно да се из закона избрише све што се противи равноправности народности без угрожавања интегритета заједничке отаџбине.” После Поповића српски посланик Брановачки је предложио да се ради смиривања угарских Срба дода и реченица: „Узеће се у обзир и историјске привилегије наших српских суграђана, ако се оне не противе горенаведеном принципу, односно ако не угрожавају јединство отаџбине”. Румунски посланици Фаур и Манију, као и русински Демјен, подржали су Поповићев предлог, али су сматрали да су историјске привилегије које је споменуо Брановачки део прошлог, сталешког

³² Ференц Деак (Deák Ferenc, 1803–1876), правник, политичар, судија, министар правде, посланик на Угарском сабору, један од твораца Аустро-угарске нагодбе 1868. године, најпопуларнији политичар почетком 70-их година, проглашен за мудраца отаџбине.

³³ Гроф Ласло Телеки (Teleki László, 1811–1861), писац, политичар, члан Мађарске академије наука, противник споразума са бечким двором.

³⁴ *Az 1861-ik év ápril 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Pest 1861, 53–55; Тибор Пал, *Мађарска љолишчкa јавност и српско љишчање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад 2001, 14–18.

³⁵ Kónyi Manó (прир.), *Deák Ferenc beszédei*, III, Budapest 1903, 198.

³⁶ *Az 1861-ik év ápril 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Pest 1861, 101; Д. Микавица, *Српско љишчање*, 123.

времена. Либерални барон и изврсни познавалац народносног питања Јожеф Етвеш је са своје стране подржао Поповићев предлог, али је напоменуо да национално питање не може да се реши у адреси, већ је потребно да Сабор формира комисију ради израде народносног закона. Лајош Беницки³⁷ је истакао да је бечки двор крив за сукоб између Мађара и других народности, док је Винце Латиновић из Баје подржао Поповићев предлог. Посланик града Суботице Бодог Џорда³⁸ је у свом говору напоменуо да су Буњевци, односно Далмати, били једина народност у Угарској која је увек била уз Мађаре. На то је Ђерђ Маркош истакао да никада није било сукоба ни између Мађара и Русина. Адолф Сентивањи је изнео мишљење да гаранције за будућност народности у Угарској представља с једне стране сам устав а с друге „правичност, лојалност и предусретљивост” Мађара. На крају расправе Габор Казинци³⁹ је додао да у Сабору може да се представља нација само као целина без било каквих подела. После гласања предлози Поповића и Брановачког су одбачени.⁴⁰

На Етвешов предлог Угарски сабор је заиста формирао комисију од 27 чланова за народносно питање. Комисија је израдила предлог закона који је немађарском становништву гарантовао грађанска права и аутономију у погледу верских и просветних питања, али је такође истакао да сви становници Угарске чине једну јединствену и недељиву угарску нацију. Евентуална територијална аутономија, односно арондација жупанија по народносном принципу, није разматрана.⁴¹ У погледу националног питања расправа је вођена и у Великашком (Горњем) дому Угарског сабора. У свом говору 19. јуна барон Алајош Ваи је истакао да у Угарској живи једна нација која се састоји од различитих етничких елемената, пошто је појам националност повезао са територијално-политичком самоуправом. Слично је сматрао и гроф Лео Фештетих⁴², према чијим конзервативним принципима су у Хабзбуршкој монархији као нације постојали само Немци, Чеси, Пољаци и Мађари.⁴³ Када је владар одбио споразум са мађарском политичком елитом на основу принципа изнетих у Адреси, Сабор је распуштен 22. августа 1861. године. Пошто Сабор није успео да донесе ниједан законски члан, одложено је и решење националног питања. Ипак је постало јасно да мађарски политичари намеравају да се задрже на 48-ашким основама и у погледу споменутог проблема, односно да немађарском становништву гарантују грађанска права и црквено-школску аутономију. Пошто су Срби, Румуни и Словаци како 1848. тако и 1861. истакли жељу за засебном територијом у Угарској, сукоб

³⁷ Лајош Беницки (Beniczky Lajos, 1813–1868), пуковник, политичар, присталица Ласла Телекија.

³⁸ Бодог Џорда (Czorda Bódog, 1828–1904), правник, судија, пореклом из Суботице.

³⁹ Габор Казинци (Kazinczy Gábor, 1818–1864), адвокат, књижевник, преводилац, дописни члан Мађарске академије наука од 1858. године.

⁴⁰ *Az 1861-ik év ápril 2-án Pesten egybegyűlt országgyűlés képviselőházának naplója*, II, Pest 1861, 101; Д. Микавица, *Српско њишање*, 123.

⁴¹ Révész L., „Nationalitätenfrage und Wahlrecht in Ungarn 1848–1918”, 90; Д. Микавица, *Српско њишање*, 124–125.

⁴² Гроф Лео Фештетих од Толне (Festetics Leó, 1800–1884), директор Народног позоришта у Пешти, композитор.

⁴³ *Az 1861. év ápril 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés Főrendi házában naplója*, Pest 1861, 98–103; Д. Микавица, *Српско њишање*, 124.

између мађарских политичара и представника немађарских народа био је неизбежан.

Пошто је Сабор распуштен, Фрањо Јосиф је увео ванредну управу у Угарској. Упркос опозицији Мађара и Хрвата да прихвате преуређење Хабзбуршке монархије у централистичку парламентарну државу, аустријски министар унутрашњих послова Антон Шмерлинг је остао на власти све до јуна 1865. године. Како би ојачали своје позиције према Бечу, мађарским политичким првацима је била потребна подршка немађарских народа у Угарској, као и успешно решење државноправног положаја Хрватске и Славоније према Угарској. Још су у марту 1861. представници Кнежевине Србије Илија Гарашанин и Јован Ристић посредовали између угарских Срба и мађарске политичке елите. У разговорима са Деаком, Етвешом и Подманицким заговарали су арондирање угарских жупанија по националном принципу, што ни мађарским политичарима није било неприхватљиво. Стога је српска влада уочи Благовештенског сабора преко летка *Глас из Србије* угарским Србима препоручила слогу и споразум са Мађарима. Ипак, о територијалној аутономији или арондацији жупанија по националном принципу није било говора на Угарском сабору 1861. године. После распуштања Сабора са Деаком о будућности угарских Срба преговарао је изасланик српске владе Никола Крстић. Према његовом дневнику, Деак је прихватио образовање жупанија са српском управом у Бачкој и Банату, али без употребе назива Војводина. Етвеш и Антал Ченгери су били опрезнији те су предлагали арондацију срезова, односно окружја.⁴⁴ Према извештају италијанског конзула у Београду Скoваса од 12. фебруара 1863. Деак је прихватио могућност да Срби формирају територијалну самоуправу од срезова са српском већином.⁴⁵ Пошто су Шмерлингови покушаји реформе пропали, владар је у јуну 1865. вратио овлашћења Угарском намесничком већу и наложио сазивање Угарског сабора за децембар исте године. Од немађарских народности за посланике су изабрани Срби Стеван Брановачки у Новом Саду, Павле Трифунац у Башаиду (Торонталска жупанија), Александар Стојачковић⁴⁶ у Сомбору, Светозар Милутиновић у Товаришеву (Бач-бодрошка жупанија), Милош Димитријевић⁴⁷ у Кулпину (Бач-бодрошка жупанија), Ђорђе Стратимировић⁴⁸ у Великом Бечкерекy (Великокикиндски диштрикт), Јован Дамаскин у Новом Араду, Александар Николић у Пардању (Торонталска жупанија), Мило Манојловић у Вршцу (Тамишка жупанија), Петар Чарнојевић у Кикинди (Великокикиндски

⁴⁴ Војислав Ј. Вучковић, *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабзбуршке монархије 1859–1874*, Београд 1965, 46, 52; З. Ђере, „Прилог проучавању”, 64; Василије Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 272–273.

⁴⁵ Katus László, „Deák Ferenc és a nemzetiségi kérdés”, *Kisebbségkutatás-Minorities Studies and Reviews*, No. 3 (2003), 544.

⁴⁶ Александар Стојачковић (1822–1893), публициста, политичар, историчар, заговорник споразума између Срба и Мађара, противник Милетићеве политике.

⁴⁷ Милош Димитријевић (1824–1896), правник, политичар, посланик на Угарском сабору (1865–1869, 1872–1875, 1878–1881, 1881–1884, 1884–1887, 1887–1892), председник Матице српске, присталица Деакове а затим Тисине Слободоумне странке.

⁴⁸ Ђорђе Стратимировић (1822–1908), командант српских устаника у Угарској 1848. године, генерал-мајор аустријске војске, поверљиви агент бечког двора у Црног Гори, Епирy, Крфу, Србији и Италији.

диштрикт) и Светозар Милетић⁴⁹ у Старом Бечеју (Бач-бодрошка жупанија); од Румуна Јанош Балонири у Сасварошсеку, Шимон Балонири изабран 1867. у Себешу, Ендре Медан у Ремети (жупанија Фехер), Гергел Поп у Чехи (жупанија Солнок), Флоријан Варга у Светој Ани (Арадска жупанија), Ђорђе Ивачковић у Саски (Крашовска жупанија), Алајош Влад у Зорленцу, Ђорђе Јовановић у Богшању (Крашовска жупанија), Јанош Фаур у Оравици, Деметер Јоанеску у Печки (Арадска жупанија), Јожеф Ходошију у Браду (Зарандска жупанија), Сигмунд Поповић у Бутину (Арадска жупанија), Јанош Поповић Десеану у Радни (Арадска жупанија), Аурел Манију у Фагету, Антал Мочоњи⁵⁰ у Вилагошу (Арадска жупанија), Андраш Мочоњи⁵¹ у Лугошу (Крашовска жупанија), Александар Мочоњи⁵² у Тормаку (Тамишка жупанија), Ђерђ Мочоњи⁵³ у Моравици (Тамишка жупанија), Винце Бабеш у Саскабањи (Крашовска жупанија), Илеш Мацеларију 1867. на допунским изборима у Сердахелсеку (Сибињска жупанија), Лазар Петко, Александар Роману у Чеки (Бихарска жупанија), Сигмунд Поп, Сигмунд Борлеа у Нађхалмају (Зарандска жупанија) и Абрахам Тинку у Себешу. Поред Срба и Румуна за посланика је изабран и један Русин, Адолф Добрзански⁵⁴, у Маковици (жупанија Шарош), док су интересе Саса пред Сабором бранили Фридрих Бемшес (мандат освојио у Брашову), Карол Фабрицијус (посланик Шегешвара), као и Фридрих Ајтел.⁵⁵

Када је Угарски сабор започео са радом 11. децембра 1865. године, државноправни положај Угарске унутар Хабзбуршке монархије још увек није био решен. Деак, који је уживао подршку већине посланика, услове за нагодбу са бечким двором изнео је у свом познатом „ускршњем чланку” објављеном у *Пешћанском дневнику* (*Pesti Napló*) 16. априла 1865. Он је захтевао уставну владавину и независност Угарске, али је био вољан да на основу Прагматичке санкције⁵⁶ призна дипломатију и војску као заједничке послове

⁴⁹ Светозар Милетић (1826–1901), правник, градоначелник Новог Сада (1861–1862, 1867–1868), посланик на Угарском сабору (1865–1869, 1872–1875, 1875–1878, 1881–1883), вођа српске опозиције против владе Калмана Тисе, творац знаменитог Бечкеречког програма, ухапшен 5. јула 1876. године под оптужбом за велеиздају, казну је издржавао у затвор у Вацу до 1879. године.

⁵⁰ Антал Мочоњи (Anton Mocioni, 1816–1899), пореклом из племићке породице српског порекла (презивали су се Поповић), брат Андраша, Александра и Ђерђа Мочоњија, румунски политичар, противник владе Калмана Тисе.

⁵¹ Андраш Мочоњи (Andrei Mocioni, 1812–1880), подбележник Торонталске жупаније, 1859. године се оженио кћерком Петра Чарнојевића Лауром, члан Царевинског већа, предлагао је преуређење Аустријске монархије у федеративну државу на националном принципу, залагао се за прикључење Баната Ердељу, учествовао је у преговорима са Карловачком митрополијом приликом настанка Сибинске митрополије, издавао је политички лист *Albina* у Бечу.

⁵² Александар Мочоњи (Alexandru Mocioni, 1841–1909), писац, публициста, композитор.

⁵³ Ђерђ Мочоњи (Gheorghe Mocioni, 1823–1901).

⁵⁴ Адолф Добрзански (понегде Добрански, 1817–1901), русински политичар, писац и публициста, помагао је руским трупама приликом окупације Угарске 1849. године, за време Баховог апсолутизма именован је за великог жупана, 1882. је оптужен за велеиздају, сматран је за русофила.

⁵⁵ *Képviseelőházi irományok*, I, Pest 1865, 9–11.

⁵⁶ Прагматичку санкцију хабзбуршког владара Карла III Угарски сабор је прихватио 1722. године. По њеном слову угарски сталежи су се сагласили да земље угарске круне ступају у савез са наследним покрајинама, као и да Угарска и наследне покрајине имају истог владара све до изумирања хабзбуршке династије (по мушкој и женској линији).

Угарске и остатка Монархије. Бечки двор је одуговлачио са преговорима све до пораза Аустрије у рату против Пруске. Пошто су Деак и Андраши убедили Фрању Јосифа да су њихови захтеви и даље исти, владар је 17. фебруара 1867. именовao грофа Ђулу Андрашија за председника угарске владе.⁵⁷ Расправа о нагодбеном закону у Сабору је започета 20. марта и трајала је све до 29. маја. Посланици левице (Калман Тиса⁵⁸, Ласло Бесермењи⁵⁹, Јожеф Мадарас⁶⁰ и други) су истицали да установа делегација ограничава право Угарске у законодавству, надаље су одбијали учешће у аустријском државном дугу, а нису желели ни да се одрекну сопствене угарске војске. Мор Јокаи⁶¹ је сматрао да је опасно повезати судбину земље са Аустријом којој прете банкрот и сукоб између различитих нација у њој. Деакове присталице су упозоравале да је предлог нагодбе једини начин да се самосталност државе доведе у склад са интересима Монархије као целине. Етвеш је истицао да је Угарској загарантована унутрашња самоуправа, као и утицај у заједничким пословима. Он је јаку Аустрију сматрао за гарант мира у Европи и као фактор који је способан да заштити границе Угарске. Од посланика немађарских народа у расправи се једино истицао Ђорђе Јовановић који је стао на страну деаковаца.⁶² На крају је за већински предлог нагодбеног закона гласало 209 посланика, против 89, један посланик није гласао, а одсутних је било 83. Од посланика немађарских народа са „да” су гласали Стеван Брановачки, Јанош Баломири, Ђорђе Ивачковић, Ђорђе Јовановић, Светозар Милутиновић, Павле Трифунац и Алајош Влад, са „не” Мило Манојловић, Антал Мочоњи и Александар Николић, док остали нису присуствовали седници.⁶³ Убрзо је нагодбу прихватио и Великашки дом, те је 8. јуна Фрањo Јосиф крунисан за апостолског краља Угарске.

У току 1868. Сабор је разматрао и донео два веома важна закона за немађарске народе Угарске. Први по реду је био закон *О сиварима верних*

⁵⁷ Szabad György, „Az önkényuralom kora 1849–1867”, у: *Magyarország története*, VI-1, Budapest 1979, 755–768; Т. Пал, *Мађарска политичка јавност*, 19.

⁵⁸ Калман Тиса (Tisza Kálmán, 1830–1902), политичар, велепоседник, председник угарске владе (1875–1890), члан Мађарске академије наука. После самоубиства Ласла Телекија (1861) предводио је умерену опозицију против споразума са бечким двором. Свој програм политичког деловања против заједничких министарстава и делегација је издао 1868. године (Бихарске пунктације). Ипак, 1873. је прихватио Аустро-угарску нагодбу, што је довело до фузије умерене левице и Деакове странке. Пошто је Деак убрзо преминуо, Тиса је стао на чело нове Слободоумне странке. Био је председник угарске владе од 1875. до 1890, а Слободоумна странка под вођством његовог сина Иштвана владала је Угарском без прекида све до 1905. године.

⁵⁹ Ласло Бесермењи (Böszörményi László, 1823–1869), правник, учесник мађарске револуције 1848/49, присталица кошутовске крајње левице.

⁶⁰ Јожеф Мадарас (Madarász József, 1814–1915), правник, посланик на Угарском сабору (више мандата од 1848. до 1915. године), председник Доњег дома Сабора, један од вођа крајње левице.

⁶¹ Мор Јокаи (Jókai Mór, 1825–1904), учесник револуционарних догађаја 1848. године, романописац, члан Управног одбора Мађарске академије наука, посланик на Угарском сабору, присталица Калмана Тисе.

⁶² Greguss Ágost (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*, IV, Pest 1867, 3–217.

⁶³ Исио, 219–220.

ѣрко-исѣочне вероисѣовесѣи.⁶⁴ У њему је, с једне стране, уређена црквено-школска аутономија православних у Угарској, а, с друге стране, одређен је начин судског поступка у случају спора између српске и румунске православне митрополије. Наиме, владар Фрањо Јосиф је 1850/51. на захтев Румуна обећао стварање независне румунске митрополије, стога је било потребно да се две митрополије разграниче у просторном смислу, али и у погледу материјалних питања. Расправа у Доњем дому Угарског сабора поводом положаја православних верника је трајала од 6. до 9. маја. Први је говорио министар просвете и богочасти, барон Јожеф Етвеш. Он је образложио да је закон настао у жељи да се зајамчи слобода вероисповести, као и црквено-школска аутономија „грко-источним” верницима у Угарској, али и да се реши питање „одвајања” српске и румунске митрополије. Српски посланици у начелу су имали неколико замерки владином предлогу. Нису желели да се православна црква назива „грко-источном”, а противили су се и терминима „одцељење” и „одвајање” у погледу успостављања нове Сибинске румунске митрополије. Надаље, плашили су се да ће брз поступак у случају спора Срба и Румуна охрабрити Румуне да теже према имовини Карловачке митрополије. Први је бриге Срба у Сабору у погледу законског нацрта изнео Стеван Брановачки, који се највише задржао на предложеном судском поступку, односно предлогу да суди делегиран суд само са једним призивом. Затим је Павле Трифунац говорио о историји Карловачке митрополије, дуго се задржавајући на српским привилегијама.⁶⁵ О царским привилегијама је говорио и Ђорђе Стратимировић, али се осврнуо и на питање настанка румунске митрополије. Он је образложио став српских посланика да су Румуни у прошлости као појединци приступали Карловачкој митрополији како би се заштитили од притиска гркокатоличке (унијатске) цркве. Стратимировић је стога сматрао да се не може говорити о „одвајању” румунске митрополије, већ о њеном оснивању вољом владара. Посланик Александар Николић је изразио задовољство што се дати закон нашао пред Сабором и напоменуо да је бечки двор својом перфидном политиком у прошлости успевао да заведе српски народ, али да су у последњих осамнаест година и Срби прозрели такве намере. Николићев говор је очигледно имао за циљ да умири мађарске посланике, јер су Срби страховали да ће Мађари бити благонаклони према Румунима како би задовољили њихове симпатије поводом уније Угарске и Ердеља. Став српских посланика је на крају опште расправе енергично бранио и Милош Димитријевић. Он је наглашавао да ако се прихвати дедукција права православних из XX законског члана од 1848,⁶⁶ онда Сабор пориче дугу повесницу православне цркве у Угарској. Пошто од румунских посланика нико сем Бабеша није желео да се обрати Сабору, главна расправа

⁶⁴ Део српских посланика је сматрао да се закон о положају православних верника разматра пре народносног питања како би се завадили српски и румунски посланици. *Засијава* бр. 38 од 12. маја (стари календар) 1868. године.

⁶⁵ О српским привилегијама вид.: Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, III, Нови Сад 1990, 10; П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 307–308; Жарко Миладиновић, *Тумач ѿвласѣица, закона, уредаба и друѣих наређења срѣске народне црквене авѣиономије у Уѣарској, Хрвайској и Славонији*, Нови Сад 1897, 1–9.

⁶⁶ За XX законски члан од 1848. вид.: Ж. Миладиновић, *Тумач ѿвласѣица*, 85–86.

је убрзо завршена. Бабеш је истакао да су Румуни на простору Угарске присутни већ 1.700 година, као и да су имали свог митрополита и своју црквену аутономију још пре доласка Срба.⁶⁷ Специјална расправа је започета истог дана. Већ око наслова законског предлога сукобила су се различита виђења. Српски посланици, чији су став пред Сабор изнели Стеван Брановачки и Светозар Милетић, желели су да се њихова црква уместо „грко-источном” назове „источно-православном”. Иако се у име Саборског одбора посланик Игнац Качковић сложио да назив „грко-источни” или „грко-несједињени” не одговара суштини, како је стајало у XX законском члану од 1848. године, мађарски посланици (Пал Њари⁶⁸, Жигмонд Пап, Жекеф Секач⁶⁹, Карол Сас⁷⁰ и Шамуел Бониш⁷¹) су се противили називу „православан”, јер су сматрали да свака црква, односно верска заједница, себе сматра за правоверну и да није посао Сабора да о томе одлучује. Румунски посланик Аурел Манију је истакао да је за њега прихватљив и назив „грко-источни” а и „источно-православни”, стога није подржао али није ни одбио предлог Стевана Брановачког. Лајош Мочари, Лајош Шимоњи⁷² и Ласло Берзенцеи⁷³ су предложили да се употреби само термин „источна” црква, односно „источни” верници, док се Адолф Добрзански залагао за назив „православан”. Иштван Вучетић је истакао да израз „грко-источни” не обележава употребу грчког језика у литургији већ се назив односи на византијски обред. На крају је прихваћен владин предлог, те је стога наслов закона гласио *О сѣварима верних ѓрко-истѣочне вероисѣовесѣи*.⁷⁴ Сутрадан је разматран први параграф законског предлога према којем се српски национални сабор одржан 1865. у Карловцима накнадно узаконује, што је било потребно јер споменути српски сабор није узимао у обзир XX законски члан од 1848. године, те га је угарска влада сматрала противзаконитим. Таквој интерпретацији су се успротивили српски посланици. У њихово име су се Сабору обратили Стеван Брановачки, Александар Стојачковић и Светозар Милетић. Они су тврдили да влада није имала права 1848. да прописује устројство Српског сабора и

⁶⁷ Greguss Ágost (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képvisezőházának naplója*, VII, Pest 1867, 160–170.

⁶⁸ Пал Њари (Nyáry Pál, 1805–1871), поджупан жупаније Пешт–Пилиш–Шолт, посланик на Угарском сабору, изразио је алтернативни законски нацрт о Аустро-угарској нагодби са ширим овлашћењима за Угарску.

⁶⁹ Жекеф Секач (Székács József, 1809–1876), евангелистички суперинтендант, писац, члан Мађарске академије наука.

⁷⁰ Карол Сас (Szász Károly, 1829–1905), реформатски епископ, драмски писац, преводац, естет, члан Мађарске академије наука.

⁷¹ Шамуел Бониш (Bónis Sámuel, 1810–1879), правник, посланик на сталешким саборима (1839–1840, 1843–1844, 1847–1848) као посланик жупаније Сабољч, после пада револуције је осуђен на смрт, али је помилован.

⁷² Барон Лајош Шимоњи (Simonyi Lajos, 1824–1894), правник, учесник у револуцији 1848/49, посланик на Угарском сабору, присталица Калмана Тисе, министар привреде и трговине (1875–1876).

⁷³ Ласло Берзенцеи (Berzenczey László, 1820–1884), комесар револуционарне владе 1848/49, путописац, трагао је за прадедомовином Мађара на истоку Азије, борио се у османској војсци за време Кримског рата, он је први успео да пређе из Русије у Индију преко Карако-рума и Хималаја.

⁷⁴ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képvisezőházának naplója*, 171–175.

да подigne број посланика са 75 на 100, те да је Сабор 1865. одржан по старим обичајима на законит начин. Мађарски посланици су остали при мишљењу да је Српски сабор од 1865. био противзаконит, стога је Угарски сабор прихватио прву тачку владиног предлога.⁷⁵ Други, трећи и четврти параграф закона је разматрао „одвајање” румунске митрополије од српске митрополије. Српски посланици, пре свега Александар Стојачковић и Милош Димитријевић, истицали су да су Румуни као појединци прилазили српској Карловачкој митрополији како би избегли притисак Румуна гркокатолика. Желели су да се у закону реч „равноправан” замени страним изразом „кординиран”, јер иако су признавали правну равноправност између две митрополије, Срби су се плашили румунских материјалних захтева. С друге стране, Винце Бабеш је у име румунских посланика истицао да су Румуни на простору Угарске још од XIV века имали своју црквену организацију, а на опомену Стојачковића да су Румуни у средњем веку пришли католичкој цркви није желео да одговори. У погледу трећег параграфа, који је гарантовао православним верницима црквено-школску аутономију, српски и румунски посланици, као и Лајош Мочари и Адолф Добрзански, још једном су захтевали да се изостави дедукција из XX законског члана од 1848. године. Ипак, вољом већине Сабора прихваћен је владин предлог. Четврти параграф у којем се обезбеђује право верницима обе митрополије да сазивају своје верске саборе је прихваћен без расправе.⁷⁶ Претрес законског предлога је настављен сутрадан и Сабор је убрзо прихватио пети, шести и седми параграф. Пети параграф је одредио да се српски национални сабор сазове у што скорије време и да се састоји од 75 посланика, од којих 25 из свештеничког реда а 50 из грађанског, рачунајући и 25 посланика из Војне границе. Шести параграф је назначио привремено устројство румунског националног сабора у саставу од 90 посланика, од којих 30 из свештеничког реда а 60 из грађанског, укључујући и 10 посланика Војне границе. У седмом параграфу је предвиђено да оба национална сабора треба да израде своја трајна устројства. Затим се прешло на расправу о осмом параграфу који је требало да предвиди начин решавања спорова између две митрополије. Влада је предлагала да у таквим случајевима треба да суди један делегирани суд, ограничен само једним призивом на септемвират. У име Средишњег одбора Сабора Игнац Качковић је поднео исправку према којој би судио изабрани суд у којем би свака страна бирала по два члана, који би затим изабрали председника; такође је предвиђен један призив на септемвират. Српски посланици, у чије име су говорили Стеван Брановачки, Мило Манојловић, Александар Стојачковић и Милош Димитријевић, захтевали су да у случају спора суде редовни судови по уобичајеном поступку и да се против пресуде могу употребити сва правна средства предвиђена грађанским парничким поступком. Они су се залагали за најспорији могући поступак у страху од румунског насртања на имовину Карловачке митрополије. С друге стране, Румуни у Сабору (Алајош Влад, Аурел Манију и Винце Бабеш) су желели да прихвате владин предлог, односно предлог Средишњег одбора

⁷⁵ *Исјо*, 177–181.

⁷⁶ *Исјо*, 181–196.

Сабора. У расправу се умешао и Ференц Деак, који се у вези са датим питањем посаветовао и са српским патријархом Самуилом Маширевићем⁷⁷. Деак је предложио да у случају спора између две православне митрополије треба да суди редован суд делегиран од стране владара, са могућношћу призива на апелату у два наврата. Угарски сабор је упркос противљењу румунских посланика прихватио Деаког предлог, који је умногоме помогао Србима у Угарској да сачувају своја црквена добра. Деаковом предлогу од српских посланика се једино противио Светозар Милетић.⁷⁸ Наредног дана је јегарски посланик Лајош Хорват предложио да се у закон унесе параграф о грчким црквеним општинама како би се и њима обезбедила самостална управа сопственим црквеним и школским пословима, руковање црквеним добрима и закладама, као и употреба сопственог обредног језика. Споменути параграф је био мотивисан тужбом брашовске грчке православне црквене општине против румунских црквених власти. Ствар Грка пред Сабором су подржали поред Лајоша Хорвата и посланици Лајош Ваднаи⁷⁹, Карољ Керкапољ⁸⁰, Пал Шомшић⁸¹ а у току расправе и Александар Стојачковић, те је наведени параграф Сабор једногласно прихватио. У њему је споменуто и да су грчке црквене општине у прошлости уживале широку самоуправу, што је за српске посланике била посебна сатисфакција, јер су Румуни пред Сабором тврдили да су Срби кроз историју потискивали Грке. На крају је прихваћен и последњи параграф владиног предлога, према којем су стављене ван снаге све одредбе XX законског члана од 1848. године. Тако је 9. маја 1868. у Доњем дому Угарског сабора донет закон *О стварима верних ђрко-источне вероисповести*.⁸² Расправа у Великашком дому је започета 16. маја. Том приликом Сабору су се обратили српски патријарх Маширевић и румунски митрополит Шагуна. Захвалили су влади на законском предлогу, а Маширевић је истакао потребу да се израз „грко-источни” замени за „источно-православни”.⁸³ Слично мишљење је изнео и епископ Нако. Бачки велики жупан и истакнути правник Никола Михајловић је предложио да у случају спора између две православне митрополије суде редовни судови по уобичајеном грађанском поступку, али је његов предлог одбијен. Стога је Великашки дом Угарског сабора закон прихватио још истог дана у неизмењеном облику.⁸⁴

⁷⁷ Самуило (Сава) Маширевић (1804–1870), темишварски епископ (1853–1864), карловачки митрополит и српски патријарх (1864–1870).

⁷⁸ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*, 197–220.

⁷⁹ Лајош Ваднаи (Vadnay Lajos, 1804–1888), судија, посланик града Мишколца на Угарском сабору (1861, 1865–1869).

⁸⁰ Карољ Керкапољ (Kerkápoly Károly, 1824–1891), доктор правних наука, универзитетски професор, министар финансија (1870–1873), дописни члан Мађарске академије наука.

⁸¹ Пал Шомшић (Somssich Pál, 1811–1888), потпредседник (од 1861) а затим и председник Доњег дома Угарског сабора (од 1869), противник Калмана Тисе, присталица Алберта Апоњија.

⁸² Greguss Á. (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*, 220–237.

⁸³ Greguss Á. (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Főrendi házáának naplója*, Pest 1869, 351–353.

⁸⁴ *Исѣо*, 354–358; за текст закона погледати: Ж. Миладиновић, *Тумач ѿвласѣица*, 95–99.

Споменути закон је православним верницима у Угарској обезбедио црквено-школску аутономију и у том погледу био је знатно повољнији од закона из 1848. године, јер је уређење саборског устројства препуштено самом Црквено-народном сабору. Најважнији циљ српских посланика на Угарском сабору је био да се измени осми параграф како би суђење у случају спора Срба и Румуна око имовине Карловачке митрополије текло што спорије, у чему су и успели. Тако је заштићена имовина српске цркве од претераних захтева Румуна. Иако су се стекли повољни услови да се уреди српска црквено-школска аутономија у Угарској, до тога није дошло све до слома Монархије 1918. године, пре свега због неслоге Срба.

Још је 1861. у Угарском сабору формирана комисија за израду закона о положају немађарских народа. Пошто је Сабор 1861. распуштен, посао је настављен 26. априла 1866. године, када је формиран Народносни пододбор, а затим и Народносни одбор. Њега су чинили 30 мађарских и 10 немађарских посланика, док је председник прво био Пал Њари, а од 1867. Пал Шомшић.⁸⁵ Иако је формиран Народносни одбор, заправо је израдом законског предлога руководио министар просвете и богочасти барон Јожеф Етвеш. Средишњи одбор Угарског сабора је 12. новембра 1868. прихватио Етвешов законски предлог за основу расправе. Споменути нацрт је предвиђао правну једнакост за све грађане Угарске, а за немађарске народности је предвиђао слободну употребу сопственог језика у црквеним општинама, школама, градским и жупанијским самоуправама, општинским судовима и удружењима. Сличан законски предлог је Сабору поднео и Ференц Деак. Његов предлог од Етвешовог се разликовао донекле у структури, као и у томе да је у уводном делу истакнуто да сви грађани Угарске чине једну и недељиву угарску (мађарску) политичку нацију.⁸⁶ Поред Етвешовог и Деаковог предлога, немађарски посланици су 25. јуна 1867. предали Угарском сабору, односно његовој народносној комисији, сопствени законски нацрт⁸⁷, који су потписали седам српских, шеснаест румунских и један русински посланик. Њихов предлог је као равноправне нације у Угарској истакао Мађаре, Румуне, Србе, Словаке, Русине и Немце, којима је потребно да се обезбеди не само слободна употреба језика већ и да се жупаније арондирају по националном принципу како би свака нација имала своју сопствену област. Такође је захтевана сразмерна репрезентација свих нација у Угарском сабору, влади и другим органима власти.⁸⁸ Засебан предлог о положају русинског народа у Угарској

⁸⁵ Kemény G. Gábor (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, Budapest 1952, 16–17; З. Ђере, „Прилог проучавању”, 64–67; Д. Микавица, *Српско њишање*, 148.

⁸⁶ Kemény G. G. (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I, 27–28, 49–52, 106–111, 125–129.

⁸⁷ Предлог народносног закона у име немађарских посланика Сабору је поднео Александар Мочоњи 12. новембра 1868. године, споменути нацрт назива се и предлогом мањине Народносног одбора, јер су га српски и румунски посланици и тамо поднели (25. јуна 1867), али је мађарска већина одбила да га прихвати. За текст законског нацрта у целини погледати прилог.

⁸⁸ Kemény G. G. (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I, 5–9; М. Димитријевић, *Усйомене*, 137–138; З. Ђере, „Прилог проучавању”, 66; Д. Микавица, *Српско њишање*, 145–147.

написан од стране протопрезвитера Буковског Сабору је предао Адолф Добрзански.⁸⁹ Свој поглед на народносно питање словачки политичари су изнели у листу *Pešt'budinske Vedomosti*, јер иако је 1865. било више од педесет словачких посланичких кандидата, ниједан није прошао изборе. Они су опоменули мађарску владајућу елиту да су 50-их и 60-их година позивали народности на заједничку борбу против Беча, а заузврат обећавали повољно решење њиховог положаја у Угарској. Словаци су захтевали да се изврше закључци Словачког сабора у Турчанском Св. Мартину од 1861. у погледу словачке самоуправне области. Напомињали су да национално питање не може да се реши само гаранцијом слободне употребе језика немађарског становништва.⁹⁰ Слично мишљење је формулисано и у молби двадесет једне словачке општине Сепешке жупаније коју је Сабору предао посланик Адолф Добрзански у фебруару 1868. године. Захтевано је арондирање жупанија по националном принципу, као и свом броју сразмерно представљање немађарских нација на највишим положајима у Угарској.⁹¹ Ердељски Саси су такође са своје скупштине одржане 4. марта 1868. у Великом Сибину захтевали територијалну аутономију у Ердељу.⁹²

Главна расправа о народносном закону у Угарском сабору је трајала од 24. до 28. новембра. Знало се да се мишљење владе и представника немађарских народа умногоме разликује, јер су мађарски посланици били махом против територијалне аутономије немађара. Једино је мађарска крајња левица предвођена Лајошем Мочаријем и Виргилом Силађијем⁹³ имала толерантнији став према жељама осталих нација у Угарској. У свом чланку у *Мађарским новинама (Magyar Ujság)* Силађи је упозоравао на то да су захтеви немађарских народности Угарске последица мађарског притиска и неспособности владе. Иако се Сабору у току главне расправе обратило више од тридесет посланика, главна реч је вођена „за” и „против” предлога Мочоњија и његових истомишљеника. На једној страни се нашло 24 посланика немађарских народа, а на другој остатак Угарског сабора. Законски нацрт српских и румунских посланика најенергичније су бранили Александар Мочоњи, Милош Димитријевић, Светозар Милетић, Адолф Добрзански и Винце Бабеш, док су темељну критику на споменути предлог, односно своје мишљење о националном питању са мађарског гледишта, изнели пештански посланик и идејни творац Аустро-угарске нагодбе Ференц Деак, министар просвете и богочасти барон Јожеф Етвеш, Ђерђ Бартал⁹⁴ и вођа умерене левице Калман Тиса. Остали посланици су се сложили са једном или другом страном. Први је 24. новембра Мочоњи Сабору представио законски предлог немађарских посланика. На почетку своје беседе изнео је жељу да се питање националности у Угарској реши на праведан начин са уважавањем мишљења немађара, а не силом, односно простом одлуком већине. Затим је разматрао

⁸⁹ Kemény G. G. (прир.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, I, 40–45.

⁹⁰ *Исџо*, 24–26.

⁹¹ *Исџо*, 75–77.

⁹² *Исџо*, 77–80.

⁹³ Виргил Силађи (Szilágyi Virgil, 1824–1892), публициста, политичар.

⁹⁴ Ђерђ Бартал (Bartal György, 1820–1875), поджупан жупаније Толна, председник Угарског намесничког већа (1865–1867), министар пољопривреде, привреде и трговине (1874–1875).

генезу националног питања. Нацију је дефинисао као збир људи истог порекла, језика и прошлости, који живе на једном географском простору, док су до буђења националне свести, према Мочоњију, довели напредак у култури, идеја слободе и једнакости, као и владавина демократије. Стога је румунски посланик закључио да у сталешко време није било националног питања, што доказује и чињеница да се латински у угарској држави задржао у употреби скоро хиљаду година. Као крајности у националној идеји с једне стране је истакао жељу једне нације да влада над другима, а с друге тежњу ка самоизолацији. После уводног дела свог говора Мочоњи је почео на конкретан начин да разматра национално питање у Угарској. Истакао је да је могуће тврдити да постоји само једна политичка нација, како се то чини у Деаковом законском предлогу, али то не пориче чињеницу да постоји више генетичких нација, које теже колективним правима. У вези са Етвешовим, односно Деаковим, предлогом замерио је и на намери да се употреба језика немађарских народа веже искључиво за ниже нивое управе (општине), судства и школства, чиме се пориче правна једнакост становништва Угарске, јер се вршење виших управних и судских звања везује за познавање мађарског језика. Мочоњи је напоменуо да не пориче потребу за једним државним језиком, као што се то види и из четвртог параграфа законског предлога немађарских посланика, где је дефинисано да се највиши управни, судски и законодавни органи служе језиком најбројнијег народа у Угарској. Потом је изнео мишљење да је једина гаранција за опстанак свих нација у Угарској ако свака од њих добије своју националну територију. Напоменуо је да се споменутим предлогом не руши интегритет Угарске, јер и даље остају јединствена управа и законодавство. Националне територије, односно по националној основи арондиране жупаније, јесу нужност, истицао је Мочоњи, како би свака нација могла слободно да користи свој језик. Предлог Етвеша односно Деака да у свакој жупанији може да буде до шест деловодних језика Мочоњи је оценио као непрактичан. На крају свог говора румунски посланик је закључио да је у предлогу немађарских посланика постигнут компромис између идеје о јединству државе и између захтева немађарских нација Угарске.⁹⁵ На Мочоњијеве речи се надовезао Милош Димитријевић, који је на следећи начин сумирао смернице решења националног питања у Угарској: „1. Да се безусловно очува Угарска у својој територијалној целини, која се не може а и не сме крњити. 2. Самостална Угарска захтева да има своје законодавно тело, своју централну владу и свој земаљски језик. Према томе, пошто су закони, који већ постоје, кардинални закони Угарске, о њима не може бити питања. 3. Свеколики народи у Угарској, као: Мађари, Срби, Романи, Словаци, Рушњаци и Немци проглашавају се за равноправне народе, и да би могли развијати своју народност, равноправност њихова у муниципијама, општинама и пред судовима ујемчује се законом.” Првим двама тачкама Димитријевић је покушао да умири мађарске посланике у погледу територијалне целовитости Угарске, као и поводом питања Аустро-угарске нагодбе, коју је признао за основни закон земље. Надаље, Димитријевић је

⁹⁵ Greguss Ágost (прип.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*, XI, Pest 1868, 9–16.

указао на чињеницу да се надао да ће Сабору да представи компромисно решење између владиног предлога и законског нацрта Мочоњија, који је и сам подржао, али се то показало као немогуће, јер је Народносни одбор Сабора национално питање деградирао искључиво на проблематику употребе различитих језика. На крају је српски посланик подвукао чињеницу да одбор није извршио обећања изнета у Саборској адреси 1861. и 1866. године, јер Етвешов, односно Деаков, предлог не гарантује опстанак немађарских нација. Потом је још додао да су сталешки закони Угарске признавали постојање различитих нација у Угарској.⁹⁶ Историјска разматрања је наставио 25. новембра русински посланик Адолф Добрзански. Он је подуже говорио о чињеници да су Румуни, Словаци и Русини на простору Угарске живели и пре доласка Мађара, а није заборавио ни да напомене заслуге Срба у борби против Турака. Надаље је истакао да је стари феудални устав Угарске, заснован на Вербеџијевом Трипартиту, признавао да у земљи живи шест нација. Такође је говорио о томе да за Угарску установа националних самоуправних области није страна, јер су такву аутономију у прошлости уживали ердељски Саси, Јаси, Кумани, као и Русини. Добрзански је захтевао да Сабор донесе такав народносни закон, који ће обезбедити несметани развој свих нација, а предуслов за то је да се шест историјских нација у Угарској признају за равноправне; уосталом, прихватао је и могућност да се као носилац политичких права у закону одреди јединствен народ Угарске.⁹⁷ Надаље је истакао да је главна разлика између Деаковог или Етвешовог нацрта и предлога немађарских посланика у томе да ни Деак ни Етвеш нису вољни да признају да у Угарској поред Мађара живе и друге нације.⁹⁸ Своје мишљење о националном проблему у Угарској Сабору је представио и Светозар Милетић, који је владин предлог у *Засјави* већ увелико жигосао као сатиру о равноправности народности.⁹⁹ Том приликом он је истакао да је управо Етвеш пре три године говорио да је народносно питање од огромног значаја за Угарску, те је стога упозорио Сабор да приликом доношења закона не сме да поступи брзоплето. Напоменуо је да немађарски народи не желе само да им се обезбеди несметан културни развитак, већ и да желе да им се призна постојање као политичких нација унутар Угарске. Најлакши пут за то је да се Угарска претвори у федералну државу у којој би свака нација имала своју област.¹⁰⁰ Додао је да ни Мађари у току Баховог апсолутизма и Шмерлинговог провизоријума нису дозволили да их утопе у Аустријанце, а у погледу примедби да у једној држави постоји само једна политичка нација, Милетић

⁹⁶ *Исјо*, 20–23; М. Димитријевић, *Успомене*, 130–135.

⁹⁷ Д. Микавица, *Српско њишање*, 148.

⁹⁸ Greguss Agost (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, Pest 1868, 44–53.

⁹⁹ В. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 289–290.

¹⁰⁰ Према Милетићу, национално мешовите жупаније су биле: Бачка, Берешка, Бихарска, Гемерска, Хонтска, Красна, Мармарошка, Ноградска, Њитранска, Пожунска, Шарошка, Сатмарска, Средњи Солнок, Тамишка, Торонталска, Угочка, Унг, Земплинска, Абауј и Бикешка; за мађарске жупаније је сматрао: Арадску, Барањску, Боршодску, Чанадску, Чонградску, Острогонску, Старобеоградску, Ђурску, Хајдучке дистрикте, Хевешку, Спољни Солнок, Јас-Куншаг, Комарон, Пешту, Шомођ, Шопрон, Сабољч, Толну, Ваш, Веспримску и Залу; за румунске: Арадску, Крашовску и Зарандску, а за немачку Мошоњску и сепешке вароши. *Засјава* бр. 83 од 17. октобра (с. к.) 1868. године.

је напоменуо да ни Мађари не сматрају да у Хрватској постоји само мађарска или хрватска политичка нација, већ признају исти положај за оба споменута народа. Надаље, Милетић је тврдио да би се избегли проблеми и потешкоће око употребе више језика у администрацији и судству ако би се Угарска федерализовала по примеру Швајцарске или Белгије, јер би свака жупанија имала свој деловодни језик, док би се највиши органи државе и даље служили мађарским. Позвао је Мађаре да се одрекну покушаја да владају над другим народима и напоменуо да су управо постојање националних области и владавина права гаранција да ниједна нација у Угарској неће тежити отцепљењу. На крају свог говора Милетић је истакао да би ако угарски Срби морају да се утопе у други народ, најлогичније било да се утопе у неку од већих нација која има велику историјску улогу.¹⁰¹ На крају главне расправе Сабору су се још обратили Винце Бабеш и Александар Стојачковић. Бабеш је напоменуо да су управо Мађари показали другим нацијама у Угарској како треба да се бори за своју националност. Захтевао је да се призна постојање румунске нације у Угарској и питао Сабор зашто би румунски војници проливали крв за мађарску нацију. Тврдио је да би без законског ослонаца немађарске нације биле предане на милост и немилост већинског народа, упоредивши Етвешову концепцију слободне трке народности са двобојем војника и ненаоружаног дечака, што је изазвало бурну реакцију мађарских посланика. Потом је прешао на проблематику арондације жупанија по националном принципу. Бабеш је подвукао да нове жупаније не би имале више надлежности од већ постојећих, него би биле само практичније, јер би једна нација чинила већину у жупанији те би питање употребе различитих језика било скинуто са дневног реда. Територијални интегритет Угарске би био очуван, јер националне територије не би имале законодавну власт, а земаљска влада би и даље могла да надгледа рад управних органа жупанија. На крају своје беседе Бабеш је опоменуо Сабор да Угарска не би смела да стане у ред држава где се национално питање решава силом. Стојачковић више није покушавао да убеди мађарске посланике да прихвате предлог немађарских заступника, већ је доказивао да Етвешов и Деаков законски нацрт иде у правцу да лиши народности и оних права која су раније уживале. Истакао је да су градске муниципције са српском већином до тада као деловодни језик користиле искључиво српски језик, као и да је исти случај са колективним телима Карловачке митрополије.¹⁰² Једини српски посланик који није подржао Мочоњијев предлог пред Сабором је био Александар Николић. Он је у свом говору изнео мишљење да се различитим законским предлозима покушава решити национално питање са дијаметрално супротстављених позиција. Док једни желе да ограниче и саму употребу језика немађарских народа, други теже заокруживању жупанија по националном принципу. Са своје стране се сложио са посланицима који тврде да је арондација жупанија увод у разбијање Угарске, стога је одбио да подржи било који од понуђених законских предлога.¹⁰³ Сличан став су изнели и саски посланици Фридрих Бемшец, Карол

¹⁰¹ Greguss Á. (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, 75–88.

¹⁰² *Исџо*, 113–119.

¹⁰³ *Исџо*, 36–37.

Фабрицијус и Фридрих Ајтел. Захтевали су да се већ постојећа територијална аутономија Саса одржи и после уније Угарске и Ердеља, али су порицали исто право за друге нације у Угарској. Своје мишљење су правдали разликом у националном саставу Ердеља и Угарске.¹⁰⁴

Од мађарских посланика Сабору се први обратио Ференц Деак. Он је представио свој законски предлог, јер се није слагао са структуром текста нацрта народносног одбора, а сматрао је и за потребно да се у већој мери нагласи мађарски национални карактер Угарске. Своје гледиште је укратко изнео на следећи начин: „једноставно тврдим да је моје гледиште о датом (националном – примедба К. Ј.) питању да у Угарској постоји само једна политичка нација: једина, недељива мађарска нација, којој припадају сви грађани отаџбине као равноправни чланови без обзира на њихову народносну припадност... њихова равноправност треба засебно да се обезбеди само у погледу употребе различитих језика и то само до оне мере до које дозвољава интегритет домовине, могућности управе, целисходност, као и потреба при изрицању правде”.¹⁰⁵ Види се да је Деак национално питање желео да деградира само на проблематику употребе различитих језика, док о другим гаранцијама за развој немађарских народа у Угарској није желео ни да чује. Његов законски предлог, слично Етвешовом, и употребу мањинских језика желео је да потисне на ниже нивое управе и судства, док је другде обезбедио супрематију мађарског језика. Начелно Деак и Етвеш су тврдили да је потребно да се створе законски оквири за „слободну конкуренцију” различитих нација у којој ће опстанак и развој сваке заједнице зависити искључиво од ње саме.¹⁰⁶ Етвеш је још истакао да Мочоњијев нацрт не дефинише критеријум на основу којег ће се одређивати национална припадност појединаца приликом арондације жупанија. Такође је напоменуо могућност промене националног састава појединих жупанија, стога је подвукао да би било потребно у том случају да се границе самоуправа мењају у одређеним временским периодима. Надаље је тврдио да немачки народ живи у великом броју у Угарској, а ипак, осим у појединим местима у Ердељу, нигде не наставља већу област. Такође је додао да није могуће да се Угарска пореди са Швајцарском, јер су се тамо различите нације стопиле у једну целину пре неколико векова.¹⁰⁷ Сличног мишљења је био и Ђерђ Бартал, који је упозорио на горка искуства федеративних држава као што су Белгија, Швајцарска, Немачка и Сједињене Америчке Државе. Подвукао је да Мочоњијев предлог сматра упереним против јединства Угарске и упозорио је немађарске народе да не теже изван Угарске.¹⁰⁸ Вођа умерене опозиције Калман Тиса је говорио у нешто помирљивијем тону. Он је истакао да мађарски језик треба да ужива првенство, јер су Мађари најбројнији народ у Угарској, али да треба да се омогући и употреба других језика. На примедбе немађарских посланика да

¹⁰⁴ *Исџо*, 34–36, 40–41, 41–48.

¹⁰⁵ *Исџо*, 6.

¹⁰⁶ Д. Микавица, *Српско њишање*, 148–149.

¹⁰⁷ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, 30–36; Д. Микавица, *Српско њишање*, 148.

¹⁰⁸ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, 16–20; Д. Микавица, *Српско њишање*, 149.

Мађари желе да владају над другим народима, Тиса је изјавио да не види такве тежње, јер је Угарска држава спремна да обезбеди свима образовање на свом језику све до највиших училишта. На напомену да је потребно народности признати за нације како би им се гарантовао несметан културни развитак, Тиса је приметио да је просвета више раширена међу Румунима у Угарској него међу онима у Румунији, који тамо чине политичку нацију.¹⁰⁹ Део мађарских посланика је сматрао да Мочоњијев предлог не треба ни да се разматра, јер не представља мишљење немађарских нација већ само став политичких агитатора који су до мандата дошли разним махинацијама. Тако је Вилмош Дапши истакао да су управо Словаци из Гемерске жупаније 1861. одбили да прихвате предлог Словачког сабора из Турчанског Св. Мартина у погледу арондација жупанија по националном принципу. Бодог Џорда из Суботице је напоменуо Сабору да Буњевци који већ вековима живе у Угарској никада нису тражили било какве додатне гаранције за опстанак своје нације.¹¹⁰ Пал Мадочањи је упитао српске посланике зашто на свом (Благовештенском) сабору 1861. нису израдили такве законе који би гарантовали права различитих нација у замишљеној Српској Војводини.¹¹¹ Ретко који мађарски посланик је смео да предложи за решење националног питања било шта више од употребе различитих језика; једино је Јакоб Ранихер из Великог Сибина захтевао да се муниципијама да шири самоуправа.¹¹² На крају, приликом гласања 28. новембра, за законски предлог који је у име двадесет и четири немађарска посланика поднео Мочоњи определило се 24 особе, против 267, одсутних је било 113, док председник није гласао. Стога је Сабор за основу специјалне расправе прихватио Деаков нацрт закона *О равнојравносии народносии*¹¹³. Специјална расправа је трајала само једну седницу (29. новембар), јер је већина српских и румунских посланика одбила да учествује у њој. Деаков законски предлог је усвојен у представничком дому 1. децембра 1868. без измена. Великашки дом Сабора је закон разматрао и прихватио 4. децембра. Први је своје мишљење о њему изнео примас Угарске Јанош Шимор¹¹⁴. Према Шимору, такав закон је непотребан, јер се с једне стране превласт мађарског језика у Угарској подразумева, а с друге стране употребу језика немађарских народа одређују практичне околности. Напоменуо је да од када је појам нације скопчан не само са племством већ и са народом у целини, једино је мађарски био позван да замени латински у управи, судству и законодавству. Што се немађарских народа у Угарској тиче, Шимор је сматрао да су они и до тада уживали права која им предложени закон гарантује. Затим се великашима обратио српски патријарх Самуило Маширевић, који је са жаљењем констатовао да споменути законски предлог заправо само ограничава употребу језика немађарских нација посеб-

¹⁰⁹ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, 119–120; Д. Микавица, *Српско ишћање*, 149.

¹¹⁰ Greguss Á., *Az 1865-dik évi december 10-dikére*, XI, 74–75, 120–121.

¹¹¹ *Исџо*, 108.

¹¹² *Исџо*, 101–102.

¹¹³ *Исџо*, 169–170.

¹¹⁴ Јанош Шимор (Simor János, 1813–1891), саветник министра просвете за време Баховог апсолутизма, ђерски бискуп, острогонски надбискуп, примас Угарске, кардинал.

но у погледу црквених послова. Надаље је Јосиф Поп Силађи¹¹⁵, румунски гркокатолички епископ, истакао да је Угарска домовина Мађара од које не могу да се стварају Румуније, Славије или Германије, али је пожељно да се уреди права немађарских народа, што је датим законом и постигнуто. Гроф Ђула Сапари¹¹⁶, барон Ласло Венкхајм¹¹⁷, велики жупан Ласло Сеђењи и велики жупан Јожеф Томчањи су напоменули да су постојала веома различита гледишта у погледу националног питања и да је Деаков предлог максимум који је могуће обезбедити немађарским народима а да се не угрози интегритет Угарске. Стога је Великашки дом Деаков нацрт закона прихватио без измена и он је после владареве санкције проглашен за XLIV законски члан од 1868. године.¹¹⁸ Њиме је обезбеђена супрематија мађарског језика у државној управи, јер је на вишим нивоима загарантована искључива употреба мађарског језика (параграфи 1–2), док је у градским и жупанијским муниципалијама, као и у општинама дозвољена употреба и других језика, али само упоредо са мађарским (параграфи 3–6, 20–25). Сличан поступак је предвиђен и у општинским и окружним судовима (параграфи 7–13). Црквеним општинама и другим црквеним властима је дозвољен слободан избор деловодног језика, са оградом да сви записници морају бити преведени на мађарски (параграфи 14–16). У погледу школства, немађарским становницима су обећане основне школе на њиховом језику, као и гимназије и факултети са катедром за језик и књижевност датог народа (параграфи 17–19). Надаље, дозвољени су свим држављанима, без разлике спрам народности, могућност удруживања у привредне и културне сврхе и стицање чиновничких звања (параграфи 26–27). У последњем параграфу је наведено да се споменути закон не односи на Хрватску и Славонију, а посланицима из Троједне краљевине је обезбеђена могућност употребе сопственог матерњег језика на Угарском сабору.¹¹⁹

Већ почетком 60-их година је било јасно да су ставови немађарских политичара и мађарске елите о народносном питању у Угарској веома удаљени. Ипак, водећи мађарски политичари нису одбијали да преговарају са представницима других нација све док није дошло до аустроугарског поравнања. После тога својом већином у Сабору могли су без проблема да се изјасне против максималног захтева српских, румунских и русинских посланика, који је подразумевао засебне жупаније за сваку нацију, грб и скупштину. Деаковци су били спремни да још додатно ограниче употребу немађарских језика у администрацији, судству и просвети, док су посланици левице же-

¹¹⁵ Јосиф Поп Силађи (Iosif Pop Silaghi, 1813–1873), доктор теологије, великоварадински гркокатолички епископ.

¹¹⁶ Гроф Ђула Сапари од Сапара, Мурске Суботе и Сечисигета (Szapáry Gyula, 1832–1905), велики жупан жупаније Хевеш и Спољни Солнок, саветник у Министарству унутрашњих послова, државни секретар у Министарству за саобраћај (1870), министар унутрашњих послова (1873–1875), министар финансија (1878–1887), председник владе (1890–1892).

¹¹⁷ Барон Ласло Венкхајм (Wenckheim László, 1814–1879), велепоседник, брат председника владе Беле Венкхајма.

¹¹⁸ Greguss Ágost (прир.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Főrendi házának naplója*, Pest 1869, 585–593.

¹¹⁹ Márkus Dezső (прир.), *Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvények, Budapest 1896, 490–494; за превод закона вид.: З. Ђере, „Прилог проучавању”, 69–76.*

лели да кодификују постојеће стање. После узаконења Деаковог нацрта, немађарским посланицима је преостало да размисле на којој основи убудуће да делују у политичком животу Угарске. Део њих је и даље био спреман да сарађује са владом у нади да ће се захтеви осталих нација поштовати барем у погледу црквених, културних и просветних питања. Остали су сматрали да је даља сарадња са мађарским владајућим круговима немогућа, те су се определили за државноправну опозицију, која је подразумевала одбијање Нагодбе из 1867. године, као и борбу за нов закон о народностима. Положај мађарске владајуће елите се 1868. знатно поправио, јер је решен државноправни положај Хрватске и Славоније унутар земаља круне Св. Стефана, а спроведена је и унија Угарске и Ердеља. Код представника немађарских народа јачање Мађара је изазивало страх, јер су се плашили да ни црквено-школска аутономија неће бити поштована, као и да ће се тежити ка укидању жупанијске и градске самоуправе. Да теза о једној политичкој нацији унутар Угарске није само празна фраза, потврдила је и буџетска расправа у новембру 1868. године. На седници Сабора 14. новембра мађарска већина је одбила предлог српског посланика Милоша Димитријевића да поред Мађарског народног позоришта и Српско народно позориште добије државну субвенцију, уз образложење да влада треба да помаже само национална културна друштва, а сва таква у Угарској су мађарска.¹²⁰ Време је показало да је стабилизацијом дуалистичке државе 70-их година положај немађарских народа постао још тежи. Влада Калмана Тисе (1875–1890) је знатно сузила градску и жупанијску самоуправу, а спречавала је и мимо закона употребу језика немађарских нација у судству и администрацији. Надаље, власти су се мешале и у чисто културна и црквена питања, јер се сматрало да и културна удружења могу да представљају опасност за угарску државу. Због тога је, поред осталог, укинута Матица словачка, док је пештанска влада тежила и да седиште Матице српске врати у Будимпешту.¹²¹

¹²⁰ Greguss Ágost (прип.), *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*, X, Pest 1868, 312–316; М. Димитријевић, *Успомене*, 97–98.

¹²¹ Szász Zoltán, „A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka”, у: *Magyarország története*, VI-2, Budapest 1987, 1237–1244; З. Ђеџе, „Прилог проучавању”, 75–76; Д. Микавица, *Српско питање*, 171.

ПРИЛОГ

Законски предлог поводом уређења и обезбеђења земаљских нација и њихових језика у Угарској¹²²

§ 1

У Угарској се следеће историјске земаљске нације, као што су Мађари, Румуни, Срби, Словаци, Русини и Немци, признају за равноправне нације; њихова национална и језичка равноправност се гарантује уставом уз поштовање принципа територијалног и политичког интегритета државе.

Свака нација има право да користи своју националну заставу, као свој спољашњи симбол, приликом политичких догађаја, као и на зградама јавне намене упоредо са заставом земаља угарске круне.

§ 2

Ради репрезентације појединих нација, као и приликом употребе различитих језика, прихвата се принцип бројчане већине становништва; стога је потребно да се жупаније, окрузи, као и изборни окрузи, заокруже по националном принципу, како би у њима једна нација чинила већину становништва.

Конкретан начин заокруживања се регулише засебним законом. Ради израде нацрта таквог закона, потребно је одмах да се формира земаљска комисија у којој ће све нације бити равномерно заступљене и која ће Сабору представити резултат свог рада приликом следећег саборског периода.

§ 3

У градским и сеоским општинама, као и у жупанијама, односно окрузима, већина дотичног становништва – ако је могуће апсолутна већина, где је то после заокруживања изводљиво, односно релативна већина – представља званичну нацију на датом подручју, њен језик је службени језик јавних установа, односно других власти и представничких тела у случају да споменута већина становништва припада једној од шест земаљских нација.

У оним мешовитим општинама, жупанијама и окрузима где поред већинске нације и нека друга од шест земаљских нација живи у приближном броју, њени посланици имају права да траже да се језик дате нације користи као други службени језик у датој општини, жупанији односно округу, а поготово у оним деловима где споменута нација чини већину. Припадници осталих земаљских нација могу свој језик слободно да користе у представничким телима општине, жупаније или округа.

У оним општинама где већинско становништво не припада ниједној од шест земаљских нација, у унутрашњим пословима општине свој језик могу да користе као службени, али је језик јавних власти службени језик жупаније у којој се општина налази.

¹²² Текст на мађарском језику: *Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*, II, Pest 1867, 261–264; Kemény G. Gábor (прип.), *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I, Budapest 1952, 5–9.

§ 4

Свака земаљска нација треба да буде заступљена на одговарајући начин у Горњем дому Сабора, у централној власти, у вишим судовима, на челу жупанија и округа, као и код свих достојанстава и уреда где именовање врши круна, односно извршна власт.

Језик земаљске мађарске нације, која чини већину у држави, јесте службени језик законодавства и централних органа власти, али у одборима и одељењима, поготово у случајевима где су поднесци формулисани на неком другом језику, расправа може да се води на том језику, и одлука мора да буде написана на њему.

Посланици на Сабору који припадају мањинским нацијама свој језик могу слободно да користе.

§ 5

Закони државе, као и уредбе владе и других централних органа, односно све њихове одредбе са земаљским нацијама, а поготово са другим властима, поред оригиналног текста саопштавају се и на њиховом националном, односно службеном језику.

У случају да постоји разлика између два текста, оригинал се сматра за меродаван.

§ 6

Представничка тела жупанија и округа, као и градова, односно њихово часништво и достојанственици, надаље градски, жупанијски, окружни и срески судови, као и све ниже власти са вишим инстанцама саобраћају на свом службеном језику и (осим у изузецима наведеним у § 5) на истом језику примају њихове одлуке, наредбе и сва друга саопштења. На исти начин саобраћају и равноправне власти у случају да имају исти службени језик, док у супротном случају поред оригиналног текста достављају и превод на језику централних власти. Исти је случај и у сеоским општинама, ако им је службени језик прихваћен за званичну употребу у датој жупанији или округу. У супротном случају општине у својој спољној комуникацији морају да се служе једним од службених језика дате жупаније, односно округа.

§ 7

Као основно правило се изриче да свако може да користи свој језик пред властима, односно судовима, а власти и судови су дужни да воде расправу као и да донесу одлуку на том језику.

Ако се странке приликом расправе служе различитим али на датом простору прихваћеним језицима, свако може да користи свој језик. Расправа и извршење се врше на језику првог поднеска.

Она страна чији језик се не користи на датом простору може да се служи језиком противне стране или језиком централних власти.

Ако се једна страна састоји од више особа које припадају различитим нацијама, она је дужна да се определи за један језик који је у употреби на дотичном простору или да се служи службеним језиком.

У кривичним поступцима истрага са свим расправама се врши на језику оптуженог, а на истом језику се доноси и пресуда, као и све друге одлуке, ако је споменути језик у службеној употреби на датом простору. Ако то није случај, користи се онај службени језик који оптужени најбоље разуме.

У случају да има више оптужених из различитих нација, они који се служе једним од службених језика треба да буду саслушани на том језику, на истом језику се води и суђење, док се осталим оптуженима обезбеђује превод са свог матерњег језика на службени језик суда, и обратно. Ипак, пресуда им се саопштава на матерњем језику. Исте одредбе се користе и приликом саслушавања сведока.

§ 8

Национална просвета се ради општег добра сматра за дужност државе и стога њен напредак зависи од појединих нација, али је држава дужна да поједине нације помаже равномерно.

Свака земаљска нација има право да се у целини или делимично уједини ради споменутог циља, да оснива школе, институте, друштва и удружења за развој духовних и материјалних добара нације, за развој културе, науке, књижевности, уметности и народне привреде, надаље слободно могу да се оснивају новчани фондови чију управу врше сопствени органи.

Свака земаљска нација може ради просвете, културе и просвећења становништва, да се уједини у национални савет, односно национални конгрес као израз националног заједништва. Такве установе имају право да уз одобрење и надзор круне изричу новчане намете на своју нацију ради напретка просвете и културе, као и да пред круном, сабором и владом заступају просветне интересе дате нације, као и да саопштавају своје примедбе, тужбе и предлоге.

У гранама националне просвете које се тичу вере, просветни органи нације и верске заједнице треба да одреде начин на који ће таква питања да се решавају на истом конгресу или у одвојеним одборима.

§ 9

У свим народним школама и вишим училиштима шест земаљских нација настава се води на језику дате нације, национални и верски просветни и образовни институти појединих нација се изједначавају са сличним државним училиштима уколико им се наставни план подудара, у свим оним училиштима где се предаје прагматичка историја државе обавезно мора да се обезбеди и настава из националне историје дате нације.

Све верске и школске општине, власти и установе, као и све институције које служе циљевима наведеним у § 8, као што су друштва и удружења, имају право да се у својој унутрашњој и спољној комуникацији према другим удружењима, влади и надлежним органима служе својим језиком, такође могу да траже одговор владе и надлежних органа на истом језику.

§ 10

На земаљском универзитету се поред катедра за књижевност и језик земаљских нација оснивају и катедре на којима треба да се предају закони

државе на језицима свих нација. На истим језицима су дозвољена и приватна предавања (доцентуре), као и полагање испита на свим наставним језицима. Исте одредбе важе и за правне факултете, али само у погледу нације која у одређеном делу државе чини значајан удео у становништву. Код постојећих средњих и виших школа треба да се узму у обзир заступљени национални елементи, као и средина у којој се налазе приликом одређења наставног језика. Тамо где таква училишта не постоје, она треба да се оснивају уз државну помоћ.

§ 11

Основне одредбе датог закона, тачније § 1 и 2, сматрају се за део устава државе.

§ 12

Одредбе датог закона које могу да се спроведу и пре заокруживања предвиђеног у § 2 ступају одмах на снагу, остале одредбе се спровode чим се за то стекну услови; сви ранији закони и уредбе опречни овом закону се сматрају за неважеће.

Стеван Брановачки, посланик града Новог Сада, Јожеф Ходошију, посланик округа Брад Зарандске жупаније, Сигмунд Борлеа, посланик Великог Халмађа Зарандске жупаније, Александар Мочоњи, посланик округа Ритберг Тамишке жупаније, Ендре Медан, посланик округа Ремете, Гергељ Пап, посланик округа Чехе жупаније Солнок, Јанош Поповић Десеану, посланик округа Марија Радне Арадске жупаније, Павле Трифунац, посланик округа Башаид, Деметер Јонеску, посланик округа Печке Арадске жупаније, Ђорђе Стратимировић, посланик града Великог Бечкерека, Александар Роману, посланик округа Чеке Бихарске жупаније, као минималан захтев, Антал Мочоњи, посланик округа Вилагош Арадске жупаније, Винце Бабеш, посланик округа Саскабања Крашовске жупаније, Флоријан Варга, посланик округа Света Ана Арадске жупаније, Сигмунд Поповић, посланик округа Бутин Арадске жупаније, Светозар Милетић, посланик Старог Бечеја, Мило Манојловић, посланик града Вршца, Милош Димитријевић, посланик округа Кулпин, Ђерђ Мочоњи, посланик округа Моравица Тамишке жупаније, Петар Чарнојевић, посланик, Сигмунд Пап, посланик, Светозар Милутиновић, посланик округа Товаришево Бачке жупаније, Адолф Добрзански, посланик округа Маковица жупаније Шарош, Алајош Влад, посланик, уз ограду евентуалног предлога о репрезентацији нација, Андраш Мочоњи, посланик округа Лугош Крашовске жупаније, Аурел Манију, посланик округа Фагет Крашовске жупаније.

NATIONAL QUESTION IN THE HUNGARIAN PARLIAMENT FROM 1861 TO 1868

by

Kristian Jerić
kristianjerić@hotmail.com

SUMMARY: In the mid-nineteenth century most of the population in Hungary consisted of non-Hungarians. Since a class system of the country collapsed in 1848 nationally conscious elements of the Serbs, the Romanians and the Slovaks demanded collective rights and guarantees for the survival of their nations. Hungarian liberals led by Lajos Kossuth opposed non-Hungarian requirements, which led to a bloody conflict. During Alexander Bach's absolutism and Anton Schmerling's provisional solution Hungarian political elite was glad to negotiate with other nations' representatives in Hungary in order to secure their support in the conflict with the Viennese court. In 1861, when the Hungarian Parliament addressed the monarch Franz Josef in consideration of settling relations between Hungarian and non-Hungarian population in the country, very few Serbian and Romanian MPs demanded the recognition of the existence of different nationalities in Hungary and ensure their full equality. The proposal was rejected on the basis that such a complex issue was unnecessary to consider at the parliament. It was obvious that the demands of the Serbs, the Slovaks and the Romanians, in terms of territorial autonomy, were ineligible for Hungarian MPs. After the Austro-Hungarian Compromise of 1867, the status of Hungarians in Hungary compared to other nations was significantly improved. Therefore the Hungarian politicians considered to have met the requirements for the classification of national issues in the country. In 1868 the Parliament first considered the law on the status of the Orthodox Christians in Hungary. The autonomy of Serbian, Romanian and other Eastern Orthodox Christian churches and schools was settled by this law, as well as the establishment of the Romanian metropolitan residence. Serbian lawmakers succeeded to pass such a law that provides the longest possible process in the event of litigation between the two Orthodox metropolitans in order to defend the Serbian church property from the excessive demands of the Romanians. The law on the status of different nationalities in Hungary should have been considered right after. Three drafts were proposed to the Parliament. The first was made by the Minister of Education and Religion Baron József Eötvös. The national question was relegated to the issue of the use of different languages in administration, judiciary and education. A similar proposal has been submitted by Ferenc Deák with the fact that his legal draft in the introduction emphasized the exclusive Hungarian national character of the country. Non-Hungarian deputies also submitted their draft to the Parliament with anticipation that the Hungarians, the Serbs, the Romanians, the Slovaks, the Germans and the Rusyns were recognized as equal nations and the Hungarian counties were organized on the ethnic principle. After bitter debate, where the non-Hungarian MPs proposal was branded as an attempt to undermine the territorial integrity of Hungary, the Parliament adopted a draft law by Ferenc Deák. Although the non-Hungarian lawmakers said the law was completely unsuitable, because only Hungarians were recognized as the nation and the use of other languages in administration, judiciary and education was limited it soon became clear that it represents the upper limit that the Hungarian politicians were willing to promise to non-Hungarian population. Non-Hungarian status has been aggravated soon after the consolidation of dualistic establishment. The authorities unlawfully suppressed the use of other languages, while striving to ban or put under their supervision work of cultural and educational associations of non-Hungarian nations.

KEYWORDS: national question, Hungarian parliament, Hungary, Magyars, Serbs, Romanians, Slovaks, Germans, Rusyns, nationalities law, Church and school autonomy, Ferenc Deák, József Eötvös

Милорад П. Радусиновић

НИКОЛАЈ ХАРТВИГ У ДНЕВНИКУ ДОКТОРА ВУЧЕТИЋА 1912–1913. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Руски посланик у Београду Николај Х. Хартвиг (1909–1914) важио је, не само у дипломатским круговима, за пријатеља Србије. Његов имењак, српски лекар и књижевник Никола Вучетић, оставио је у свом обимном непубликованом дневнику неколико краћих записа о овом знаменитом Русу из времена балканских ратова (1912–1913). Дневник српског лекара је драгоцјен извор не само за српско-руске односе – он говори и о ширим балканским приликама а не занемарује ни активност европских сила.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Николај Хартвиг, Русија, Србија, Турска

Занимљиво свједочанство о балканским ратовима оставио је доктор Никола Вучетић (1861–1942). Његов дневник има преко 800 страница, с низом корисних напомена испод основног текста.¹ Као учесник догађаја и командир Прве пољске болнице Дунавске дивизије првог позива народне војске Србије, довољно прибран и с неизбјежном дозом емотивности, овај хуманиста је стигао да запише много подробности о људима и догађајима, не запостављајући да предочи своја запажања о истакнутим личностима и обичним људима. Издвојићемо овом приликом казивање о руском дипломати Николају Х. Хартвигу² и његовом држању уочи и током Првог и Другог балканског рата. Доносимо у цјелини неколико одломака из Вучетићевог дневника, без језичких и стилских интервенција.

Први запис о Н. Хатвигу Вучетић је забиљежио 17. септембра 1912 (по ст. календару), уочи мобилизације српске ратне болнице:

Увече сам све спаковао и направио од свега списак, који ми је водио мој друг из младих дана и искрени пријатељ кроз цео живот Дг Радован

¹ Белешке и утисци из ратова са Турском и са Бугарском од 14. IX 1912. до 28. VIII 1913. од дра Николе Вучетића, Архив САНУ, историјска збирка број 14610.

² Николај Хенрикович Хартвиг (1854–1914), руски дипломата словенофилске оријентације. Наклоњен Србији, покушавао је у јулу 1914. године, након Сарајевског атентата, да одврати Аустроугарску од напада на Србију. Том приликом, у згради аустроугарског посланства у Београду позлило му је и он је доцније преминуо.

Кошутић, универзитетски доцент, који је био дошао, да се опрости са мном, јер се и он креће на пут: влада га шаље у Петроград. Причао ми је неке појединости из разговора са Хартвигом, који је све једнако одлучно против рата, и саветовао је, да се још спрема и чека једно две године. Занимљиво је, да Хартвиг није знао тачно стање наше војске, а ни бугарске, зато је и зебао и бојао се, да ће нас Турска заједнички тући! Тако је он отворено питао Г. Путника, ђенерала и Министра Војног, колико можемо кренути ратника, а он му је рекао: ми 100.000, а Бугари 220.000 пушака! То су, уосталом, бројеви, који су се, као статистички, и иначе свуда могли наћи!

Ни г. Пашић није био отворенији. Чак ни сам Кошутић³, имајући инструкције од њега као председника Министарства, није могао добити истинитога одговора на питања, која су се тицала војске.

– Добро, а ако ме питају, колико Србија има војске, та да им рекнем? – питао је Кошутић Пашића, знајући, шта је Хартвиг дозволио од Путника.

– Реци, овај, кад се станемо тући, видећете! – инструјисао га је овај мудри дипломата.

– Лепо, а шта ћу да радим са добровољцима? Они ће поврвети! – питао је даље Кошутић.⁴

– Ти њих само уписуј, али их још не шаљи. Ја ћу ти већ јавити! – рекао му је опет он.⁵

II

Н. Хартвига Вучетић ће поменути у дневнику након дуго времена. У међувремену, српска војска је побиједила у јесен 1912. на Куманову, допрла до Скопља и Штипа, ослободила Прилеп и разбила Турке код Битоља. Чак је стигла да знатно помогне Бугарима да се дочепају Једрена. Српски

³ Радован Кошутић (1866–1949), проф. Београдског универзитета, дописни члан Академије наука СССР и Словенског института у Прагу. Написао је граматике пољског и руског језика, као и двије хрестоматије с рјечницима. Писао је и пјесме, позната му је књига *Писма из Пејтрограда*. Обављао је у Русији повремено и повјерљиве мисије.

⁴ Руски словенофили су у кризним ситуацијама покретали кампање с циљем слања добровољаца у Србију. Они су добродошли у борби, али њихов масован долазак међу Србе стварао је тешкоће у вези са исхраном и смјештајем.

⁵ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 17–18. Аутор дневника је др Никола Вучетић (Рујинци, црквена општина Перна, Кордун, 1861 – Београд, 1942). Основну школу завршио је у Перни, матурирао у Новом Саду. У Бечу је уписао 1883. славистику, предомислио се и 1889. дипломирао медицину. Почео као љекар у Сремској Митровици. Оженио се др Маријом Притом (1866–1954) и заједно с њом прешао у Шабац. Стекли су углед као први љекарски брачни пар у Србији, а стално су се настанили у Београду. Вучетић је био љекар и управник резервних болница у балканским ратовима и Првом свјетском рату (резервна војна болница у Крагујевцу, резервна војна болница у Нишу). Марија и Никола Вучетић, као резервни санитетски официри, не посустајући у тешким ратним условима, лијечили су хиљаде рањеника и тифусара. Прошли су са српском војском тегобе Албаније, па су преко Крфа и Италије доспјели до Француске и Швајцарске. Стручне медицинске радове Н. Вучетић објављивао је на њемачком и француском језику. Уз то, публиковао је, сарађујући у низу листова и часописа, поезију и прозу на српском језику („На отаџбинском жртвенику”, „У изгнанству”, „Из давнина”). Поред тога, написао је 500 басни у стиху, а најпотреснија му је „Душица”, као и превод „Златорога”, које је посветио рано преминулој кћери Душици, чију смрт као родитељ никад није преболио. Заступљен је и у француској антологији љекара-пјесника (*Anthologie des médecins poètes*).

љекар је забиљежио 8. јануара 1813. у свом дневнику посјету руског посланика Хартвига ослобођеној Македонији:

Поуздана је, међутим, вест, да је Хартвиг, царско-руски посланик београдски, стигао у Скопље и да путује у Тетово. Одушевљење при дочеку управо је царско. И овде и у Тетову, као и успут и свуда где се пред светом укаже, дочекује га свет са невиђеним одушевљењем. Да ли овај излив велике љубави припада сав њему зато свет зна шта он вреди српском народу или је он уперен и свемоћној сестри народној?! Бесумње и њему и њој... У његовом доласку види овај народ да се има престати поклањати веру разним смутљивцима који су се упрли да пољуљају веру у сталност српску у Маћедонији и да се сазна, и да се сав има предати раду и лечењу рана које му је задао ропство, нанело егзарховање⁶ и причинио рат!..⁷

III

О одушевљењу поводом Хартвигове посјете Македонији Вучетић је дописао понешто у дневник већ 9. јануара 1913. године:

Цело друштво вратило се ускоро из вароши, искисло, али весело, причајући о силном одушевљењу којим је испраћен Хартвиг. И из његових очију севала је узбуђеност и радост, испреплетене дивљењем и љубављу, које гаји у својој великој души овај моћни син силне Русије.⁸

IV

Др Никола Вучетић је забиљежио 14. јануара 1913. свој сусрет у Скопљу са српским архимандритом Себастијаном Дабовићем из Сан Франциска (отац му је био родом из Боке которске), који се образовао у Петрограду и овом приликом скупљао је прилоге за сиромашне мухамеданце, али су га др Вучетић и људи из његовог окружења убиједили да то прошири и на православне Србе и Србе католике. Предусретљиви руски дипломата Хартвиг дао је препоруку архимандриту Дабовићу за руског конзула у Солуну:

— А сада, оче Себастијане, шта да радимо ми! Како да заведемо, од кога је овај новац? — пређе Чеда поново на ствар.

⁶ Султан Абдулазиз (1830–1876, владао од 1861) објавио је 28. фебруара 1870. ферман којим је основана Бугарска егзархија, осамостаљена од Цариградске патријаршије. Она је вратила након дугог времена, потиснувши грчке фанариоте, словенски језик у цркву и школе. Егзархија је проширила свој утицај у Македонији (гдје је још 1767. укинута аутокефална Охридска архиепископија) и настојала да Македонце побугари. Након 1878. исту активност, са великобугарским амбицијама, испољила је и новооснована бугарска држава.

⁷ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 492. Након ауторове смрти, дневник је прекуцан на писаћој машини, али препис садржи и низ погрешака, па се мора понекад опрезно упоређивати с оригиналом.

⁸ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 496. У оригиналном дневнику доктора Вучетића остали су називи Маћедонија, Прилип, па ни ја нисам наводио савремене топониме и географске називе, чувајући аутентичност ауторовог казивања управо онако како је записано у дневнику.

– То сам ја добио од Американскога Консула. Добио сам свега 400 динара: дао сам Митрополиту 100 динара и ево дајем вама за ту цел 100 динара. Остало је за мој пут у Палестину, куда се сад крећем. Имам карту до Ђевђелије и од Хартвига препоруку за рускога консула у Солуну... Него, господо, мени се жури, време ми је да идем. Обећао сам да ћу вечерас доћи на беседу у Офиц. Дому! – устаде отац Себастијан и ја га испратих.⁹

V

Тек 5. априла 1913. др Вучетић се вратио у Београд и већ 6. априла забиљежио је нове детаље о Хартвигу у свом дневнику, освјетљавајући његову улогу у вези са падом Скадра:

Чим је чуо да сам стигао дошао ми је и Кошутић. Приповедао ми је верно како нам је Русија ишла на руку у скадарском питању, одуговлачећи предају ноте, еда би се тврдиња предала пре предаје ноте. Послали су ноту Хартвигу са замршеним шифрама, овај се мучио да одгонетне, али није могао. Посланици осталих сила исподобијали су ноте да их заједнички – и са Хартвигом – предаду и звали су га на заједничку предају ноте, а он им је говорио да не може, пошто није никаквог наређења за то добио, као што уистини и није, јер није био кадар прочитати шифру. Вратио је ноту натраг у Петроград, те је ту прошло опет неко време... али од пада Скадра не би ништа: наши су отезали и отезали!.. Најзад је дошла нота и из Петрограда и следовао је – демарш! Тако то бива и онда се наши туже на Русију! Она им је крива, а не виде своје кривице. Не мисли се и не ради с пуним разумевањем, а често нема ни сагласности. Тако је било и са предлогом о границама Арбаније, приповедао ми је даље Кошутић. Предлог је био учињен од стране руске владе и кад су га наши делегати добили у руке они су се згранули. Руси су им одмах рекли – да се не срде, јер влада зацело не би доносила овог предлога на памет: српски посланик у Петрограду га је одобрио!.. Кошутић је све ово причао жучно и онда је додао: „А шта да се тек рекне за комедију са војним аташејем у Петрограду!? Тамо је, као да и не постоји то место: иде писар да препишу је извешћа, а Хаџић болује недогледно време, место му се не попуњава – резервишу га за њ! Одкуда сада одједном може он за дивизијара, а није могао бити тамо на послу!? Смешно и жалосно! А да видиш бугарскога како је тамо и куван и печен!..

– Јесте, да то не ваља... али шта нама толико треба муљање војног аташеја? Бугарима и њиховим швапским наклоностима можда и јесте! – рекох му.

– Не ваља, не ваља!¹⁰

⁹ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 510. Разговору с архимандритом Дабовићем присуствовали су др Чедо Митровић и др Милан Пећанац, колеге доктора Вучетића.

¹⁰ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 616–617. Вучетић је овдје приказао мало лукавство руске дипломатије при крају дуготрајне опсаде Скадра. То је сазнао од боље обавјештеног пријатеља доктора Радована Кошутића, па је одлучио да то своје сазнање обзнани. При опсади Скадра црногорској војсци се придружила и српска војска, а пад града се очекивао сваки час. Руси су настојали да нота великих сила закасни како би се пад Скадра прихватио као свршена чињеница. Па ипак, то није дало жељени резултат због воље

VI

Вучетић је 10. априла ујутро (по ст. календару) сазнао да је Скадар пао, а у Београду су грађани манифестовали:

Није дуго потрајало, па се зачуше од Теразија узвици и песма. Потрчали смо на прозоре. Ја сам био у униформи и с капом на глави. Од Руског Посланства долазиле су силне масе света са заставама: – спојиле се групе из Кнез Михајлове улице са оном што сам је срео идући од Теразија. Свет је манифестовао своју радост и код Двора и код руског Посланства, па се је кренуо даље улицом поред наше куће према Скупштини. Песма је одјекивала, а узвици Српству разламали су ваздух...¹¹

Нешто доцније у свом дневнику Вучетић се поново враћа одушевљењу које је тог 10. априла 1913. захватило Београд:

Увече је била варош осветљена. Бакљада се кретала београдским улицама и заустављала се пред Двором и Руским Посланством. Цео је дан било народно весеље у граду што је био окићен још одјутрос морем тробојних застава.¹²

VII

Да су се односи с Бугарском озбиљно погоршали, а заоштрили су се због Македоније, Вучетићу је било веома јасно у Београду 12. априла 1913. године:

12. априла сам посетио Косту Стојановића,¹³ Министра Привреде. Не беше га код куће, у Алексинцу је. Са мном је био и Кошутић. Нашли смо госпођу, добру и вредну „министарку”, где уз своју дечицу – полева башту. У разговору нам рече да Тошев и његова госпођа не посећују више Хартвига, а ни францускога амбасадора, због – Македоније. Јесу ли луди? да их пита човек.¹⁴

надмоћнијих европских сила, па је Црна Гора морала, тешка срца, након бројних жртава, да напусти задобијени град.

¹¹ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 619. Хартвиг је одржавао контакте и с опозицијом, а не само с владајућом елитом, што говори о његовом угледу у Србији (вид. Јован Н. Томић, *Југославија у емиграцији, њених и белешке из 1917*, Београд 1921, 53).

¹² Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 621. Вучетић на више мјеста помиње да се клицало Српству, Пашићу, српској и црногорској војсци због пада Скадра, али уопште не помиње да се клицало Русији, руском цару Николи II, чију је политику у Београду заступао Николај Хартвиг. Тешко је вјеровати да је та одушевљена маса у Београду скривала своје расположење према Русији и њеном посланику. Уосталом, и сам Пашић је словио као русофил. Иако су и Русија и Хартвиг брижљиво изостављени на овом мјесту у Вучетићевом дневнику, манифестације током 10. априла, крећући се од јутра до вечери од српског двора до зграде Руског посланства, само су свједочиле о популарности Русије и њеног посланика у српском народу.

¹³ Коста Стојановић у два наврата је био министар привреде Србије: 1906–1908. и 1912–1914. године.

¹⁴ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 623. Андреј Тошев је био бугарски посланик у Београду (1909–1913). Француски амбасадор у Београду је био Деко.

VIII

Само неколико дана доцније, 15. априла, било је јасно да Русија не одобрава заокрет у бугарској спољној политици:

16. априла је леп дан. Хартвиг је одликован Белим Орлом I. степена од руског цара¹⁵ и неки сматрају да је то стаза за фотељу Министра Спољних послова. Јуче је он давао у славу тога одликовања закуску и говорио је том приликом да су Бугари тражили савез са – Турском, али да су отворено одбијени. Речено им је да то не може бити, јер се Турци морају опет с њима бити – кад-тад. Због тога су се Бугари окренули сада к Бечу и шурују са Балплацем¹⁶. На њихов безобразлук, рекао је Хартвиг, треба одговорити дуплим безобразлуком.¹⁷

IX

А 18. априла 1913. кратко је записао о Хартвигу, користећи се обавјештењима која је добио од Р. Кошуте:

Кошуте је приповедао као поуздану вест коју је чуо од Хартвига да је судбина Скадра запечаћена: Краљ Никола мора из њега изаћи; али ће за себе тражити Тарабош и Брдицу (!). Тако ће онда решити скадарско питање – засад.¹⁸

X

Вучетић је сазнао 1. маја од свог пријатеља Кошуте да је српска влада неспремна да попусти Бугарима:

2. маја лепо време. Сад се већ зна, да је у Министарству решено да се не попусти ни за Велес, ни за Кратово, ни за Криву Паланку, а за десну обалу Вардара се већ по себи разуме – да не може бити помена ни о разговору о томе.

Кошуте је дошао баш од Хартвига, па приповеда да му је спомену шта су Гешов и Некљудов говорили¹⁹ како ће Бугари прегазити Србију, а Хартвиг се слатко насмејао на ту глупост и рекао, иронишући: „Нека дођу!” Уопште, Хартвиг је, изгледа, српскији од самих Срба! Тако је он радио, на пример, и онда кад су овдашњи посланици добили наредбу од својих влада да, према закључку Лондонске Амбасадорске Конференције,

¹⁵ Руски цар Николај II Александрович Романов (1868–1918).

¹⁶ Балплац је сједиште аустроугарске спољне политике у Бечу.

¹⁷ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 630–631.

¹⁸ Исто, стр. 633. Никола I Петровић Његош (1841–1921, владао 1860–1918), од 1910. краљ Црне Горе. На Тарабошу су у Првом балканском рату изгинули многи Црногорци. Велики губици црногорске војске на Тарабошу сачували су се у лошој успомени, чак су Црногорке доцније знале да плаше дјецу батинама изговарајући ове ријечи: „Биће ти га Тарабош!”

¹⁹ Иван Гешов, бугарски министар спољних послова и предсједник владе (1911–1913). Анатоли В. Некљудов, руски посланик у Софији 1911–1913. године, очигледно је био наклоњенији Бугарској него Србији.

траже од наше владе гаранџију за вероисповести. Позвао је к себи Пеџета²⁰ и Декоа, енглеског и француског посланика, и рекао им да они нису добро разумели шта се тражи од српске владе у том захтеву. Тражи се, рекао им је он, само обезбеђење вероисповести, а то је, уосталом, загарантовано Српским Уставом, те је због тога и беспредметна ова ствар да је, према томе, потребно српској влади само поменути да се у питању вероисповести примени и на нове крајеве уставна одредба. Њих двојица су пристала уза њ, те су они с њим напоменули само примену Устава у погледу вероисповести, а посланици Немачке, Австрије и Италије тражили су – гаранџије. Ови су, дабоме, место сваких гаранџија упућени на одредбу Српског Устава. Тако је читава та австријска сплетка са гаранџијама изиграна и пала у – бунар. Енглески и француски посланик добили су од својих влада преко носа, што нису извршили дословно своје инструкџије, а можда (?) и Хартвиг, о чем он не говори. Он је међутим своју владу упозорио на њену некоректност у овом питању и она је, после тога, признала ђутке и своју некоректност и његову коректност. Протести Тројног Савеза у Амбасадорској Конференџији остали су без успеха.²¹

XI

Срби су били вољни да се мирно договоре с Бугарима око разграничења. Шириле су се гласине да су Руси и Грци спремни да посредују како би обуздали бугарску срџбу. И српски мајор Вукашин Петровић – Вуца упустио се у таква нагађања, о чему је обавијестио 20. маја 1913. доктора Вучетића, неспремног да олако повјерује уз различите гласине:

Онда ми рече Вуца у поверењу да је јуче био у Солуну састанак Пашића, Гешова и Венизелоса²² у присуству Хартвига (!). Изгледа, вели, да Бугарска пристаје на ревизију уговора. Вест ову чуо је он од Управника Поште Јагодића који је то лично саопштио и дивизијару, јер је ухватио депешу, која је била послата у Београд. Сем тога видели су и Пашића који се вратио возом у Београд... Силна је машта и у поштару и у телеграфиста, као год и у новинара!..²³

XII

Др Вучетић је 18. јуна 1913. године, поред осталог, описао и дипломатску припрему бугарског мучког напада на савезничку Србију у Другом балканском рату:

²⁰ Ралф Пеџет, енглески посланик у Србији (1910–1913). За разлику од посланика Антанте, аустроугарски посланик у Србији С. Угрон (1911–1913) био је најактивнији у притиску на Србију, подстичући посланике Њемачке и Италије да му се придруже.

²¹ Пошто је однос Тројног савеза и Антанте био 3:3, Србија је, стицајем околности, избјегла притисак који је водио ка ратном сукобу (Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 651).

²² Елефтериос Венизелос (1864–1930), грчки државник, вођа либералних републиканаца, у више наврата предсједник владе, поборник Балканског савеза, успио 1913. да уједини Крит с Грчком. Сукобио се са проњемачки оријентисаним краљем Константином Првим, па је образовао привремену владу у Солуну 1915. године. Након што је грчки краљ абдицирао 1917. године Венизелос је увео Грчку на страни Антанте у Први свјетски рат. Успио је 1924. да успостави републику. Организовао је устанак на Криту и другим областима како би онемогућио повратак монархије. Ипак, завршио је у изгнанству.

²³ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 672–673.

Њихови власници хтели су препадом као што раде друмске хараме да дођу до великог тренутног успеха, као што то, уосталом, кукавицама и доликује, па су ковали планове од сваке форме. Одредили су тренутак нартаја и о том известили најповерљивијим начином своје акредитоване посланике код појединих дворова, да после тога протестују код влада – против српскога напада! Зар није било лепо, онако чисто цинички, смишљено!? Тренутак је био удешен за вече уочи извршеног дела, али, стицајем несрећних прилика, то се је могло извести много доцније! Весели Тошев имао је налог – да ли је и он учествовао у стварању овог налога? – да изјутра поднесе формалан протест и у нашем Министарству Спољних Послова и код Хартвига „због тога што су Срби напали још дан пре Бугаре на целом фронту!..” Ко да се не сажали бедном народу који има такве власнике!?!²⁴

XIII

Пошто су Бугари у Другом балканском рату поклекнули у борби против својих дојучерашњих савезника Србије, Грчке и Црне Горе, а напали су их још Румуни и Турци, почеле су да круже гласине о бугарској капитулацији, уз посредовање Русије. Др Никола Вучетић је, опет боравећи у ратној болници у Македонији, то забиљежио у дневнику 7. јула 1913. године:

Поуздано се сад зна да је у Скопљу био састанак Пашића и Венизелоса; али Гешов или Данев²⁵ или ма ко од Бугара није био тамо. То су биле обичне ратне приче, као што други опет веле, да су услови предати Хартвигу и да ће их руска влада доставити у Софији!²⁶

Годину касније, руски посланик Н. Хартвиг, забринут због тешког положаја Србије послје Сарајевског атентата, након Видовдана 1914. покушао је да ублажи аустроугарски ултиматум Србији, али му је том приликом позлило у згради аустроугарског посланства 10. јула, па је подлегао.²⁷ Београдом су се прошириле гласине да је Хартвиг отрован, што је додатно узнемирило

²⁴ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 735–736.

²⁵ Стојан Данев, председник бугарског Собрања 1912. године, председник владе 1913. године.

²⁶ Архив САНУ, ист. збирка бр. 14.610, стр. 767.

²⁷ Упечатљиво свједочанство у вези са Хартвиговом смрти дао је отправник Руске дипломатске мисије у Београду Василиј Николајевич фон Штандрман (1877–1963) у својим мемоарима (Василиј Н. Штандрман, *Балканске усјоме*, књига I, Београд 2009). Занимљиво је да су Божина Симић и Мустафа Голубић, умијешани у Видовдански атентат, накнадно оптуживали Хартвига а и Штандмана да су чак били саучесници у припремама Сарајевског атентата, чиме је царска Русија била директно окривљена да је знала за све што ће се десити и да је помагала младобосанце, а самим тим и била одговорна за избијање Првог свјетског рата. Истина, Симић је 1937. ову своју ранију изјаву оповргао (Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, друго, допуњено издање, књига I, Београд 1977, 430). Тиме је отворен простор за разна нагађања о позадини атентата која до данашњег дана нису утихнула међу истраживачима. Ипак, изненадна смрт Николаја Хартвига 1914. болно је одјекнула у српској јавности, а лист *Пијемонћ* у броју 178 од 1/14. јула 1914. објавио је чланак „Великој Русији”, гдје је руског посланика назвао апостолом Словенства (вид. Милорад Екмечић, *Райни циљеви Србије*, Београд 1973, 478).

Београд и Србију. Све се то дешавало у предвечерје неизбежног сукоба између Аустроугарске и Србије, а у том часу Београд је могао да рачуна једино на Црну Гору.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

ДОКТОР ВУЧЕТИЧ В СВОЕМ ДНЕВНИКЕ О НИКОЛАЕ ГАРТВИГЕ
ОТ 1912–1913 ГГ.

Милорад П. Радусинович
nina.radusinovic@gmail.com

РЕЗЮМЕ: Врач Николай Вучетич, начальник Первого полевого госпиталя Дунайской дивизии Сербской народной армии, оставил, кроме прочего, ряд коротких интересных записей в своем объемном дневнике, порядка 800 страниц, о русском посланнике в Белграде Николае Г. Гартвиге (1909–1914) в период Балканских войн 1912–1913 гг. Этот русский дипломат поддерживал политику Сербии, побаиваясь, что балканские союзники (Сербия, Черногория, Греция и Болгария) не смогут победить Турцию. Во второй Балканской войне он не поддержал болгарских амбиций заполучить Македонию. После сараевского атентата он прилагал огромные усилия, чтобы спасти Сербию от унижающего ультиматума Австро-Венгрии. Но его состояние здоровья резко ухудшилось и он скончался от последствий инфаркта в июле 1914 года, всего несколько дней до нападения Австро-Венгрии на Сербию.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Николай Г. Гартвиг, Россия, Сербия, Турция

Александар Сџојановић

ОСТАВКА КОМЕСАРА ЗА ЦЕНЕ И НАДНИЦЕ ДР ГОЈКА ГРЋИЋА ИЗ АВГУСТА 1941. ГОДИНЕ: ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ КОЛАБОРАЦИЈЕ У СРБИЈИ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

САЖЕТАК: У чланку је анализирано ангажовање др Гојка Грђића у Комесаријату за цене и наднице током окупације у Другом светском рату. Грђић, који је и пре рата служио за једног од водећих српских и југословенских економиста, прихватио се учешћа у колаборационистичкој управи вођен професионалним и родољубивим побудама, али је убрзо био суочен са немогућношћу да свој посао обавља у складу са моралним и стручним начелима. Супротно првобитном договору, окупатор није дозвољавао српској управи готово никакву аутономију у раду, а у сфери нормирања цена и надница више пута је преиничивао одлуке колаборационистичких власти на штету српског народа. Због свега наведеног, др Гојко Грђић поднео је оставку, образлажући је, између осталог, и чињеницом да су сталне интервенције окупационих власти у потпуности обесмислиле постојање Комесаријата за цене и наднице. У раду је објављена Грђићева оставка, која представља документ од прворазредног значаја за проучавање сложености феномена колаборације у Србији током Другог светског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: колаборација, Други светски рат, Србија, Комесаријат за цене и наднице, др Гојко Грђић

Колаборација на територији окупиране Србије у Другом светском рату сложена је и још увек недовољно истражена историјска појава. Деценије њеног проучавања у југословенској и српској историографији донеле су бројна противречна и идеолошки оптерећена тумачења; тек су истраживања објављена у последњих десетак година понудила објективнију и нијансирану слику стварности из ратних дана.¹ С данашње временске дистанце може

¹ Међу вредније радове посвећене колаборацији у Србији 1941–1944, као и њеном историографском тумачењу, објављене последњих година спадају: Milan Ristiović, „Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: Istoriografski i (ili) politički problem”, u: *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991* (ur: D. Gavrilović), Sremska Kamenica 2010, str. 325–342; Dragan Aleksić, „Izdajnici ili rodoljubi: Paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj historiografiji u zemlji i emigraciji”, *Istorija 20. veka*, 2/2010, str. 163–174; Љубинка Шкодрић, „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944”, у: *Ослобођење Београда 1944. године* (ур: А. Животић), Београд 2010. стр. 82–94; Бојан Б. Димитријевић, *Војска Неди-*

се поуздано тврдити да се у колаборацију ступало индивидуално и из најразличитијих разлога: идеолошких, материјално-егзистенцијалних, утилитарних, услед принуде и др. Анализом целокупног периода колаборације у Србији 1941–1944. године и низа документованих појединачних случајева уочава се променљивост природе и интензитета сарадње са окупатором. Она је била условљена неколицином фактора, од којих су најизраженији промена ситуације на великим светским ратиштима и устанак у Србији, догађаји који су утицали да однос између окупатора и његових домаћих сарадника трајно напусти границе предвиђене међународним правом и конвенцијама о домаћој управи за време окупације.² Институционално посматрано, колаборација у Србији је током Другог светског рата прошла кроз две фазе: Савет комесара (на чијем се челу налазио Милан Аћимовић) и владу Милана Недића. Аћимовићев Комесаријат, прва колаборационистичка управа у Србији 1941. године, био је техничко административно тело, концентрационе политичке природе и без реалних политичких овлашћења. Идеолошки знатно компактнија била је влада Милана Недића (чија самосталност у односу на окупатора није била значајно већа), која је предузела низ активности против снага антифашизма, везујући своју и судбину српског народа у потпуности за ратне интересе и тријумф нацистичке Немачке. Немогућност комесарске управе да се избори са устанком у земљи делимично је од стране окупатора тумачена као последица недовољне идеолошке (антикомунистичке) изграђености појединих колаборациониста.³ Због тога је приликом одабира кадровских решења за владу Милана Недића посебна пажња била посвећена идеолошкој подобности сарадника. Сличан принцип важио је и за колаборационистичке управе у другим земљама окупираним од стране нациста.⁴ Послератне југословенске

ћеве Србије: оружане снаге српске владе 1941–1945, Београд 2011; Zoran Janjetović, *U skladu sa nastalom potrebom... prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941–1944*, Београд 2012. и др.

² За правни аспект колаборације погледати: Милош М. Радојковић, *Рай и међународно право*, Београд 1947; Гавро Ђ. Перазић, *Међународно рајно право*, Београд 1986; Смиља Аврамов, Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Београд 1996; Драган Алексић, „Подела Краљевине Југославије 1941. у светлу међународног права”, зборник радова: *Срби и Југославија* (ур: М. Исић), Београд 2007, стр. 45–60.

³ Овакав однос окупатора према српским колаборационистима добро је документован на примеру просветних и културних функционера окупиране Србије. Доставе немачких обавештајаца карактерисале су Ристу Јојића, првог комесара Министарства просвете, и проф. др Милоша Тривунца, првог министра просвете у влади Милана Недића, као „истрошене”, „уморне” и „недовољно активне”, јер нису били спремни да се идеолошки ангажују у корист окупатора (ИАБ, фонд: БдС, J-30, J-87). Потпуно супротан случај представљају Валибор Јонић, комесар а потом и министар просвете и вера у влади Милана Недића, и др Светислав Стефановић, који су због своје идеолошке блискости и сервилности окупатору уживали његову заштиту и бројне привилегије. Више о истакнутим српским колаборационистима ангажованим у просветним и културним институцијама: Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008; Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944: судбина инститиције под окупацијом*, Београд 2009; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд 2009; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији*, Београд 2011; Александар Стојановић, *Српски цивилни/културни план владе Милана Недића*, Београд 2012.

⁴ Слом немачке офанзиве у Совјетском Савезу и непланирано продужење трајања рата утицали су на промену политике у нацистичком врху. Уместо идеје о тоталној светској доминацији великог немачког Рајха у јавност је пласирана пропагандна матрица о „Новој

власти подједнако су гониле и оне српске колаборационисте који су у сарадњу са окупатором ступили у намери да помогну свом народу и оне који су то учинили из идеолошке блискости фашизму и нацизму или ради стицања личне користи. Јаснија слика о колаборацији може се добити сагледавањем мотива појединаца за улазак у домаћу управу под окупацијом, као и компаративном анализом већег броја документованих случајева. Оставка др Гојка Грђића, првог Комесара за цене и наднице у окупираној Србији, осветљава однос окупатора и оних његових сарадника који су у колаборацију ступили у заблуди да ће им бити дозвољено да се стручно ангажују за добробит свог народа.

Гојко Грђић рођен је у Гацку 1907. године. Дипломирао је на Правном факултету у Београду 1931, а докторирао на Филозофском факултету у Берлину (код чувеног професора Ледерера) 1935. године дисертацијом *Рационализација, незајосленост и скраћивање радног времена*. Већ средином тридесетих био је, иако релативно млад, један од водећих југословенских економиста.⁵ Посебно се истакао у развоју математичке статистике и историје економских доктрина, а бавио се и теоријом цена и тржишта, пратећи научне трендове актуелне у Европи. Није био политички активан и бавио се новинарством као дописник агенције Авала и сарадник листова *Правда* и *Народно благосићање*. Од 1936. године радио је као чиновник у Министарству трговине и индустрије, а шириј јавности постао је познат захваљујући серији текстова објављених у *Српском гласу*, листу Српског културног клуба. У њима је расправљао о актуелној економској ситуацији у Југославији и свету⁶ и водио полемику са хрватским политичарима, започету објављивањем књиге Рудолфа Бићанића *Економска подлога хрватског ишћања*.⁷ За доцента Еко-

Европи”, тобожњој антикомунистичкој коалицији „слободних европских народа”, у циљу стварања што шире подршке за наставак рата против Савезника. Посебно велику улогу у ширењу ове идеје имали су шеф пропаганде Јозеф Гебелс и један од главних нацистичких идеолога Алфред Розенберг, али су нова истраживања показала да Адолф Хитлер ни у једном тренутку није одустао од намере да Немачкој обезбеди потпуну доминацију у послератном светском поретку. Ипак, концепт „Нове Европе” пружао је (лажну) наду да и мали, у рату поражени народи, могу да „заслуже” своје место у новом поретку активним деловањем у корист Осовине. Више: Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi rule in occupied Europe*, Penguin Books 2009, 319–340, 454–460.

⁵ Један од најзначајнијих радова Г. Грђића из тог периода је „Теорија куповне снаге”, *Архив за правне и друшћивене науке*, св. 5, 1937. Средином тридесетих био је близак са Ивом Белином, вицевернером Народне банке и проф. др Велимиром Бајкићем, професором Правног факултета.

⁶ Текстови Г. Грђића објављивани су у *Српском гласу* под пуним именом или са скраћеним потписом: Г. Г или Г. Међу текстове посвећене актуелним економским приликама у Југославији и свету спадају: „Наша привреда после избијања рата”, *Српски глас*, 23. 11. 1939; „Који су крајеви привредно највише напредовали после рата”, *Српски глас*, 7. 12. 1939; „Између светске и регионалне привреде: Привредна позадина садашњег рата”, *Српски глас*, 4. 1. 1940; „Демагогија у нашој привредној политици”, *Српски глас*, 21. 3. 1940. и „Наш привредни биланс: Где има да почне наш привредни рад”, *Српски глас*, 25. 4. 1940.

⁷ Политички конструисана студија др Рудолфа Бићанића *Економска подлога хрватског ишћања*, објављена у Загребу 1938. године уз подршку др Влатка Мачека, председника ХСС и водећег хрватског политичара, изазвала је буру негодовања код српских економиста и политичара. Сарадници *Српског гласа* месецима су се бавили критиком ове књиге; међу ауторима тих чланака били су Слободан М. Драшковић, Богдан Прица, Милан Ј. Жујовић,

номско-комерцијалне високе школе постављен је 1939. године, на предметима Привредна историја и Историја економских доктрина. Након Априлског рата ступио је на место комесара за цене и наднице, установе која је радила под окриљем Министарства народне привреде. О околностима постављења још увек нису пронађени релевантни историјски извори.⁸ На основу докумената из времена окупације (у које спада и његова оставка) може се претпоставити да га је окупатору препоручило његово школовање у Немачкој и познавање немачког језика, као и чињеница да је важио за великог стручњака. Његови мотиви за улазак у колаборационистичку управу били су часни и професионални; он није био идеолошки следбеник фашизма и нацизма, нити је желео да оствари материјалну корист из окупације. Онога тренутка када више није било могуће обављати функцију комесара за цене и наднице, водећи се само стручним мерилима, поднео је оставку. У прилог овоме сведочи и његово хапшење од стране Гестапоа 1942. године и потоњи боравак у бањичком логору,⁹ као и чињеница да га је на функцији наследио Божидар Дарко Петровић, члан Збора, који је на том месту остао до краја рата. Исправност Грђићевог држања током окупације потврдиле су и нове власти након ослобођења: за разлику од већине комесара и високих чиновника колаборационистичке управе који су означени као издајници и народни непријатељи, он није процесуиран од стране Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача нити од војних судова. У послератној Југославији наставио је успешну академску каријеру, радећи дуги низ година као професор Економског факултета у Београду.¹⁰

Орестије Крстић и Гојко Грђић. Међу Грђићевим текстовима посвећеним економском аспекту хрватског питања истичу се: „Економска подлога хрватског питања – ко кога експлоатише?“, *Српски глас*, 7. 12. 1939; „Коме шкоди привредни сепаратизам: хрватска индустрија и српско рударство“, *Српски глас*, 21. 12. 1939. и „Примена Уредбе о финансирању бановине Хрватске може да доведе у питање државне финансије“, *Српски глас*, 4. 4. 1940.

⁸ Кратку информацију о постављењу Г. Грђића за Комесара за цене и наднице оставио је Бошко Н. Костић (Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana*, Lille 1949, 37).

⁹ Г. Грђић ухапшен је заједно са браћом Ристом (чиновник у Патријаршији) и Божидаром (професор гимназије). У логору на Бањици били су заточени од 11. 12. 1942. до 6. 1. 1943. У књигама бањичких логораша Г. Грђић налази се под редним бројем 9.323 (*Logor Banjica: Logoraši*, I, Beograd 2009, 586).

¹⁰ Непосредно по ослобођењу земље Г. Грђић је био ангажован на раду у Председништву СР Србије, а од 1948. на Економском факултету у Београду. Исте године изабран је за приватног доцента, а већ 1950. за ванредног професора. Редовни професор постао је 1954, а 1955. постављен је на чело Катедре за статистику. Током научне каријере која је трајала дуже од четири деценије био је декан Економског факултета, један од оснивача и председник Југословенског статистичког друштва, оснивач и дугогодишњи уредник листа *Статистичка ревија*, сарадник бројних међународних организација из области економије и статистике. Пензионисан је 1977. а преминуо 1979.

Оставка Гојка Грђића на место Комесара за цене и наднице¹¹

Господину
Инж. Милосаву Васиљевићу¹²
Комесару Министарства народне привреде
Београд

Господине комесаре

Писмо које вам је упутио г. Генерални опуномоћеник за привреду у Србији¹³ под 2 Но. 9241 од 8 августа ове год. даје ми повода да прекинем са једним стањем, с којим се од почетка нисам слагао, а да Вам поднесем оставку

¹¹ Архив Србије (АС), фонд: Комесаријат за цене и наднице (Г-6), фасцикла 24. Писмо је написано на писаћој машини и није датирано, али се поуздано може сместити у средину августа 1941. године. Објављујемо га у интегралном облику и без икаквих интервенција приређивача.

¹² Инж. Милосав Васиљевић (1900–1976) био је истакнути идеолог ЈНП Збор и један од најбољих познавалаца проблематике организације рада у међуратној Југославији. Дипломирао је 1923. на Техничком факултету у Београду, на коме је од 1936. предавао као приватни доцент. До рата је био директор Београдског сајма и уредник листа *Майица рада*. Од оснивања ЈНП Збор био је члан најужег руководства и близак пријатељ Димитрија Љотића, са којим је делио бројна политичка уверења, попут критике парламентарне демократије и залагања за корпоративизам и дириговану привреду. За време окупације прво је био Комесар министарства народне привреде у Савету комесара Милана Аћимовића, а у периоду владе Милана Недића ангажовао се на организовању колаборационистичких добровољачких одреда за борбу против партизана и четника. Учествовао је и у бројим активностима које је спроводило Министарство просвете и вера, попут Српског цивилног/културног плана и предавања у Заводу за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Током окупације је објавио и две књиге: *Марскизам као економска доктрина* (Београд 1942) и *Човек и заједница: Основи савремене социологије* (Београд 1944). Крај рата дочекао је у Аустрији. У Југославији је проглашен за ратног злочинца од стране Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Британске власти, под чијом се контролом налазио, означиле су захтев за његово изручење као идеолошки мотивисан и правно невалидан, одбивши да га предају новим југословенским властима. Преминуо је у Аргентини, где је провео највећи део својих послератних година, и сахрањен је у Буенос Ајресу.

¹³ Функцију Генералног опуномоћника за привреду у Србији обављао је Франц Нојхаузен (Franz Neuhausen), који је на ту дужност постављен 26. 4. 1941. одлуком Опуномоћника за Четворогодишњи план привреде Рајха фелдмаршала Хермана Геринга. Нојхаузен, по образовању машински инжињер, био је присутан на југословенском простору готово пуне две деценије пре Априлског рата, прво као привредник, а касније као нацистички активиста чији је задатак био да повеже Немце у Југославији и организује испоставу нацистичке партије у земљи. Од средине тридесетих био је водећа немачка личност у Београду. Године 1936. тај статус је формализован додељивањем почасне титуле Генералног конзула Рајха у Југославији. Одлично је познавао привредне прилике у земљи и имао низ личних контаката са највишим државним и привредним функционерима. Као лични пријатељ Хермана Геринга, са којим је заједно служио у немачкој авијацији током Првог светског рата, имао је низ изванредних овлашћења и личну протекцију у самом врху нацистичког руководства, што је користио и током окупације Србије. У домену привреде његова овлашћења су била неограничена, а имао је право и да издаје наређења фелдокомандатурама и крајскокомандатурама, која нису била везана за привреду (*Zbornik NOR*, XII-1, dok. 50, 128). Власт је користио за спровођење директних Герингових инструкција, али и за лично богаћење, због чега је био омражен од својих сарадника и других окупационих челника. У лето 1944. ухапшен је од Гестапоа због корупције и спроведен у Немачку, те се до ослобођења није враћао у Србију. Након рата изручен је Југославији и осуђен на 20 година затвора, али је ослобођен већ 1953. Умро је у Минхену 1966, у 78. години живота. Више: Драган Алексић, „Франц Нојхаузен и привредна

на положај Комесара за цене и наднице. Сем поменутог писма, за ову моју одлуку постоје и други, још дубљи разлози.

При мом доласку на чело Комесаријата за цене и наднице стављено ми је од немачке и наше стране у изглед широко подручје скоро самосталне делатности на пољу утврђивања и контроле цена. Границе те самосталности могле су да леже само у систему као таквом, који је по опробаном немачком угледу требало применити, и посебним интересима, које је немачка окупаторска власт могла да има у појединим питањима политике цена. Прихватајући та ограничења, као у извесној мери разумљива с обзиром на тешки положај наше земље од рата на овамо, ја сам сматрао да имам потпуно самосталан став у свим питањима цена, која се могу третирати као чисто наша унутрашња. Према овом могао сам очекивати, да ћу при издавању појединих наредби и одлука моћи самостално да радим и да ће само уредбе, као законска подлога мога рада, подлежати претходном споразуму са немачким властима. У том свом очекивању сам се нажалост преварио, јер су се немачке власти умешале у целокупан мој рад, посебно у изради свих наредби и доношењу низа појединачних одлука.¹⁴ Овим поступком не само да је отежан рад Комесаријата за цене и наднице, него му је стварно одузета и иницијатива у раду и то на тај начин, што је с немачке стране форсирано решавање низа питања, која по својој важности не спадају у најхитнија, и мени је само по цену изузетних напора успело, да с малим апаратом, стављеним ми на расположење, решим и по које специфично наше питање.

Ја сам Вам захвалан Господине Комесаре, да сте Ви својим писмом Но. 1568 од 22. јула 1941. год. код г. Генералног опуномоћеника покушали да интервенишете у смислу отклањања овог мешања немачких власти, али из одговора г. Генералног опуномоћеника констатујем да нажалост нисте успели.

Да ово није само питање личне сујете, него ствар која је имала далекосежне последице и на саму политику цена, види се и из следећих чињеница. И ако сам се слагао са становиштем немачких власти, да је циљ успостављање нормалног односа појединих цена са искључењем свих спекулативних момената, којим би се омогућило појединачно богаћење на штету народне целине, ипак сам се већ у почетку с њима разилазио у погледу избора пута којим ћемо до тог циља доћи. По моме мишљењу имало се приступити постепеном регулисању цена, макар почели и са ценама које су превисоке, па тек онда лагано приступити њиховом даљем свођењу на меру која би се могла сматрати нормалном и здравом. Нарочито сам сматрао да не смео

политика нацистичке Немачке у Србији”, *Токови историје*, 1-2/2008, 301–318; Драган Алексић, *Привреда Србије у Дружбеном савезу*, Београд 2002.

¹⁴ У окупираној Србији свака одлука домаће управе морала је да добије одобрење од надлежних окупационих органа, а неретко се дешавало да су српским властима наметане одлуке, уредбе и кадровска решења. Ову, често понижавајућу праксу, истражила је и описала Љубинка Шкодрић у: „Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944”, у: *Ослобођење Београда 1944. године* (ур: А. Животић), Београд 2010. 82–94. Г. Грђић био је суочен и са притисцима који су долазили са српске стране: њега је крајем јула 1941. посетила делегација Збора, која му је предала представку у којој се захтева хитна промена политика цена и надница. Овај догађај је доспео и у јавност, јер је о њему писала *Обнова* (др Н. Маринковић, „Несразмера између цена и радничке куповне моћи – Радници „Збора” предлажу сазив хитне анкете”, *Обнова*, бр. 26, Понедељак 4. 8. 1941, 4).

одмах приступити сувише широком обухвату свих цена, докле год не будемо располагали довољним апаратом за њихово ефикасно контролисање. С тим у вези мислио сам, да свакој нашој мери у прописивању цена предходно осигурамо спровођење и да тек после тога прелазимо на даље мере. Истичући ово своје становиште немачким властима, ја сам нарочито подвлачио, да се не ради само о апарату за контролу цена него још више о организовању система сакупљања и расподеле производње што би омогућило контролу промета почевши од произвођача па све до потрошача. Сматрам да је то главни елемент успеха система цена у Немачкој и да ће тај систем код нас без потребне организације у суседним областима моћи утолико мање да да резултата, што се он код нас изаграђује у једном ненормалном времену. Поврх свега сматрао сам да наша политика цена не располагајући потребним предусловима мора бити веома опрезна и трудити се да се за сада што више приближи стварним ценама, јер би само у том случају могла да има реалан карактер. Ја сам зато стално био у положају да од немачких власти тражим више цене, јер сам сматрао, да ће само на тај начин наше цене и у пракси наћи примену и неће остати само голи пропис на хартији.

Насупрот овоме са немачке стране инсистирало се на што хитнијем обухватању свих цена и то на бази која би по нашем мишљењу имала пре да представља круну целокупне делатности на регулисању цена него ли да се чисто полицијским путем примени већ у самом почетку. Моје примедбе, да се овим фиксирањем цена на једној сувише ниској основи у привредне односе уноси и сувише револуционаран моменат, који ће изазвати тешке поремећаје у привредном животу, а да ће, у пракси с обзиром на нелегалну трговину која је узела маха, остати само као мртво слово на хартији, код немачких власти нажалост нису наишле на разумевање.¹⁵

Неуспевши у овом свом ставу, ја сам донео мере саобразно жељама немачких власти, желећи да видим какве ће резултате донети ова тактика, да би се онда можда и сам уверио у њену исправност. Нажалост иако није прошло више од два месеца од моје делатности на овом месту, већ сада ми је јасно да је пут који сам у почетку предлагао био прави. Највећи број прописаних цена остао је само на хартији, и он се у пракси не примењује ни са 10%. Спекулација најбитнијим производима заузела је таквог маха, да је задатак Комесаријата за цене и наднице, да заштити малог потрошача, остао промашен. Легални промет добара тешко је погођен мерама на пољу цена које су до сада доношене. Ми идемо у опасност да уништимо оне поштене привреднике, који би желели да се држе прописа државних власти и да створимо један нови привредни ред људи који се баве само нелегалним прометом. Оно чега сам се у почетку посебно бојао и што сам немачким властима на

¹⁵ Широк обухват контролисаних цена заиста је довео до катастрофалног стања на тржишту: убрзо су се јавиле несташнице животних потрепштина и друге различите робе, трговци су складиштили или сакривали робу одбијајући да је продају, а процветали су шверц и црноберзијанско трговање. Ово је драматично утицало на живот становништва, посебно у градовима. Више: Драгутин Ј. Ранковић, *Свакодневни живот под окупацијом 1941–1944: искуство једног Београђанина* (приредили: Н. Милићевић и Д. Никодијевић), Београд 2011; Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941–1944”, *Токови историје*, 2/2012, 77–91; Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник, 1941–1944*, рукопис, Библиотека Матице српске, Нови Сад.

време истицао наступио је: систем контроле цена компромитовао се. После његовог првог компромитовања пре рата, сада му је задат још тежи ударац, бојим се тако тежак да ће га бити немогуће рехабилитовати.

Истина с немачке стране наводи се други узрок слабог функционисања система цена, наиме одсуство њихове контроле на терену. Ја не могу да оспорим да та контрола није била задовољавајућа и то првенствено с тога, што није постојао апарат за њено спровођење. Вама је познато да Комесаријат за цене и наднице све до пре кратког времена није располагао потребним кредитима да успостављање овог апарата поред тога што полиција, на коју има да падне главни терет контролише цене, није била у стању да потпуно изврши овај задатак.¹⁶ Стварна контрола почела је да се спроводи тек у последње време и њено одсуство свакако да је имало рђавих последица и на спровођење наредбе комесаријата за цене и наднице. Али врло је погрешно досадашњи неуспех приписивати само тој чињеници. Одсуство апарата за прикупљање и расподелу производа по мом мишљењу далеко је важнији моменат. Као један даљи важан моменат наводим одсуство ауторитета власти, који је у народу сведен на најмању меру. Али ма који узроци били, с њима се морало од почетка рачунати. Политика цена која рачуна о овим моментима и жели да се не компромитује морала је да се води у оном смислу како сам горе изложио.

Поред ових узрока који ме наводе да поднесем оставку, част ми је навести и једну другу исто тако важну праксу са којом се нисам могао сложити. Вама је познато господине комесаре, да се приликом утврђивања цена сировој кожи нисам могао сложити са предлозима немачких власти. Познато Вам је исто тако да су те цене објављене у облику једне наредбе од стране г. Генералног опуномоћеника за привреду у Србији. Та пракса доводи до потпуне илузорности постојања наших власти. Ако ја при свакој дискусији унапред знам да се решење може да диктира и против свих оправданих разлога које наводим против евентуалних немачких (гледишта) онда ауторитет власти коју представљам мора да трпи велике потресе. Не видим који би био стварни разлог постојања наше власти у овом случају сем чисто информативног карактера. И ова чињеница стоји у потпуној супротности са свим оним у почетку наведеним претпоставкама под којима сам дошао на чело Комесаријата за цене и наднице.

Овим принципијелним разлозима своје оставке имам да додам још један лични. У неравној борби коју сам водио на овом свом положају моје здравствено стање не дозвољава ми да наставим истим темпом.

Подносећи Вам ову оставку, ја Вас молим Господине Комесаре, да је сматрате дефинитивном и да је што пре усвојите.

Изволите примити, Господине Комесаре, и овом приликом уверење о мом особитом поштовању.

КОМЕСАР
за цене и наднице

¹⁶ У овој реченици је по свој прилици изостављена једна реч током писања. Како се смисао реченице сасвим може разумети из контекста, можемо претпоставити да је текст требало да гласи: „Вама је познато да Комесаријат за цене и наднице све до пре кратког времена није располагао потребним кредитима да успостављање овог апарата поред тога што полиција, на коју има да падне главни терет да контролише цене, није била у стању да потпуно изврши овај задатак.”

RESIGNATION OF DR GOJKO GRĐIĆ, THE COMMISSIONER
FOR PRICES AND WAGES IN AUGUST 1941:
CONTRIBUTION TO RESEARCH OF COLLABORATION IN SERBIA
DURING THE SECOND WORLD WAR

by

Aleksandar Stojanović
Research-associate
Institute for Recent History
Trg Nikole Pašića 11, Beograd, Srbija
acas109@yahoo.com

SUMMARY: Dr Gojko Grđić was one of the most prominent Serbian and Yugoslav economists and statisticians. At the end of 1930s he cooperated extensively with the Serbian Cultural Club and was one of the most active economic analysts in its magazine *Srpski glas* (*Serbian voice*). After the establishment of the occupation regime in the territory of Serbia, led by professional and patriotic motives, he accepted to participate in the collaborationist government and became the Head of the Commissariat for Prices and Wages. Trying to carry out his duties in accordance with professional and moral principles, he came into conflict with the occupier, who, driven by their own interests, constantly intervened in the sphere of standardizing prices and wages, usually to the detriment of the population of the occupied Serbia. Being at the same time under the pressure of the occupying forces and pro-fascist movement Zbor, Dr Gojko Grđić decided to resign because he was not able to perform the function of the Commissioner in accordance with the law and the interests of citizens. His resignation, integrally published in this paper, is of great importance for understanding and studying of the phenomenon of collaboration in occupied Serbia 1941–1944, being a direct testimony about the motives of a part of Serbian collaborators for entering into cooperation with the occupier. Grđić's act was not welcomed by the occupier – at the end of 1941, he was arrested by the Gestapo and spent some time in the Banjica camp. His attitude during the war was characterized as proper and patriotic by the post-war government, and Grđić reached the culmination of his impressive academic career precisely in the post-war decades.

KEYWORDS: collaboration, Second World War, Serbian Commissariat for prices and wages, Dr Gojko Grđić

Maria Pia Pedani, *Venezia porta d'Oriente*,
Bologna: Il Mulino, 2010, 334 pg.

Положај Венецијанске републике, која се простирала од поседа које је имала на копненом залеђу до *stato da mar* на источном Медитерану, условљавао је сталне контакте са исламским земљама Истока. Они су били манифестовани на више начина које је, у циљу разумевања ове теме, потребно сагледати из угла обе стране. Стога је ауторка ове студије, Марија Пија Педани, дала доста широку, али неопходну слику за разумевање веза између Венеције и Оријента. Студија је намењена ширијој публици, те зато у њој даје јасан хронолошки преглед догађаја уз истицање личности које су нам илустративни примери вишевековних односа.

Угао из којег Марија Пија Педани посматра ову проблематику заснива се на дугогодишњем истраживању и искуству које она има као професор Универзитета *Ca' Foscari* у Венецији. Марија Пија Педани предаје историју Османске империје, а једно од главних поља њених истраживања јесу односи Османског царства и Венеције. Објавила је велик број радова о венецијанској дипломатији у Истанбулу, османским трговцима на Јадрану, као и радове који се тичу личности, попут Ђентила Белинија, које су на посебан начин долазиле у контакт са оријенталном културом. Приредила је један том са сакупљеним извештајима венецијанских *баила* у Истанбулу, у периоду 1512–1789. године (*Relazioni di ambasciatori veneti*, vol. XIV, Padova 1996). Такође, објавила је и веће студије: *Dalla frontiera al confine* (2002), *Breve storia del impero Ottomano* (2006) и *La grande cucina ottomana* (2012).

Venezia porta d'Oriente је систематизована у девет поглавља у којима је ауторка представила главне аспекте кроз које можемо да посматрамо ову проблематику. Прва два поглавља уводе нас у најраније контакте које је Венеција имала са Оријентом, а међу којима се као значајни истичу пренос моштију Светог Марка, затим трговина са Александријом и трговина робовима. На пољу визуелне културе, занимљива је појава сличне

хералдике у Венецији и у династији Мамелука, који у другој половини XIII века почињу да користе симбол лава, уз заједничку црту либералније иконографије од оне која је била установљена у Европи.

Као неизбежна тема јављају се сукоби у XV веку и XVI веку између Венецијанске републике и Османског царства. Ова тема је обрађена у трећем поглављу, кроз које нам ауторка књиге указује на реалност која је вековима условљавала нове преговоре и прилагођавања новонасталим ситуацијама. Османлије су у годинама XV и XVI века показивали интересовање за венецијанске поседе у Егејском мору у оквиру својих освајачких подухвата, те су уследили сукоби који су се завршавали мировним уговорима склапаним између ове две стране. Они нам говоре да је мир на Медитерану био од кључног значаја за опстанак. Јединствен због своје поморске трговине, али опасан због пирата који су на Јадрану нападали османске и хришћанске бродове, Медитеран је оне који су се кретали његовим морима чешће наводио на сукобе него на савезе.

Дипломатија и систем комуникације су тема четвртог и петог поглавља. Овде нам ауторка објашњава колико је, управо због свих превирања, било значајно постојање *баила*, који је штитио права Венецијанаца на територији Османског царства. С друге стране, османски амбасадори су такође одлазили у Венецију како би закључивали мировне и трговинске уговоре, или како би пренели вест о доласку новог султана на власт. Да би слика о оваквим контактима била потпуна, ауторка скреће пажњу на културу размене дарова, која је у оквирима Османске империје била од изузетног дипломатског значаја ради указивања части султану. Извештаји (*relazioni*) које су венецијански *баили* морали да достављају Сенату, а у којима би описивали оно што су видели и чули на османској територији, данас су вероватно најзначајнији извори за разумевање начина на који је култура Оријента тада била виђена.

Дипломатским везама, венецијанским трговцима и особеним примерима Венецијанаца у Истанбулу бавио се и Ерик Дурстлер у свом делу *Venetians in Constantinople – Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean* (Baltimore 2006). Дурстлер је функцију *баила*, као венецијанског представника код Османлија, приказао заједно са читавом организацијом његовог седишта и са свим додатним члановима који су били део дипломатског ланца, уз начине на које је решавана језичка баријера.

За разлику од Дурстлера, Педани у својој књизи даје ширу слику, која не обухвата само Венецијанце у Истанбулу, нити се бави искључиво дипломатским односима.

Кроз шесто поглавље можемо да се упознамо са организацијом куће *баила*, али и системом комуникације, те начином функционисања венецијанских курира, као најповерљивијих на простору Медитерана. Такође, ауторка овде скреће пажњу на уметност која настаје на територији Османске империје, где су многи венецијански уметници одлазили по позиву који су добијали од султана и великих везира, те као најпознатије патроне истиче Мехмеда II Освајача и Ибрахим-пашу.

Седмо и осмо поглавље истиче примере личности које су биле „tra due identità”, попут Ибрахим-паше, „венецијанске султаније” Нур Бану и њеног сина Газанфер-аге. Можда нам кроз ову тенденцију да истакне појединачне судбине Педани заправо најбоље и аргументује ову тезу. Путем ових људи одржавали су се односи између Венеције и Истока. Најбољи пример за то су Ибрахим-паша и Алвизе Грити, који су били одлучни у својим намерама да одржавају мир између Венеције и Османског царства. Насилно одвођење у ропство, што се десило и Газанфер-аги који је са мајком ишао ка Будви, често је водило ка преласку у другу религију, али и ка „животу између два идентитета”. Из ових и других ситуација Педани нам јасно указује на то да Медитеран не може да се посматра кроз један идентитет, као и на то да Венеција и Оријент представљају два идентитета Медитерана.

Последње поглавље даје нам слику о томе како су Венецијанци били виђени на Истоку. У записима многих писаца Венеција се истиче као значајан топос. Један од описа Јадрана даје нам Ибн Хавкал, писац из X века који Јадран назива Венецијанским заливом (*ġūn al-bānsdiqin*), односно истиче га као део Медитерана који се искључиво везује за становнике лагуне. С друге стране, значајно је и то да је Венеција била једини европски град са

арапским именом (*Al-Bunduqiyya*). Ови називи се јављају као битни показатељи да је Јадран у свести исламског света био искључиво везан за Венецију, док је на западу још увек важио латински назив *Adriacens*, што нам доста говори о значају и угледу Венеције на Оријенту.

Осим што нас уводи у тематику вишевековних веза са Оријентом, ова студија нам указује и на питања која чекају да буду подробније истражена, без обзира на живе легенде које их прате. Такве легенде се јављају око ликова са турбанима из *Campo dei Mori*, а ауторка наглашава да њихов идентитет још увек чека на минуциознија истраживања која би дала веродостојнија тврђења.

Једно од питања које се намеће, поред јасно објашњене праксе слања дипломатских дарова у Истанбул, јесте симболика узвраћања поклона од стране онога ко је супериорнији на хијерархијској лествици. Пример коришћеног султановог турбана, који се шаље након примљених дарова, можда треба да нам укаже на повластице које је Венеција уживала од стране султана Османског царства. Или само треба да подсети Венецију на то ко је супериорнији на Медитерану?

Када су исламски трговци у питању, Педани наглашава да се мало зна о њиховом свакодневном животу у Венецији. Тек 1575. године формиран је први *Fondaco dei Turchi* у близини моста Ријалто, рестаурирањем једне старе гостионице, а 1621. године други и већи *Fondaco* настаје од палате Палмијери да Песар. Можда би одговори на питања која се тичу детаља везаних за боравак исламских трговаца у Венецији допринели бољем разумевању значаја истих у Венецији.

Уколико бисмо – осим чињенице да им је забрањен излазак из смештаја у ноћним сатима, осим уз посебну дозволу – знали какве су још привилегије или забране имали исламски трговци, можда бисмо добили ширу слику о (не)поверењу које су уживали султанови поданици.

Као неке од извора које је Педани користила и које наводи кроз целу књигу можемо навести већ поменуте извештаје венецијанских *баила* (*relazioni*), али и засебна дела која пишу Венецијанци попут *баила* Ђованија Батисте Доне, писца Ђованија Батисте Тодеринија или Пјетра Бусенела. Осим информација о оријенталној култури, они су драгоцени докази о потреби да се разуме Оријент и његова култура. С друге стране, ту су и многи писци са Оријента који нам дају информације о виђењу Венеције.

Фернан Бродел је у свом *Медијерану* (Београд–Подгорица 2001) истакао значај отва-

рања истанбулских архива, који би историчарима омогућили да сагледају Османску империју „изнутра”. Педани нас у својој књизи обавештава да у тим архивима, нажалост, још увек нису откривени извештаји османских амбасадора послатих у Венецију, ако такви извештаји уопште постоје. Документи те врсте би могли да нам кажу доста о начину на који су Османлије посматрале Венецијанску републику, као и о схватању саме дипломатске праксе.

Премда намењена широј публици, ова студија је значајна основа за даље проучавање

односа Венеције и Оријента. Својом свеобухватношћу и обиљем примера, ауторка књиге је на једном месту обрадила или начела велик број тема, указујући, притом, и на оне које тек треба да се истраже. Ова веома инстрективна књига свакако ће подстакнути даље компаративне студије које би нас одвеле даље у нашим покушајима да разумемо живот у оквирима Медитерана.

Марија Андрић
историчар уметности

UDC 94(560)(082)

Les Ottomans et le temps (sous la direction de François Georgeon et Frédéric Hitzel), Brill, Leiden–Boston 2012, xii, 387 p.

Две деценије након објављивања прве књиге из едиције *The Ottoman Empire and its Heritage – Politics, Society and Economy*, портфолио издавачке куће „Брил” обogaћен је низом одабраних студија, коауторских публикација и приређених извора, у којима се огледа вишезначно комплексна феноменологија државе Османове династије. Међу издањима која су у скороје време уврштена у ову престижну серију, као нарочито интересантан са становишта тематског опредељења, издваја се предмет овога приказа, *Les Ottomans et le temps*. Реч је о зборнику радова чији су аутори окупљени око заједничког занимања за време и поимање времена у дугој повести османског (и делимично постосманског) друштва, а на трагу истраживања угледног турколога Луја Базена. Његови су ученици уједно и приређивачи ове антологије – Франсоа Жоржон, чији су опус обележиле студије из друштвене и културне историје позног Османског царства и кемалистичке Турске, и Фредерик Хицел, проучавалац османске уметности и интеракција са Западном Европом, нарочито у домену рецепције технолошких иновација и културних утицаја.

Књигом је обухваћено петнаест текстова, два написана на енглеском и тринаест на француском језику. Према проблемским, хронолошким и методолошким параметрима, распоређени су у четири целине: 1) *Prendre la mesure du temps*; 2) *Temps et temporalités*; 3) *Temps modernes, version ottomane*; 4) *Le temps de l'Empire sous la République turque*.

Као што наслов сугерише, први део посвећен је начинима на које се човек сналазио у

времену и према томе организовао свој свакодневни живот. Како су Османлије мерили време, са којом све сврхом, и ко је за то био задужен, тек су нека од питања која су размотрена у трима расправама из ове партије. Настојећи да одговори на неке од тих дилема, Фредерик Хицел је представио различите инструменте за мерење времена, од којих је механички сат, као својеврсна новотарија, изазивао опречне реакције. Статусни симбол и омиљени медијум дипломатске размене за једне, за друге је био непожељан, јер је, попут штампе, угрожавао сакрализовану монопол под којим је улема држала време и писану реч (*De la clepsydre à l'horloge. L'art de mesurer le temps dans l'Empire ottoman*, стр. 13–37). Како је показао Клаус Крајзер (Klaus Kreiser), слична идеолошка конфронтација пратила је изградњу тзв. сахат-кула – препознатљиви оријентир урбаног простора и симболи централне власти изван престонице у основи су представљали функционални пандан минарету (*Les tours d'horloge ottomanes: inventaire préliminaire et remarques générales*, стр. 61–74). Релацији човек–време Гулчин Тунали Коч (Gülçin Tunalı Koç) је приступила из посве другачије перспективе. Проучавајући живот и каријеру Садулаха ел Анкаравија, државног службеника наклоневог астрологији, понудила је интерпретацију једне личне историје у којој су небеска знамења играла више но значајну улогу, али исто тако и репрезентативну – можда чак и парадигматичну – слику о томе како се провинцијско чиновништво нижег и средњег ранга у добу Танзимата занимало за „науку

о звездама” (*An Ottoman Astrologer at Work: Sadullah el-Ankarâvi and the Everyday Practice of İlm-i Nücûm*, стр. 39–59).

Радови обједињени у другој целини баве се сасвим другом димензијом дате проблематике. Различити нивои темпоралности, о којима је својевремено писао Жак Ле Гоф, могу се схватити као „слојеви” истог временског тока, диференцирани у складу са друштвено-економским, културним или верским одликама једног поднебља. У царству какво је било Османско – мултиетничко, мултиконфесионално, огромног пространства и нада све дуговечно – државник је морао успоставити контролу над свим овим чиниоцима свакодневнице. Никола Ватен (*Nicolas Vatin*) налази да је управо манипулација временом, у садејству са надзором над протоком информација и политичким прагматизмом Мехмед-паше Соколовића, избила Царство из кризе по напрасној смрти Сулејмана I (*L'homme d'État ottoman, maître du temps: la crise de 1566*, стр. 77–98). Према се у овој ситуацији показала спасоносном, перцепција времена донела је корените промене у поимању државе код Османлија. Према тумачењу Никоса Сигаласа (*Nikos Sigalas*), концепт *devletîa* и начин на који је доживљена историја симултано су редефинисани у првом полустолећу XVIII века – од појединачних владавина султана тежило се успостављању повесног континуитета и историји трансперсоналне државе, која когзитира са другим политичким творевинама, и то не искључиво муслиманским. Контекстуализација историје и интересовање за „друго” сведоче о продору европске мисли у османске учене кругове, због чега није чудно то што је међу корифејима овог покрета био чувени штампар Ибрахим Мутеферика (*Des histoires des Sultans a l'histoire de l'Etat. Une enquête sur le temps du pouvoir ottoman [XVIe–XVIIIe] siècles*, стр. 99–127). Нарочито згодан извор за анализу ових западних утицаја, додуше у познијем периоду, јесу османски алманаси, чији је хеуристички потенцијал препознао и искористио Озгур Туресаж (*Özgür Türesay*). Алманаси у којима фигурирају три различите равни темпоралности – муслиманска, османска/финансијско-административна и европска/хришћанска – навели су аутора на закључак да су интелектуалне елите позног XIX и почетка XX столећа ангажовано радиле на стварању „хибридне архитектуре времена”, у којој се огледа компромис између очувања традиционалних вредности и отварања ка доминантним трендовима епохе (*Le temps des almanachs ottomans: usage des calendriers et temps de l'histoire [1873–1914]*, стр. 129–157).

Ова дихотомија у великој мери прожима трећи део књиге, но најпре се треба осврнути на преостала два рада из другог. Текстови који су потписали Марк Ем (*Marc Aymes*), и Бернар Лори (*Bernard Lory*) и Ерве Жоржен (*Hervé Georgelin*) заједничко је то што су засновани на историјском искуству из унутрашњости Османског царства. Ем је на примеру Кипра показао да је, насупрот увреженим схватањима по којима мањкаве комуникације изазивају својеврсну дијахронију на нивоу државе, између „времена престонице” и „времена провинције” ипак постојала корелација (*A l'heure de la province. Querelles de clocher et rythmiques d'empire*, стр. 159–171). У тежишту јединог коауторског рада у овом зборнику налазе се Смирна и Битољ, два насеља изразито хетерогене етничке структуре, у којима је свака заједница функционисала по сопственом ритму. Суживот је отежавала чињеница да су ови временски међаши, попут литургијских циклуса, имали не само културну и религиозну већ често и политичку конотацију, нарочито када се међу немуслиманским живљем будила жеља за ослобођењем и рестаурацијом „дана славе” из далеке прошлости (*Les temps entrelacés de deux villes pluricommunautaires: Smyrne et Monastir*, стр. 173–201).

Као што је већ наговештено, текстови који чине трећу целину откривају како су се, током „најдужега века Империје”, перцепција и устројство времена код Османлија прилађавали европским моделима. У академском миљеу, ово је утицало на актуелизацију филозофије историје и нове приступе њеној периодизацији. Рад Јохана Штрауса (*Johann Strauss*) прати еволуцију појма „средњи век” у османској историографији друге половине XIX столећа, указујући на то како је овај концепт, иманентан европском научном дискурсу али суштински стран повесном развоју муслиманског света, примљен у условима дубоке социјалне трансформације (*Kurûn-i vustâ: La découverte du „Moyen Age” par les Ottomans*, стр. 205–240). Да преиспитивање хронолошког поретка није била само ствар прошлости већ и садашњости, показао је Франсоа Жоржон, изучавајући однос јавног мњења и релевантних политичких чинилаца према мерењу времена и календарима, од танзиматске епохе до првих деценија Републике (*Temps de la réforme, réforme du temps. Les avatars de l'heure et du calendrier à la fin de l'Empire ottoman*, стр. 241–279). У практичним сферама живота, промене у схватању времена су донекле рационализовале његову употребу. Авнер Вишницер (*Avner Wishnitzer*) нас обавештава да је ефикасна организа-

ција времена послужila као основа успешних војних реформи Махмуда II – без јаничара, војска је функционисала као ретко која друга институција позног Османског царства, а официри су постали лучоноше општег друштвеног напретка (*With the Precision of a Watch? Time Organization in the Ottoman Army, 1826–1918*, стр. 281–315). Па ипак, колики год утицај војске био, васпитање младих нараштаја почињало је на другом месту, што је навело Гулсун Гувенли (Gülsün Güvenli) да се позабави развојем османског школства у XIX веку. Истраживање је показало да је реформа образовног система, са модерним школама и новом организацијом наставе, приморавала децу да од најранијег узраста усклађују своје време са утврђеним распоредом и предвиђеним трајањем школовања, учећи се дисциплини и економичности којима је требало одговорити на неизвесности константних друштвених струјања (*Le temps de l'école, le temps à l'école*, стр. 317–327).

У последњој партији, аутори се осврћу на асоцијације које је „османско време” изазивало у добу када те државе више није било. Већ из наслова рада Тимура Муидина (Timour Muhidine) избија прустижански набој – у покушају да позиционира изабрана дела турске књижевности прве половине XX века у контекст европских литерарних токова, он је указао на носталгични отклон „транзиционих генерација” према њиховој османској прошлости, проживљеној и неповратно изгубљеној (*À la recherche du temps ottoman. Nostalgie et modernité chez quelques écrivains turcs du milieu du XXe siècle*, стр. 331–342). Питањима идентитета и колективног памћења бави се и Жером Клер (Jérôme Cler), коме је теренски рад на западним обронцима Тауруса пружио материјал за један солидан антрополошки и етномузиколошки оглед. На основу музичке традиције коју и даље баштине потомци номадских Јурука, до сада већ привикнути на седелачки начин живота, он је изнео нека запажања о њиховој духовности, сећању на претке и различитим погледима на „прошла времена”, која, природно, сваки нараштај евоцира на сопствени начин (*Temps vécu et temps musical en milieu ouïrük de Turquie méridionale*, стр. 343–369).

На крају – можда уместо епилога – приређивачи су опскрбили читаоца преводом кратког текста османског списатеља Ахмеда Хашима (Ahmet Hâşim, 1884–1933), који је стварао управо на прелазу из Царства у Републику. Као савременик великих промена, Хашим је оставио сведочанство из прве руке

о нестанку једног света – то је, у правом смислу речи, ламент над савршеним ритмом живота који је из корена пореметило западно рачунање времена. Лични одговор на појаве које су очигледно изван контроле појединца овде је у функцији персонализације проблема, са циљем да истакне до које су мере процеси „вестернизације” утицали и на најмању ћелију османског друштва у нестајању. (*Le temps musulman*, стр. 371–373).

Пошто смо представили предмет и садржину сваког појединачног рада, остаје да закључимо овај приказ неколиким утисцима о књизи као целини. Видели смо да је широки дијапазон изложених тема покрио најразличитије аспекте османске историје, како у тематском тако и у хронолошком погледу. Међутим, занимање за овај зборник не треба ограничити искључиво на османистичке кругове. Верска, културна, политичка, па и економска димензија времена, на начин на који је овде проучена, релевантна је и за многе друге проучаваоце модерне епохе, али и за оне који гаје афинитете према историји муслиманских друштава уопште. Са становишта извора података, овај зборник је поуздана основа за даља трагања. Поред напомена у оквиру сваког текста, чији број и референтност, природно, варирају од случаја до случаја, на крају књиге налази се сумарна библиографија. У чланку Клауса Крајзера, налазимо за сходно да истакнемо, дата је минуциозно састављена листа од сто сахат-кула, са подацима попут места и године изградње, финансијера, натписа и евентуалних додатака, било чесме или звона. Овај списак, који аутор назива „прелиминарним”, по нашем мишљењу драгоцен је ресурс за будуће истраживаче. Но, највећа вредност књиге – и овде у првом реду имамо на уму потребе српске историографије – јесте њена методолошка иновативност. Угледање на овакве узоре несумњиво би изнедрило бројне интересантне студије из српске историје, независно од периода који се изучава. Опште запажање до којег смо дошли на страницама ове антологије – а што аутори неретко и сами истичу – јесте то да је овај заједнички академски подухват отворио више питања него што их је „разрешио”. Неслагљедиво поље истраживања које се и даље пружа пред прегачима различитих дисциплина могло би подстакнути српске научнике да се интензивније посвете проучавању времена и временâ, чију апстрактну линеарност друштвено биће компензује формом.

Александар З. Савић
Филозофски факултет, Београд

Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*,
Београд: Историјски институт, 2014, 382 стр.

Чињеница је да истраживања и радови посвећени темама српске привреде ранијих епоха нису бројни, иако у историографији постоји велика потреба за њима. Постојећа сазнања заснована су на радовима који се само површно дотичу стања у привреди, док се претежно баве политичким догађајима или идејама, унутрашњом или спољашњом политиком, делатностима појединих политичара или локалном историјом. Будући да сазнања о привреди произлазе из дуготрајних истраживања статистичких и других извора и примене специфичних метода у њиховој анализи, број истраживача на овом пољу до данас је остао невелик. Монографија историчарке Бојане Миљковић Катић о пољопривреди у Кнежевини Србији осветљава догађаје и токове из привредне историје прве две трећине XIX века, времена у коме су постепено изграђивани механизми државне власти, па и постављени темељи државне економске политике. Она тематски и методолошки испуњава једну од великих празнина у српској историографији.

Књига садржи неколико тематских целина или поглавља: Становништво и насеља; Сређивање власничких права у Србији и власништво над земљом; Земљорадња; Сточарство; Лов и риболов; Привредна политика и Економски резултати. Последње поглавље о економским резултатима својеврсни је закључак ове монографије. Увод, резиме на енглеском језику, списак извора и литературе, прилози (спискови 32 табеле и 36 графикана, речник мера и мање познатих појмова и скраћенице) и регистри (именски, географски и предметни) олакшавају коришћење и разумевање чак и читаоцима који не припадају ускостручној публици.

Просторни оквири привредних делатности којима се у монографији бави омеђени су границама Кнежевине Србије, а хронолошки оквир представљају године у којима су спроведени државни пописи – први општи попис становништва из 1834. године и последњи попис који садржи привредне податке, из 1867. године. У погледу промена у структури управе и законодавства, овај период обухвата последње године владавине кнеза Милоша, владавину уставобранитеља и потом обнову власти Обреновића, закључно са владавином кнеза Михаила. У питању су године

у којима је уобличавана државна политика на свим пољима. Иако је период формалног постојања Кнежевине Србије био дужи – од Хатишерифа којим је проглашена наследна кнежевска власт и уведена аутономна администрација 1830, па до проглашења Краљевине 1882. године, ужи хронолошки и тематски оквири одређени су на основу расположивих историјских извора, међу којима посебну важност имају државни пописи становништва, имовине и привредних активности. И поред тога што су расположиви пописи спроведени по неуједначеним параметрима и непотпуно сачувани, једино се њиховим упоређивањем могло доћи до података који осим о стању сведоче и о стварним, а не планираним развојним процесима. У истраживању су коришћена документа фондова Архива Србије, Историјског архива Београд, Историјског архива Ваљева и Међуопштинског историјског архива Шабац, а поред пописа, између осталог, и објављени извори попут путописа, докумената појединих општинских управа и штампа.

„Становништво и насеља” (стр. 17–22) је кратко поглавље које нас уводи у демографску стварност неравномерно насељене Кнежевине Србије. Између 1834. и 1866. године број сеоских насеља није се превише променио – порастао је са 2.135 на 2.152 насеља. Међутим, у овом периоду дошло је до значајног пораста броја становника механичким путем. Усељавање у Кнежевину Србију било је интензивно закључно са четрдесетим годинама XIX века, када је почело да јењава. У овом периоду број становника села и градова порастао је са 666.859 на 1.353.890 становника, а број села са мање од 500 становника смањено је са 86% на 60,99%. Густина насељености порасла је у Србији у периоду 1859–1874. године са 28,31 на 35,27 становника по километру квадратном.

Поглавље „Сређивање власничких права у Србији и власништво над земљом” (стр. 23–67) представља преглед врло замршених и током прве две трећине XIX века нерешених односа у области власничких права и власништва над земљом. Оно се састоји од низа мањих целина у којима су објашњени неки од аспеката ове теме – *Привајно власништво над земљом, Нейошћуна власничка права ойшћина, Разгђраничења и власничка*

йовршина, Величина и сѣрукѣура сеоскоѣ йоседа, Систѣм ѣосѣодареѣа, Прииѣрема земѣиѣиѣа и неѣоваѣе кулѣура, Приноси, Раѣарсѣиво, Сѣрукѣура раѣарске йроизводѣе (Житарице, Остале ратарске кулѣуре, Инду-стријско билѣе), Воѣарсѣиво, Виноѣрадарсѣиво и Млинарсѣиво. Земљорадѣа и сточарство били су екстензивни, а модерне агротехничке мере нису примењиване ни после седамдесетих година XIX века. То значи да ресурси нису обнављани, већ су након исцрпљиваѣа постојећег надокнађивани обрађиваѣем новог земљишта. Из ових разлога смањивао се шумски покривач Србије, а земљиште за земљорадѣу се ширило. Према првом попису земљишта из 1834. године обрађено је било 8,82% државне територије (под њивама, ливадама и виноградима), а ако се томе додају и шљивици, култивисано је било 9,66% територије Кнежевине. Тај проценат повећао се до 1866. године на 20,69% у првом и 21,97% у другом случају, што је повећање од 134,45% у односу на 1834. годину. Међутим, иако су укупне обрадиве површине повећаване, просечни посед по глави становника у овом периоду чак је и незнатно смањен, због тога што је број становника растао брже него величина обрадиве површине. До тренутка када је темпо усељаваѣа смањен средином века, драстично су смањене и површине погодне за земљорадѣу. Просечни обрадиви посед по кући или породици 1834. године обухватао је оранице и ливаде, и без шљивика износио је 3,21 хектар, а 1867. године 3,83 ха. Разлике између округа у погледу просечног обрадивог поседа нису биле велике и кретале су се између 2 и 5 ха, а сведоче о доминантном ситном сељачком поседу. У структури обрадивог поседа, у датом периоду удео ораница је порастао са трећине на три четвртине. Под житарицама је био највећи део ораница (1867. године само 7% ораница није било под житарицама). Кукуруз је у време кнеза Милоша на многим поседима био једина гајена житарица, а до шездесетих година његов удео смањен је у просеку на половину засејаних површина. Истовремено, због градског и иностраног тржишта порастао је удео пшенице у засејаним површинама са 7% на почетку на 35% на крају истраживаног периода. Земљиште се одмарало искључиво на угару и нису примењиване мере попут сејаѣа детелине и другог крмног биља и ђубреѣа, систем земљорадѣе био је двопољни, а оруђе за обраду земље били су дрвени плугови са металним деловима (1866. године је на 1.000 становника долазио свега 41 плуг). У овом периоду нити су примењени принос са обрадивих парцела, нити количина утрошеног семена по члану дома-

йовршина, Величина и сѣрукѣура сеоскоѣ йоседа, Систѣм ѣосѣодареѣа, Прииѣрема земѣиѣиѣа и неѣоваѣе кулѣура, Приноси, Раѣарсѣиво, Сѣрукѣура раѣарске йроизводѣе (Житарице, Остале ратарске кулѣуре, Инду-стријско билѣе), Воѣарсѣиво, Виноѣрадарсѣиво и Млинарсѣиво. Земљорадѣа и сточарство били су екстензивни, а модерне агротехничке мере нису примењиване ни после седамдесетих година XIX века. То значи да ресурси нису обнављани, већ су након исцрпљиваѣа постојећег надокнађивани обрађиваѣем новог земљишта. Из ових разлога смањивао се шумски покривач Србије, а земљиште за земљорадѣу се ширило. Према првом попису земљишта из 1834. године обрађено је било 8,82% државне територије (под њивама, ливадама и виноградима), а ако се томе додају и шљивици, култивисано је било 9,66% територије Кнежевине. Тај проценат повећао се до 1866. године на 20,69% у првом и 21,97% у другом случају, што је повећање од 134,45% у односу на 1834. годину. Међутим, иако су укупне обрадиве површине повећаване, просечни посед по глави становника у овом периоду чак је и незнатно смањен, због тога што је број становника растао брже него величина обрадиве површине. До тренутка када је темпо усељаваѣа смањен средином века, драстично су смањене и површине погодне за земљорадѣу. Просечни обрадиви посед по кући или породици 1834. године обухватао је оранице и ливаде, и без шљивика износио је 3,21 хектар, а 1867. године 3,83 ха. Разлике између округа у погледу просечног обрадивог поседа нису биле велике и кретале су се између 2 и 5 ха, а сведоче о доминантном ситном сељачком поседу. У структури обрадивог поседа, у датом периоду удео ораница је порастао са трећине на три четвртине. Под житарицама је био највећи део ораница (1867. године само 7% ораница није било под житарицама). Кукуруз је у време кнеза Милоша на многим поседима био једина гајена житарица, а до шездесетих година његов удео смањен је у просеку на половину засејаних површина. Истовремено, због градског и иностраног тржишта порастао је удео пшенице у засејаним површинама са 7% на почетку на 35% на крају истраживаног периода. Земљиште се одмарало искључиво на угару и нису примењиване мере попут сејаѣа детелине и другог крмног биља и ђубреѣа, систем земљорадѣе био је двопољни, а оруђе за обраду земље били су дрвени плугови са металним деловима (1866. године је на 1.000 становника долазио свега 41 плуг). У овом периоду нити су примењени принос са обрадивих парцела, нити количина утрошеног семена по члану дома-

ћинства. Иако се земљорадња развијала, површине под житарицама на 100.000 становника смањене су у периоду 1847–1867. године.

„Сточарство” (стр. 179–264) је поглавље тематски подељено на поднасловe: *Начини жањења, Исиаца и ашари, Шуме, Узгој стоке, Свиње, Овце и козе, Говеда, Коњи, Пчеле, Живина и Квалићей њасмина*. Ширење обрадивих површина на рачун шума погађало је сточарство које је у целом периоду остало претежна делатност становништва, највећи извор прихода и извозни потенцијал земље. Пракса ограђивања шума и њихово претварање у приватни посед компензовала је до 1862. године негативне последице развоја земљорадње на рачун заједничког земљишта и омогућила да се очувају егзистенција малих приватних поседа и њихова сточарска делатност. Сточарство је било пашно и тиме екстензивно. Будући да није држана у стајама, стока је била на испаши и лети и зими, премештајући се сезонски, лети у планине, а зими у равнице. Сточни фонд је први пут пописан 1859, и потом 1866. године, па су могућности за поређење са ранијим приликама ограничене. Највећи удео у сточном фонду имале су овце, чији се апсолутни број, као и број на 100.000 становника, није смањило у ова два пописа. Све остале пописане врсте стоке – свиње, говеда, коњи и козе, смањиле су се по оба параметра између ова два пописа у свим окрузима у Србији. Просечна величина сточног фонда по једном домаћинству, које је 1866. године бројало у просеку 6,4 члана, била је скромна и те године је обухватала 0,61 коња, 3,69 говеда, 6,42 свиње, 13,32 овце и 2,24 козе, као и 1,04 коњице. Ако се има у виду скромна величина земљишног поседа већине домаћинстава, јасно је да ни њихов сточни фонд није могао бити велик. Године 1866. Србија је била прва земља у Европи по броју свиња и друга по броју коза. У Србији је на 1.000 становника долазило 1.060 свиња (док је европски просек био 166 свиња), а на 100.000 становника долазило је 34.040 коза. Међутим, нису сви показатељи у сточарству били повољни у Србији, па је на 1.000 говеда долазило 174 краве музаре, што је било далеко ниже од европског просека од 464 краве музаре на 1.000 говеда. У економски и земљораднички најразвијенијим окрузима: Шабачком, Пожаревачком и Смедеревском, као и у Београдском, Ваљевском и Крагујевачком, сточни фонд свиња, оваца и говеда био је највећи. Ово се може објаснити како близином тржишта преко Саве и Дунава тако и потребама великих земљишних поседа и њихових домаћинстава (на пример: за теглењем стоком). Извоз стоке мотивисала је разлика

у ценама на тржиштима у Србији и Хабзбуршкој монархији, а мањим делом у Османском царству. Поређењем цена стоке у Србији и Бечу установљено је да се за „сређење ухрањени пар” волова разлика у ценама кретала између 300 и 1.300 гроша, а свиња између 80 и 540 гроша. За извоз су осим живе стоке, и то на првом месту свиња, били важни и други животињски производи и прерађевине. Вазнији извозни артикли Србије тог времена били су шишарке, кожа дивљачи и домаћих животиња, сољено месо, мед и восак, кавијар, свежа и усолјена риба и пијавице. Узрок кризе у сточарству која је почела седме деценије XIX века локалне власти виделе су у сваштарењу и узгоју само за сопствене потребе. Како фрагментарни подаци указују на то да је узгој у периоду 1847–1859. године растао, вероватно су на кризу у сточарству која се наставила и после седамдесетих година XIX века утицали промене на страним тржиштима и преоријентација на узгој житарица у земљи.

Иако је констатовано да се о привредној политици у модерном смислу те речи не може говорити, у поглављу „Привредна политика” (стр. 265–309) указано је на мере у оним пољима у којима је држава интервенисала настојећи да усмерава развој: *Сиречавање злуди, Увођење нових и проширивање производње традиционалних култура, Оилемењивање стоке, Заштитица стоке од болести, Трговина пољопривредним производима, Кредитирање сеоског ситановништва и Подизање нивоа пољопривредне културе*. Овим поглављем заокружен је преглед како намера тако и реалних домета државне политике у пољопривреди. Пољопривредним пословима бавило се Економско одељење, издвојено благовремено из Полицијно-економног одељења Министарства унутрашњих послова, а касније стављено под надлежност Министарства финансија. Развој пољопривреде великим делом текао је спонтано. Државно законодавство и уредбе представљали су оквир за развој, који се такође прилагођавао стању на терену и није увек прихватан и поштован. Разлог томе углавном је била неразвијеност државног апарата, тако да није било могуће контролисати примену упутстава или закона на терену. Поред хатишерифа и устава (1830, 1833, 1835, 1838) и *Грађанског законика* (1844), неке од уредби и закона од значаја за пољопривреду, на које је указано у овом раду, јесу: *Решење о ерзелама* 1836; *Закон о повраћају земље* 1839; *Уредба за зајам из њавишелсјивене касе* 1839; *Уредба о изградњи кошева* (сеоских амбара) 1839; *Уредба о сечењу шума* 1839, потом *Шумска уредба* 1857, и 1861; *Уредба о држању њанађура* 1839, а потом *Закон о њанађурима*

1865; *Устїројеније њоґранични сасїтанака* 1838, а потом *Устїројеније ђумрука* 1850. и *Закон о устїројсїву ђумрука* 1856. и 1863; *Уредба о њољачини* 1845; *Уредба о лову* 1853, која је важила до *Закона о лову* 1898; *Закон о њлаћању њореза њо имућности* 1861; *Закон о насељавању сїранана* 1865; *Закон о њошесима* 1866. Као узор и расадник метода, сорти и култура требало је да послуже пољопривредно огледно добро у Топчидеру (1851) и са њим повезана Земљоделска школа (1853). На пољопривредну културу настојала је да утиче и стручна штампа попут *Чича Срећковог листија* (1847) и касније *Тежака* (1869), као и штампање малобројних пољопривредних и школских приручника, махом преведених издања из Хабзбуршке монархије. Ови покушаји, међутим, имали су врло мали или никакав домет и нису допирали до сељачких домаћинстава у Кнежевини Србији све до последњих деценија XIX века.

Уместо закључком монографија се завршава кратким поглављем које је названо *Економски резултати* (стр. 311–324) и подељено на целине *Сїални ѡриходи и вредности имања сеоског сїановнишїтва 1862/63. године* и *Промене у њољопривреди*. Указано је на парадокс да је приликом нове пореске класификације домаћинстава 1862. године већина пореских обвезника у свим окрузима сврстана у прву имовинску класу (од шест) по свом земљишном поседу, али да се по својим приходима већина није могла сврстати у ову класу, већ неку нижу. Другим речима, земљишни посед није био извор прихода, већ је то била пре свега стока, потом приходи од заната и трговине и слично. Препрека за укупњивање земљишног поседа и капитала у рукама појединаца већ је била постављена. Промене у пољопривреди које се могу препознати у властитву над земљом, проширивању и стицању нових земљишних поседа, промени у структури узгајаних житарица и стоке, ауторка је

оценила као интензивне. Промене у структури узгајаног утицале су и на структуру извоза, па је први пут поред ситне стоке, свиња и оваца на значају добио и извоз житарица тј. пшенице, сувих шљива и ракије, крупне стоке и другог. У исто време, методе у обради земље и узгоју стоке остале су традиционалне и готово ни у једном аспекту нису модернизоване. Ова чињеница, заједно са неповољним тржишним околностима почев од седме деценије XIX века, које су биле истовремене са преласком са доминантног сточарства на доминантно ратарство, распрострање културе пшенице и смањење сточног фонда, довели су до кризе на селу у Србији. Државна интервенција у пољопривреди је оцењена као половична, а целокупни истраживани период као прелазан период који је, ипак, водио постепеним побољшањима у пољопривреди.

Монографија Бојане Миљковић Катић о пољопривреди у Кнежевини Србији резултат је дугогодишњих истраживања. Она представља значајан допринос српској историографији. Може се сматрати методолошки иновативном јер се заснива на анализама статистичких података, а не наративних извора и описа којима су често сугерисани уопштени и непотпуни, па чак и нетачни закључци. Поред тога, ово је једна од малобројних монографија која тематизује историјски процес, значајну тему у ширем хронолошком оквиру посматрану са становишта државе и друштва, а не историјски догађај и перспективу појединца. Ауторка је по потреби правила искорак из хронолошког оквира који је поставила у наслову, не остављајући читаоца без закључака. Приближила нам је не само економску стварност – промене с једне стране и процесе дугог трајања с друге стране, већ и учврстила основе за боље разумевање политичких и друштвених појава у XIX и XX веку.

Јелена Илић Мандић
Историјски институт Београд

Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*.
Ћиорења и сагласности, Београд: CLIO, 2013,
 превела са енглеског Ксенија Тодоровић, 226 стр.

Услед пресудног утицаја који је извршио на савремену историју човечанства, Први светски рат је „велика тема” светске али и српске историографије, која је у истраживању овог проблема највећим делом усредсређена на историју Србије и суседних балканских земаља у „исконској катастрофи 20. века”. Томе у прилог сведоче радови бројних историчара међу којима дела Владимира Дедијера, Милорада Екмечића, Драгољуба Живојиновића, Андреја Митровића, поред осталих, представљају „класична остварења” српске историографије о Првом светском рату. Упркос томе, очљива је оскудица у историографским радовима посвећеним историји Првог светског рата у европском и глобалном контексту, будући да је основни извор обавештења на неком од јужнословенских језика још увек синтетско дело Пјера Ренувена написано 30-их година XX века. Одатле не чуди да је српска историографија (са изузетком чувене „Фишерове контроверзе”, о којој је писао Андреј Митровић) пропустила да региструје бројне полемике и контроверзе везане за узроке Првог светског рата које су, са већим или мањим интензитетом, постојале од његовог окончања па све до данас. Управо ову празнину на најбољи начин попуњава књига *Узроци Првог светског рата*. *Ћиорења и сагласности*, британске историчарке Анике Момбауер. Након првог енглеског издања (*The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*, 2002), књигу је у преводу Ксеније Тодоровић на српски језик објавила издавачка кућа Clío 2013. године.

Полазећи од чињенице да је утврђивање узрока Првог светског рата било предмет жучних историографских дебата које су, по правилу, имале и изразит политички и идеолошки контекст, ауторка је настојала не само да прикаже различита тумачења овог проблема у историографији већ и да, по сопственом суду, утврди због чега је, упркос непрегледном броју историографских радова, „и даље тешко установити тачан разлог избијања рата 1914. године” (стр. 7). Обухватајући раздобље од окончања Првог светског рата до краја XX века, ауторка је након увода (стр. 7–22), у коме је дала сажет преглед околности које су довеле до Јулске кризе

1914. и њеног прерастања у светски сукоб, своје излагање структурирала унутар четири хронолошко-проблемске целине, на које се надовезују закључак и исцрпан попис литературе.

У првом поглављу (стр. 23–69) ауторка је анализирала „питање ратне кривице” током рата и на конференцији мира у Версају. Непосредно по отпочињању ратног сукоба зарађене државе настојале су да одговорност за избијање рата припишу противничкој страни, а ово питање добило је нарочит значај потписивањем Версајског мировног уговора који је чланом 231 утврдио ратну кривицу Немачке. На тај начин земље Антанте легитимисале су своју политику према Немачкој, пре свега, анексију појединих територија, делимичну демилитаризацију и наметање огромних репарација на име ратне одштете. Као одговор на овакву политику сила-победница, Немачка је узвратила својеврсном „кампањом невиности”, настојећи да докаже неоснованост клаузуле о ратној одговорности а тиме и да, посредно, обезбеди ревизију Версајског мировног уговора и оконча плаћања ратних репарација. У том контексту, будући да збирка дипломатских докумената коју је 1919. приредио Карл Кауцки није довољно убедљиво доказивала невиност Немачке у отпочињању рата, немачко Министарство спољних послова је између 1922. и 1927. објавило волуминозну едицију *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette* која је, селекцијом материјала и његовим распоредом, имала за циљ да оповргне тезу о немачкој кривици. Објављивање ове колекције дипломатских извора принудило је и силе-победнице да објаве своју дипломатску грађу – прва је то учинила Британија, а затим Француска и Совјетски Савез, док је Италија то учинила знатно доцније. Упркос селективности у одабиру докумената и јасних апологетских намера, ови зборници дипломатске грађе су, ипак, како закључује ауторка, омогућили увид у „бројна документа у време када су државни архиви били претежно затворени за истраживачки рад” (стр. 61).

Друго поглавље (стр. 70–103) ауторка је посветила разматрању тзв. ревизионистичке и антиревизионистичке историографије током међуратног периода. Осим Немачке у

којој је порицање одредбе о ратној кривици представљало национални задатак, ревизији тумачења о ратној кривици Немачке придружили су се, вођени различитим намерама, и поједини историчари у САД (Сидни Б. Феј и Хери Е. Барнс), те у Великој Британији, Француској и Швајцарској. С друге стране, веома снажан био је и супротан – антирелигиознистички правац, који су доследно заступали амерички историчар Бернадот Шмит и француски историчар Пјер Ренувен. Док су успостављањем нацистичке власти у Немачкој биле окончане расправе о њеној одговорности за избијање светског рата, током 30-их година већина земаља је, руководећи се разлозима политичког прагматизма, прихватила „угодни консензус“ који је узроке рата тражио у систему међудржавних савезништва и тајне дипломатије. Одатле је ранији суд да је „Немачка једина одговорна“ био замењен закључком да су „народи проци сликнули у рат“.

Интерпретацијама узрока Првог светског рата које су се јавиле након Другог светског рата ауторка је посветила треће поглавље (стр. 104–150). Истакавши да је након 1945. питање Првог светског рата изгубило на значају те да је темељну преокупацију немачке политике и историографије представљало објашњења феномена нацизма, ауторка је тежиште излагања посветила Фрицу Фишеру и контроверзи подтакнутој његовим радовима у којима је, на темељу нових извора, утврдио одговорност немачких политичких, војних и привредних елита у планирању и изазивању Светског рата 1914. године. Својим превратничким тезама Фишер не само што је потврдио ратну кривицу Немачке већ је указао и на континуитет структура моћи у распону од краја XIX века до раздобља Трећег рајха. Након огорчених расправа Фишерово становиште је напоследку прихваћено у западнонемачкој историографији почетком 70-их година, коинцидирајући са појавом нове генерације немачких историчара, који су критички приступили националној прошлости на темељу широко конципиране историје друштва.

Четврто поглавље посвећено је историографији о узроцима Првог светског рата током последње три деценије XX века (стр. 151–189). Анализирајући главне правце расправе након *Фишерове контроверзе*, ауторка је указала на три водеће школе мишљења унутар немачке историографије – интерпретацију Фишера и његових ученика, затим тумачење *Билефелдске школе*, која је тежиште узрока рата тражила у друштвеним, привредним и политичким структурама немачког Рајха, те

групу конзервативних историчара која је одлучујућу улогу у избијању рата придавала спољнополитичким и стратешким питањима. У односу на последњу школу, ауторка је обнављање геополитичких тумачења сместила у контекст „конзервативног заокрета“ у политичком животу СР Немачке почетком 80-их година који је настојао да изгради позитивнији однос западних Немаца према властитој прошлости а тиме и према своме националном идентитету. Упркос томе, унутар немачке историографије био је успостављен нов консензус на темељу Фишерових закључака, који су стекли опште признање. Истовремено, ауторка је анализирали и главне трендове у савременој историографији обележене настојањима да се критички сагледа улога сваке од зараћених страна у изазивању ратног сукоба 1914. да би, укратко, указала и на правац историографских расправа вођених на крају XX века. У закључку књиге (стр. 191–193) ауторка је нагласила да је истраживање расправе о узроцима Првог светског рата утврдило блиску везу између политике и тумачења историје, указавши тиме на неопходност проучавања историографских контроверзи унутар њиховог политичког и идеолошког контекста. На темељу анализе бројне литературе ауторка је закључила да немачки Рајх сноси највећи део кривице за избијање рата, „али да политике осталих европских влада такође треба узети у обзир приликом коначног суда“ (стр. 193). Од важности је поменути и садржајан поговор (стр. 211–221) историчара др Војислава Павловића, који је, надовезујући се на излагање ауторке, указао на карактеристичне интерпретације овог проблема током минуле деценије. При томе, поједине историографске оцене о уделу Краљевине Србије у покретању Првог светског рата он је сагледао унутар савременог политичког и идеолошког контекста обележеног распадом југословенске државе и ратовима на подручју бивше Југославије током 90-их година прошлог века.

Књигу коју смо настојали приказати одликују прегледност у излагању, јасан стил и аргументовани закључци утемељени на изузетно добром познавању литературе на светским језицима. Иако је тежиште анализе (по нашем мишљењу, са потпуним правом) усредсређено на немачку историографију, књига Анике Момбауер представља поуздан водич кроз непрегледну литературу о Првом светском рату. Исказаном аналитичношћу и систематичношћу, она је пример теоријске изграђености и критичности савремене светске историографије. Коначно, будући да исцрпан попис литературе не садржи нити

једно дело српске историографије посвећено овој теми, просто се намеће закључак да би њена највреднија остварења било неопходно континуирано преводити на енглески језик као преовлађујући језик унутар глобалне научне заједнице. Ово посебно, како би резул-

тати српске историјске науке – нарочито када је реч о историјским феноменима као што је Први светски рат, у коме се тесно преплићу процеси из светске и националне историје – постали саставни део светске историографије.

Михаел Анђоловић
Педагошки факултет Сомбор

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

НИНО ДЕЛИЋ (Београд, 1983). Историчар-мастер. Е-адреса: n.delic@aol.com

Дипломирао је на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2011). Мастер рад „Српско становништво у Хабзбуршкој монархији и Кнежевини Србији 1821–1851: упоредна демографско-историјска анализа” одбранио је на Катедри за Историју српског народа у новом веку Филозофског факултета у Београду (2012). Тренутно је на докторским студијама на поменутој Катедри. Област научног истраживања: српски етнички простор у XIX веку, становништво и миграције, Срби у Хабзбуршкој монархији.

КРИСТИАН ЈЕРИЋ (Сомбор, 1989). Историчар-мастер. Е-адреса: kristian-jeric@hotmail.com

Основне студије историје завршио је на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Мастер рад „Друштвено-политичка историја Сомбора у другој половини XIX века (1867–1890)” одбранио је 2013. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Стипендиста је Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Област научног истраживања: историја Срба у Угарској (1867–1918). Учешће на пројектима: „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси”.

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ (1978). Доцент на Катедри за историју Цркве Православног богословског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

Дипломирао (2003), магистрирао (2008) и докторирао (2012, „Историјско-канонски аспекти односа карловачке управе Руске заграничне Цркве и Московске патријаршије”) на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Област научног интересовања: историја руске црквене емиграције у XX веку, историја Руске Православне Цркве, историја српско-руских црквених односа, историја међуправославних црквених односа. Члан је Редакције часописа *Богословље* (од 2011). Учешће на пројектима: „Српска теологија у XX веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива” (2011).

Важније књиге: *Црквене и политичке прилике у доба Великог раскола 1054. године*, Београд 2008.

МИЛОРАД П. РАДУСИНОВИЋ (Буроњи, код Подгорице, 1943). Професор гимназије у пензији. Е-адреса: nina.radusinovic@gmail.com.

Гимназију и Вишу педагошку школу завршио у Мостару (1963). Дипломирао 1966, магистрирао 1980 („Црна Гора и Русија у вријеме анексионе кризе: 1908–1909”) и докторирао 1986 („Руско јавно мњење према Црној Гори Петра I и Петра II Петровића Његоша 1784–1851”) на групи Историја на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Радио је у средњим школама у Мостару (1967–1972), Чачку (1972–1975), Ковачици (1975–1980), а од 1980. у Београду. Од 1992. године запослен је у Првој београдској гимназији где је и пензионисан. Објавио је 23 књиге и велики број чланака, расправа и студија историографског и књижевног садржаја. Посебна област његовог интересовања су теме из балканске историје XVIII и XIX века везане за тзв. Источно питање, као и време анексионе кризе. Осим историографијом, бави се и књижевним радом. Објавио је више песничких и других белетристичких књига. Библиографија радова до 2007. године публикована је у књизи Татјане Ћосовић *Библиографија радова Милорада П. Радусиновића* (Београд 2007).

Важније књиге: *Извори Родољубља Алексе Шантића*, Требиње 1970; *Шантићево вријеме у изворима родољубља*, Београд 1985; *Буроњски џуџоказ*, Београд 1998; *Руска џиџа*, Београд 2004; *Црна Гора и Русија у вријеме анексионе кризе: 1908–1909*, Београд 2008.

АЛЕКСАНДАР З. САВИЋ (Ужице, 1991). Дипломирани историчар, демонстратор на Катедри за општу историју средњег века при Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: azsavic@gmail.com.

На Филозофском факултету у Београду завршио основне академске студије историје 2014. године, одбранивши дипломски рад на тему: *Дарови са Нила. Упоредна размајрања о размени дипломатских поклона на источном Медитерану XIII века*. Мастер студије, које су и даље у току, уписао је на свом матичном факултету. Области интересовања: средњовековне студије; медитеранске студије; блискоисточне студије; политичка, економска и културна историја ејубидске, мамелучке и ране османске епохе; источно хришћанство; хришћанско-муслимански односи и положај немуслимана под влашћу ислама; ходочашћа, трговачки путеви и мрежа комуникација на источном Средоземљу.

АЛЕКСАНДАР СТОЈАНОВИЋ (Београд, 1985). Истраживач сарадник у Институту за новију историју Србије. Е-адреса: acas109@yahoo.com

Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду, Одељење за историју (2010). Докторирао на Катедри за историју Југославије на Филозофском факултету у Београду 2014. године („Идеје, друштвено-политички пројекти и пракса владе Милана Недића 1941–1944”). Област интересовања: колаборација у Другом светском рату, идеологија српске деснице у међуратном периоду.

Важније књиге: *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића*, Београд 2012.

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Издаје двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 90 (2/2014) 24. децембра 2014. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Татјана Пивнички Дринић
Коректор: Драган Тубић
Лектор резимеа за енглески језик: Оливера Кривошић
Преводилац резимеа на руски језик: Верица Шево
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29– . – Нови Сад :
Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва“, Суботица (св 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410